

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

ТИНЧЕНКО ЯРОСЛАВ ЮРІЙОВИЧ

УДК 355.134 «(477) 1917/1992»

**НАГОРОДНА СПРАВА УРЯДІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ, 1917-1992**

07.00.06 –

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Томозов Валерій В'ячеславович
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
зав. сектору генеалогічних та
геральдичних досліджень
Інституту історії України НАН
України

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Джерельна база	11
1.2. Історіографія	23
1.3. Методологія та методи дослідження	41
РОЗДІЛ 2. НАГОРОДНА СПРАВА ЗА ЧАСІВ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У 1918–1921 РОКАХ	
2.1. Перші нереалізовані проекти українських нагород (грудень 1917 – 1918 р.)	46
2.2. Спроби збереження російських нагород в українській нагородній справі	50
2.3. Розробка відзнак Директорії та плани нагородження ними у 1919 році	61
2.4. Проекти бойових відзнак та медалей «Республіки»	69
РОЗДІЛ 3. ЗАЛІЗНИЙ ХРЕСТ «ЗА ЗИМОВИЙ ПОХІД І БОЇ», 1921-1973	
3.1. Заснування нагороди	74
3.2. Нагородження учасників Зимового походу	82
3.3. Велика рада «Ордену Залізного Хреста»	96
3.4. Доля нагороди та нагороджених нею	102
3.5. Діяльність ради Залізного Хреста у 1940–1960-і роки	106
РОЗДІЛ 4. НАГОРОДИ МІЖВОЄННОГО ЧАСУ	
4.1. Проекти орденів «Визволення» та «Республіки»	117
4.2. Повстанська медаль	123
4.3. Хрест Залізного Стрільця	124
4.4. Хрест Симона Петлюри	129

4.5. Нелегітимні нагороди: Хрест Директорії, «ордени» Булави та Архістратиґа Михаїла	151
РОЗДІЛ 5. НАГОРОДИ ПОВОЄННОГО ЧАСУ	
5.1. Хрест Українського Козацтва	163
5.2. Воєнний Хрест	166
5.3. Нереалізовані проекти 1960–1970-х років	176
5.4. Орден «Базар» («Визволення України»)	178
5.5. Хрест Відродження	184
5.6. Останні нагороди Державного центру УНР	187
ВИСНОВКИ	194
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	200
СПИСОК ІЛЮСТРОВАНИХ ДОДАТКІВ	224
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність теми. Фалеристичні дослідження мають велике значення для повноцінного розвитку спеціальних історичних дисциплін, що дозволить повніше розкрити процес становлення та історичного розвитку державної та військової символіки України. Крім того, детальний і вивірений за архівними документами огляд нагород уряду Української Народної Республіки сприятиме належному вшануванню національних державних і військових традицій, впровадженню у науковий обіг раніше невідомих нагород і архівних джерел та інтеграції наукових розробок українських вчених до сучасної європейської науки.

Фалеристика – спеціальна історична дисципліна, яка досліджує нагороди (ордени та відзнаки), знаки (нагрудні знаки та жетони), значки та інші предмети, займається їх систематизацією та атрибутацією. Напрями дослідження фалеристики досить різноманітні. Вона є історією фалеристичних пам'яток, їх різновидів, статутних документів тощо, визначає кількість нагороджених та простежує їхні долі.

У 1937 році чеський дослідник та колекціонер Олдржих Пільц термін «фалеристика» вперше ввів до наукового обігу, згодом він був прийнятий усім світом. Термін «фалеристика» походить від грецького слова *φάλαρα*, що означає «металічні бляшки», та латинського *falerae* – «металічні прикраси».

У середині 1960-х років в Інституті історії АН УРСР було створено відділ української історіографії та спеціальних історичних дисциплін, в якому питаннями фалеристики займається Марія Дмитрієнко.

За часів незалежності України науковці розпочали дослідження, присвячені розробці та запровадженню української військової символіки початку ХХ ст. з метою відродження національних державних і військових

традицій, відновлення національної пам'яті, урахування досвіду розробки символіки українських державних утворень того періоду у сучасних нагородах України.

Проте у багатьох дослідженнях, автори через обмежений доступ до архівних джерел, посилаючись один на одного, допускали ряд помилок, неточностей, невірних висновків, а інформація з деяких емігрантських фалеристичних джерел взагалі не відповідає даним офіційних архівних документів того часу.

Таким чином, **актуальність теми дослідження визначається** наступними чинниками:

- об'єктивною оцінкою існуючого наукового доробку вітчизняних та зарубіжних учених (представників діаспори) в царині державних нагород Української Народної Республіки;

- узагальненням історичних відомостей і висловленням власної точки зору з певних питань щодо нагородної справи часів збройної боротьби за незалежність у 1918–1920 рр. та раніше малодосліджених й недосліджених нагород міжвоєнного й повоєнного часів;

- введенням у науковий обіг відомостей про раніше недосліджені нагороди, архівні та емігрантські історіографічні джерела.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Розробка вказаної теми передбачена дослідницькими планами Інституту історії України НАН України, передусім темою відділу «Спеціальні історичні дисципліни в контексті розвитку європейської історичної науки» (номер державної реєстрації –0115U002126).

Мета роботи полягає у висвітленні розвитку нагородної справи за часів УНР, всебічному огляді та аналізі раніше малодосліджених і недосліджених архівних джерел, виявленні істотних суперечностей і невідповідностей в наявних вітчизняних та емігрантських фалеристичних наукових доробках,

введенні у науковий обіг документів з історії раніше недосліджених нагород та відзнак уряду Української Народної Республіки, а унікальних історіографічних джерел.

Досягнення поставленої **мети** передбачає послідовне розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати і виявити проблемні питання, що містяться в архівних джерелах, публікаціях авторів української еміграції та сучасних фалеристичних дослідженнях у незалежній Україні, опрацювати й систематизувати джерельну базу дослідження;

- на основі аналізу комплексу джерел висвітлити процес створення, заснування та долі фалеристичних пам'яток уряду Української Народної Республіки, відокремити відзнаки громадських організацій та установ від офіційно впроваджених державних нагород;

- розкрити процес заснування унікальної нагороди, присвяченої окремій події під час бойових дій за незалежність України у 1917-1921 рр. – Залізного хреста «За зимовий похід і бої», створення Великої ради «Ордену Залізного Хреста», висвітлити долю нагороди й нагороджених нею та діяльність ради Залізного хреста у 1940–1960 рр.;

- ввести у науковий обіг раніше недосліджені архівні джерела з історії нагород та відзнак уряду Української Народної Республіки, більш детально розглянути раніше малодосліджені нагороди та історіографічні й архівні джерела, узагальнити історичний досвід функціонування українських урядових нагород і відзнак.

Об'єктом вивчення є процес становлення нагородної справи урядів Української Народної Республіки та доля самих фалеристичних знаків.

Предметом наукового дослідження є державні нагороди Української Народної Республіки, які розроблялися й офіційно запроваджувались за підписом Головного отамана Симона Петлюри (1918–1926) та його

правонаступників: президентів Андрія Лівницького (1926–1954), Степана Витвицького (1954–1965) та Миколи Лівницького (1967–1989), а також доля імперських нагород в період Визвольних змагань.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1917–1992 рр. Вибір нижньої межі зумовлений проголошенням Української Народної Республіки. Верхня межа обумовлена знаковою подією: 24 серпня 1992 р. Державний центр УНР в екзилі передав президентові та уряду незалежної України всі свої повноваження, а разом із ними де-факто заповів нагородну систему, що постала протягом 1920–1980-х років.

Територіальні межі дослідження пов'язані з його об'єктом і визначаються історичною територією України та місцем перебування представників уряду УНР в екзилі – країни Європи, США, Канада.

Методологічні засади дисертації базуються на наукових принципах історизму, об'єктивності, науковості та достовірності висвітлення історичних подій, комплексності та системності. Для вирішення поставлених завдань на базі принципів наукової об'єктивності, історизму, системності й комплексного вивчення проблеми використовувалися методи аналізу і синтезу, індукції й дедукції, опису, співвідношення логічного та історичного.

Наукова новизна роботи визначається такими результатами:

- проаналізовано і виявлено проблемні питання, що містяться в архівних джерелах, публікаціях авторів української еміграції та сучасних фалеристичних дослідженнях у незалежній Україні, опрацьовано й систематизовано джерельну базу дослідження;

- запропоновано власну класифікацію фалеристичних пам'яток;

- на основі аналізу комплексу джерел висвітлено процес створення, заснування та долі орденів та відзнак уряду Української Народної Республіки; відокремлено відзнаки громадських організацій та установ (нелегітимні нагороди) від державних нагород уряду УНР;

- введено у науковий обіг раніше недосліджені архівні джерела з історії орденів та відзнак уряду Української Народної Республіки, передусім – іконографічні, більш детально розглянуто раніше малодосліджені нагороди та історіографічні й архівні джерела;

- виявлено матеріали про деякі нагороди, про які не згадується у працях попередніх дослідників (орден Симона Петлюри у III ступенях, орден Івана Мазепи у III ступенях, орден «Базар», та ін), підраховано точну кількість відзначених всіма державними нагородами УНР.

- висвітлено етапи становлення нагородної справи урядів УНР.

Практичне значення полягає в можливості використання результатів даного дослідження при підготовці історіографічних і джерелознавчих досліджень, в лекційних курсах зі спеціальних історичних дисциплін, підготовці музейних експозицій з історії Української Народної Республіки, а також при розробці нових знаків розрізнення, символіки військових частин, організації виховної роботи з особовим складом Збройних Сил України, Національної Гвардії України, молодіжних патріотичних організацій, тощо.

Наукова апробація. Основні положення обговорювались на засіданнях відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України. Окремі положення дослідження доповідалися й були апробовані на українських конференціях:

1. XXII наукова геральдична конференція, Львів, 2013 (доповідь: Нові дані про запровадження та нагородження Хрестом 3-ї Залізної дивізії Армії УНР у таборі Каліш у 1921-1923 рр.).
2. Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя (до 95-ї річниці заснування Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара), Дніпропетровськ, 24-25 жовтня 2013 (доповідь: Лицарі Залізного хреста «За Зимовий похід і бої» Армії УНР 1920-1921 рр.)

3. Наукова конференція Національного історичного музею України, Київ, 2013 (доповідь: «Залізні Хрести «За Зимовий похід і бої» у колекції Національного історичного музею України»).

4. Перша світова війна: історія та уроки. 1914-1918 рр., Київ, 4-5 вересня 2014. Національний військово-історичний музей України (доповідь: Українська та російська нагороди на мундирі: Лицарі залізного хреста "За зимовий похід і бої" – кавалери ордену Святого Георгія 4-го ступеня), с. 218-223.

Основні результати, положення та висновки дослідження викладено у 7 наукових статтях, 5 з яких – у фахових виданнях з історії, визначених переліком ДАК України.

Обсяг і структура дисертації обумовлена метою, завданнями, логікою розкриття теми та її специфікою. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку джерел та літератури (215 бібліографічних позицій) й додатків.

У першому розділі описується джерельна база, історіографія, методологія та методи дослідження. Теми інших розділів розбиті за хронологічним або предметним принципом. У розділах 2, 4 та 5 дослідження вибудовано хронологічним принципом: у них ідеться про нагородну справу за часів збройної боротьби за незалежність України у 1917-1921 рр., у міжвоєнному часі (1920-1930-і рр.) та повоєнному часі (1940-1990-і рр.). Розділ 3 цілком присвячений історії Залізного хреста «За Зимовий похід і бої», нагородження яким здійснювалось у всі три згаданих періоди – на відміну від інших нагород уряду УНР. Верхня хронологічна межа цього розділу (1973 рік) встановлена за публікацією у США ювілейного видання, присвяченого учасникам Першого Зимового походу – як останньої події, пов'язаної з цією нагородою. Історія Залізного хреста «За Зимовий похід і бої» виділена в окремий розділ, який розміщено за хронологічним принципом одразу за розділом про нагородну справу у 1917-1921 рр.

У дисертаційному дослідженні використовуються терміни «нагородна справа» та «нагороди». Нагородна справа – це діяльність, спрямована на створення ордену або відзнаки, проведення процедури її вручення, подальшого збереження, тощо. Нагороди – це речові джерела, фалеристичні пам'ятки. Їх народження – результат діяльності осіб, залучених до нагородної справи. Першу державну нагороду УНР, Залізний хрест «За Зимовий похід і бої», вдалося виготовити лише у 1921 році. Період unreалізованих проектів, який передував цій події, об'єднаний у розділ 2, і має назву «Нагородна справа за часів збройної боротьби за незалежність у 1918-1921 роках». В інших розділах йдеться про переважно реалізовані проекти – історію створення, виготовлення, нагородження та збереження фалеристичних пам'яток.

Загальний обсяг дисертації становить 251 стор., з них: основного тексту – 203 стор., список використаних джерел – 24 стор., додатків – 24 стор.

РОЗДІЛ 1

Джерельна база, історіографія та методи дослідження

1.1. Джерельна база

Джерельна база фалеристичних досліджень за способом фіксації інформації поділяється на 4 основних типи:

Речові джерела: предмети фалеристики, передусім – ордени та відзнаки;

Писемні джерела: опубліковані та неопубліковані архівні матеріали, що містять інформацію про заснування, виготовлення, процес нагородження фалеристичними пам'ятками та їх подальшу долю;

Іконографічні джерела: художні та графічні твори з зображенням проектів нагород, кіно та фотодокументи, на яких зображено процес нагородження та осіб, що мають на мундирах (одязі) фалеристичні пам'ятки;

Фонодокументи: аудіозаписи з озвученням указів про нагороди, списків нагороджених та описів подвигів, тощо [156, с. 487].

У царині дослідження нагород Української Народної Республіки збереглися лише перші три типи джерел: речові, писемні та іконографічні.

Речові джерела перебувають у музеях, родинних нагороджених, приватних колекціях, а також архівних установах. Дослідження речових джерел дає змогу розкрити технологію виготовлення нагород, дізнатись про їх виробників, класифікувати орден або відзнаку за типами (тиражами).

Речові джерела були дослідженні у фондах: Національного музею історії України, Національного військово-історичного музею України, Львівського історичного музею, церковно-меморіального комплексу при церкві апостола Андрія Первозванного у Саут-Баунд-Брук (штат Нью-Джерсі, США), Українського музею у Нью-Йорку, Українського музею у Чикаго, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління в Україні, а також

приватних колекціях: О. Мельника (Київ), О. Шереметьєва (Київ), М. Селезньова (Київ), В. Манзуренка (Львів), М. Селіванова (Москва). Автор ознайомився з усіма відомими йому великими приватними колекціями української фалеристики, запровадженої урядами УНР.

В українській історіографії донедавна не було одностайності щодо видів речових джерел – фалеристичних пам'яток. У першому українському виданні 1992 р., присвяченому спеціальним історичним дисциплінам, в якому розміщена коротка стаття про фалеристику, взагалі не подано класифікації речових джерел [132, с. 270-276].

Вперше це питання було порушено авторами довідника «Спеціальні історичні дисципліни» 2008 р. видання, в якому фалеристичні пам'ятки поділяються на *нагороди* та *фалеристичні знаки*. Автори довідника поділяють нагороди на три види за такими критеріями:

- За соціальним статусом (державні, урядові, відомчі, релігійні, громадських організацій, спілок, національно-культурних товариств, тощо);
- За класифікацією – «ордени, хрести, медалі, нагородні знаки, почесні звання, просто нагородні планки» [156, с. 486];
- За чинниками призначення – для вшанування військових подвигів, вшанування досягнень у різних професійних сферах, меценатство, виконання громадянського обов'язку, тощо.

До фалеристичних знаків автори довідника «Спеціальні історичні дисципліни» віднесли:

- Нагородні знаки (за героїзм, відвагу, мужність, досягнення у професійній діяльності, спорті, тощо);
- Службові – металеві значки урядових та громадсько-політичних організацій, різних служб, представників окремих професій, тощо;
- Академічні – випускників та викладачів різних навчальних закладів;

- Членські – які свідчать про членство в партіях, організаціях, спілках, товариствах, тощо.
- Ювілейні – присвячені ювілеям різних подій;
- Сувенірні – власне всі інші фалеристичні пам'ятки, які є у вільному доступі та можуть бути придбані будь-яким бажаючим.

Разом з тим у довідникові «Спеціальні історичні дисципліни» не згадано ще два види фалеристичних пам'яток:

- Настільні медалі, які зазвичай виготовляються у пам'ять якоїсь події. Як і значки, настільні медалі також часто можна придбати у вільному продажу.
- Паперові документи про відзначення нагородами або знаками: списки, посвідчення, грамоти, накази, тощо.

Автори довідника «Спеціальні історичні дисципліни» не згадали про соціальні чинники, які стали історичною передумовою виникнення нагородної системи. Нагородні знаки, які видавалась особі – були лише зовнішньою ознакою, яка демонструвала набуття кавалером певних соціальних пільг. Разом із тим існували заохочувальні нагороди, які не надавали таких пільг. Зазвичай, це були монети, які відзначений міг витрати за безпосереднім призначенням, або ж – пробити дірочку та пришити на одяг (праобраз медалі).

Таким чином, з самого початку існували два основних типи нагород:

а) Ордени – нагороди, відзначення якими надає їх власникам соціальні пільги: набуття дворянства, маєтків, фінансових статків та ін. У наші дні в Україні нагородження орденами також гарантує надання певних соціальних пільг. Крім того, нагородження орденами – прерогатива винятково держави. Ці ознаки принципово відрізняють ордени від іншого типу нагород – відзнак.

б) Відзнаки – пам'ятні нагороди, що видаються учасникам певної події (військової, спортивної, громадсько-політичної, тощо), незалежно від їх соціального становища. Зазвичай, відзнаки не надають якихось пільг. Відзнаки

бувають різних типів та мають будь-який вигляд. Це може бути зброя, елементи одягу, предмети побутового вжитку, хрести та медалі, інші фалеристичні пам'ятки, які кріпляться до одягу за допомогою штифта або колодки, значки або настільні медалі. Відзнаки можуть запроваджуватись як органами державної влади, так і громадськими організаціями чи приватними особами.

Проблематика класифікації фалеристичних пам'яток була порушена автором дисертації у монографії «Награды и знаки национальных армий и правительств: Украина. Белоруссия. Литва», яка вийшла у 2011 році [131]. Вочевидь, одна з головних авторів довідника «Спеціальні історичні дисципліни» М. Дмитрієнко прислухалась до викладених у монографії аргументів. У 2013 році нею була опублікована в «Енциклопедії історії України» стаття «Фалеристика», де визначено п'ять основних об'єктів дослідження фалеристичних пам'яток: «ордени, медалі, знаки вирізнення, значки, документи та матеріали нагородної статистики» [158, с. 259]. Наприкінці статті М.Дмитрієнко «Фалеристика», у списку літератури, згадується також і монографія «Награды и знаки национальных армий и правительств: Украина. Белоруссия. Литва» [131, с. 261].

З цим висновком М. Дмитрієнко автор дисертації цілком солідарний. Але, замість терміну «знаки вирізнення» у дисертації використовується більш вживаний термін – «відзнаки».

Підводячи підсумок дискусії про види фалеристичних пам'яток, автор пропонує такі поняття:

Нагороди – предмети нагородної справи:

1. Ордени – нагороди, що запроваджуються та надаються органами державної влади та гарантують певні соціальні пільги.
2. Відзнаки – пам'ятні нагороди, які, зазвичай, не надають пільг. Відзнаки можуть засновуватись та видаватись як органами державної влади, так і громадськими організаціями та приватними особами.

Інші фалеристичні пам'ятки:

1. Знаки – службові, академічні, членські, тощо. Зазвичай, носяться на грудях, тому часто також вживається термін «нагрудні знаки».
2. Значки – ювілейна та сувенірна продукція, переважно така, яку можна придбати у закладах торгівлі.
3. Настільні медалі – також переважно ювелірна та сувенірна продукція, яка, на відміну від значків, не має кріплень та зберігається на предметах меблів.
4. Паперові документи про відзначення нагородами або знаками: списки, посвідчення, грамоти, накази, тощо.

Писемні джерела у царині фалеристики мають кілька видів, це:

- офіційні документи про запровадження нагород (накази, розпорядження, ухвали, постанови, тощо), статuti та робочі проекти орденів та відзнак. Порівнюючи кінцеві документи (накази, статuti, тощо) та проекти, які передували ним, можна простежити процес розробки державної нагороди у динаміці: від першого проекту до опису у затвердженому на державному рівні статuti. Важливою інформацією, яка міститься в офіційних документах, також є кількість фізично виготовлених нагород та списки нагороджених ними. Крім того, в офіційних наказах та розпорядженнях часто описується церемонія нагородження кавалерів – захід, який є невід'ємною частиною нагородної справи. Офіційні документи, які зазвичай зберігаються в архівах (але також можуть бути у музейних та приватних зібраннях, якщо йдеться про події 1950-1980-х рр.), є найбільш достовірними для нашої роботи документами.
- Спогади й інші документи авторів проектів нагород та осіб, які мали бути ними відзначені. Ці джерела можуть бути як опублікованими, так і не опублікованими, вони належать до неофіційного комплексу документів. З них ми можемо дізнатись про процес розробки зовнішнього вигляду фалеристичної пам'ятки та її статутних документів, процес нагородження

ними, подальшу долю фалеристичних пам'яток, тощо. У матеріалах можна знайти тлумачення різних символів та кольорів, які використовуються у запроваджених нагородах, простежити хід думок авторів щодо розробки зовнішнього вигляду фалеристичних пам'яток. Цей корпус джерел більш суб'єктивний та менш достовірний порівняно з офіційними документами, оскільки інформація у ньому подається крізь призму власного бачення подій авторів спогадів.

Основний масив писемних джерел, присвячених державним нагородам Української Народної Республіки, зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ця архівна установа стала набувачем фондів колишнього Українського архіву у Празі, в якому зберігались документи урядових установ та військових частин Української Народної Республіки, Української Держави, емігрантських громад, тощо. У 1945 році радянська влада конфіскувала Український архів у Празі, і більшість фондів незабаром була передана до Центрального державного архіву Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни в Україні. правонаступником цієї установи є ЦДАВО України.

Значну частину Українського архіву в Празі становили документи Військового міністерства, Армії УНР та різноманітних її установ і військових частин. Нині ці документи об'єднані у понад 100 фондів – кожний з яких має від кількох тисяч до кількох одиниць зберігання. Окремого фонду, присвяченого фалеристичним пам'яткам УНР, не існує. Однак окремі документи, присвячені розробці, спробам виготовлення різноманітних нагород та процесу нагородження ними зберігаються передусім у фондах Військового міністерства (ф. 1075, 1322 справи) та Головного управління Генерального штабу (ф. 1078, 463 справи).

З частиною документів з фондів 1075 та 1078 на початку 1990-х років працювали автори фундаментальних монографій «Нагороди України» та

«Українська фалеристика». Увагу авторів привернули справи, в яких зберігаються статутні документи до орденів та відзнак «Республіка», «Визволення» та ін., що розроблялись у 1919–1920 роках. Однак, чимало інших матеріалів залишилось поза увагою авторського колективу. Зокрема, справа зі списками осіб, нагороджених Залізним Хрестом «За Зимовий похід і бої» та Хрестом 3-ї Залізної дивізії [14].

Документи про розробку, запровадження, виготовлення Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої», а також протоколи нарад лицарів відзнаки зібрані в окремому фонді 2254. У цьому фонді представлено всього 5 одиниць зберігання. Попри це, документи фонду 2254 надзвичайно повно та яскраво розкривають історію цієї єдиної відзнаки, виготовленої ще під час бойових дій за незалежність УНР у 1917-1921 роках.

Окремі цікаві документи про запровадження нагород та нагородження ними у першій половині 1919 р. збереглися у фондах кількох армійських об'єднань Дієвої армії УНР: фонди штабу Південно-Східної групи (ф. 2248, 8 справ) та 19-ї пішої дієвої дивізії (ф. 4543, 25 справ).

Цінні матеріали про нагородну справу в Армії УНР у 1920–1922 роках трапляються у фондах дивізій та частин. Особливо відзначимо фонд Окремої кінної дивізії Армії УНР (ф. 3170, 72 справи), в якому збереглися копії протоколів засідань армійської та дивізійної рад Залізного Хреста. Ці документи значно доповнюють матеріали, що містяться у фонді Армійської гонорової ради Залізного Хреста (ф. 2254).

У інших фондах частин також трапляються поодинокі цікаві знахідки. Наприклад, у фонді штабу 2-ї Волинської дивізії (ф. 2282) вдалося виявити докладні малюнки ордена «Визволення» 1920–1921 років, у фонді штабу 2-ї Запорізької бригади (ф. 3219) – офіційні пояснення щодо можливості нагородження цим орденом. У фонді штабу 3-ї Залізної дивізії (ф. 2257) збереглися кілька справ з анкетами осіб, представлених до нагородження

Хрестом Залізного Стрільця, матеріали ради відзнаки, а також лист начальника дивізії генерала О. Удовиченка з унікальними свідченнями про її виготовлення.

Документи, які розкривають історію нагородної справи УНР у 1940–1970-х роках, зберігаються у фонді 5235 ЦДАВО України (Уряд Української Народної Республіки, 1921–1991, 2198 справ). Цей фонд створено вже у 2004–2005 роках з документів, які були передані представниками української діаспори з США та Канади. Упорядкування фонду здійснювалося під керівництвом д. і. н. Г. Боряка, який у той час обіймав посаду голови Державного комітету архівів України. Вже у 2005 році документи фонду 5235 почали видаватись дослідникам.

Ініціатором збирання матеріалів Державного центру УНР в екзилі та передання їх в Україну був син Василя Захаровича Філоновича – військового міністра УНР у 1973–1978 роках. Відтак, значну частину фонду 5235 становить особистий архів В. Філоновича, який протягом 1970-х років цілеспрямовано збирав архівні матеріали своїх попередників на посаді військового міністра, передусім – генерала Андрія Вовка. В особистому архіві В. Філоновича також збереглися накази Головного отамана, починаючи з 1945 р., листування з президентами УНР А. Лівіцьким, С. Витвицьким, М. Лівіцьким, законодавчі документи УНРади тощо. До складу фонду 5235 ввійшли також особисті архіви президента УНР С. Витвицького (частково), генералів М. Крата, Д. Жупінаса та багатьох інших діячів еміграції. Особливу цінність для нашої роботи становить особистий архів автора державних нагород УНР Миколи Битинського – близького друга Василя Філоновича, який також у повному обсязі був включений до складу фонду 5235.

Окремо наголосимо, що в цьому фонді збереглися проекти та установчі документи до орденів Симона Петлюри та «Базар» і відзнак: Хрест Українського Козацтва, Воєнний Хрест, Хрест Відродження. Серед паперів з особистого архіву Василя Філоновича вдалося відшукати повні списки осіб,

нагороджених орденом (Хрестом) С. Петлюри, Воєнним Хрестом та Хрестом Відродження.

На превеликий жаль, сину В. Філоновича практично не вдалося зібрати документи після 1978 р. – часу смерті батька. Саме тому у фонді 5235 немає документації про запровадження та виготовлення Медалі за поранення, документів про розгляд законопроектів щодо інших нагород, які обговорювались в УНРаді наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років. Ці документи вдалося виявити в іншій науковій установі, про що буде сказано нижче.

Нагородна справа часів гетьманування П.Скоропадського у 1918 році знайшла відображення у документах Генерального штабу Української Держави (ф.1074). Попри те, що за часів П.Скоропадського відбувались спроби створити власні нагороди, політика гетьмана, як видно з наведених у дисертації матеріалів, була спрямована передусім на збереження в Українській Державі традицій російських нагород. Передусім – ордену Святого Георгія 4-го ступеня, кавалером якого був сам гетьман.

Окремі документи про запровадження різноманітних українських нагород у 1919–1942 роках містяться у фонді 269 «Український музей у Празі», який зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Цей фонд також належав до Українського архіву у Празі, переважна більшість документів якого надійшла до ЦДАВО України. Чи не найціннішою знахідкою у фонді 269 слід вважати ескізи перших варіантів бойової відзнаки «Республіка», яка запроваджувалась в Дієвій армії УНР навесні 1919 р.. Інші документи цього фонду стосуються справи запровадження відзнаки для учасників Другого Зимового походу (т.зв. орден «Базар»), яка обговорювалась серед української еміграції у Празі у 1930-1940-і роки.

Деякі цікаві документи містяться в архівно-слідчих справах фонду кримінальних справ на реабілітованих осіб у Галузевому державному архіві

Служби Безпеки України (Ф.6). Передусім йдеться про слідчі справи осіб, які брали участь у розробці чи виготовленні різноманітних відзнак, були нагороджені ними, а пізніше потрапили до рук радянських каральних органів. Особливо варто відзначити архівно-слідчу справу підполковника Армії УНР Бориса Сухоручка-Хословського, який у 1920–1930-х роках мешкав у Празі та був дуже заможною людиною. Підполковник був лицарем Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої», щедро фінансував різноманітні українські громадські та політичні організації, надавав матеріальну допомогу колишньому командарму Армії УНР генералу М. Омеляновичу-Павленку, а також фінансував виготовлення різноманітних нагород напівприватного характеру – зокрема, так званий орден «Базар» [105].

Унікальні документи про замовлення урядом УНР у Німеччині у 1919 році хрестів та медалей Республіки знаходяться у Державному архіві Російської Федерації. Ці документи у січні 1932 р. були продані за 100 чеських крон Російському закордонному архіву у Празі колишнім послом УНР у Німеччині М. Поршем. Після того як у 1945 році Російський закордонний архів був конфіскований радянською владою, документи М. Порша переїхали до Москви. Московські архівісти вирішили залишити їх у російських архівах та не передавати до архівів УРСР, оскільки М. Порш продав документи саме Російському закордонному архіву. У матеріалах М. Порша, які нині зберігаються у ДАРФ (російською – ГАРФ) вдалося виявити переписку щодо виготовлення нагород, кольорові малюнки, докладні описи, а також видрукувані у Німеччині у 1919 році зразки грамоти [112].

Діяльність уряду УНР в еміграції у галузі запровадження нагород у 1970-1980-і рр. знайшла відображення у документах, переданих у 2002 році до науково-допоміжного фонду Національного військово-історичного музею України останнім головою Співки бувших українських вояків у Канаді Віктором Роєнком. Серед документів, переданих В.Роєнком, є проект та статут

однієї з останніх нагород уряду УНР – медалі «За жертву крові в боях за волю України», згадки про розробку інших фалеристичних пам'яток, зокрема – ордену гетьмана Івана Мазепи кількох ступенів.

До іконографічних джерел належать:

Малюнки та ескізи нагород, які розглядались під час їх розробки та подальшого затвердження. Зазвичай ці джерела зберігаються разом офіційними документами – наказами, постановами, статутами нагород, тощо.

Фотографії різних осіб, нагороджених орденами та відзнаками, з яких ми можемо дізнатись про типи ношення нагород на військовому та цивільному одязі, датувати межу використання різних фалеристичних пам'яток та стрічок до них, тощо. Надзвичайно інформативними є також фотографії, на яких зображено урочистості з нагоди нагородження орденами та відзнаками. Фотографічні джерела зберігаються як в архівних установах, так і в зібраннях родин та приватних колекціонерів.

Цінні іконографічні джерела – проекти та затвержені керівництвом УНР малюнки нагород і грамот до них були виявлені у Центральному державному архіві вищих органів влади України, Центральному державному архіві громадських та політичних об'єднань України, Центральному державному історичному архіві України у м. Львів, Державному архіві Російської Федерації, а також приватних колекціях. Передусім, це:

- Малюнки бойової відзнаки «Республіка» та бойової медалі «Республіка», запроваджені у 1919 році (ЦДАГО України, Ф.269; ГАРФ, Ф.5889);
- Видрукувані у Німеччині грамоти до вище зазначених нагород (колекція Михайла Селіванова, Київ);
- Малюнки кількох варіантів Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої», а також грамоти до них (ЦДАВО України, ф.1075, 2254; ЦДІАЛ України [102]);

- Малюнки проектів Хреста Симона Петлюри, Воєнного Хреста, Хреста Відродження, ордену «Базар» та ін. (ЦДАВО України, ф.5235).

Фотографії, на яких зображено урочистості нагородження та особи, відзначені державними нагородами УНР, були дослідженні у: Центральному державному архіві кінофотофонодокументів України ім. Г.С. Пшеничного, Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, Меморіальному музею при церкві на цвинтарі Баунд-Брук (штат Нью-Джерсі, США), Українському музею Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка в Нью-Йорку, Українському музею у Чикаго, а також приватних колекціях: О. Шереметьєва (Київ), М.Селезньова (Київ), В.Манзуренка (Львів), О.Рудиченка (Нью-Йорк).

Іконографічні джерела зіграли неоцінену роль під час проведення порівняльного аналізу фалеристичних пам'яток. Завдяки співставленню письмових, іконографічних джерел та фалеристичних пам'яток вдалося виявити чимало фальшивок: предметів, виготовлених у пізній час для колекційного ринку. Крім того, було ретельно досліджено предмети, що зберігаються у фондах музеїв та приватних колекціях, які були виготовлені фальшувальниками, як, буцімто, невідомі нагороди УНР (про яких немає жодних згадок у письмових джерелах). Оперуючи всією наявною джерельною базою, успішно вдалося довести фальшивість та міфічність цих предметів (наприклад, т.зв. Хрест «Київ Наш. 1919», Медаль відродження флоту Української Держави з написом «Запоріжжя», та ін.)

Комплексне дослідження писемних, іконографічних та речових джерел дає змогу максимально повно розкрити історію народження, виготовлення, нагородження та подальшого шляху майже кожної фалеристичної пам'ятки, яка дійшла до наших днів.

1.2. Історіографія

Історіографія, присвячена державним нагородам Української Народної Республіки, умовно поділяється на дві частини:

а) праці, авторами яких є представники української еміграції, і які були опубліковані у 1930-і – на початку 1990-х рр.

б) монографії та статті, які вийшли у незалежній Україні у 1990-і – 2010-і рр.

Серед представників української еміграції головним фахівцем у царині символіки, геральдики та фалеристики був сотник Армії УНР М.О. Битинський – професійний художник, історик та автор кількох державних нагород. Серед фалеристичних пам'яток, створених М. Битинським, фігурують Хрест Симона Петлюри (1936 р.), Воєнний Хрест (1960 р.), а також 6 нагрудних відзнак та значків [65, с. 132].

Перша стаття М. Битинського, в якій коротко було згадано про нагороди уряду УНР, вийшла друком у 1932 році в журналі, який редагував сам митець, а також майбутній військовий міністр УНР в еміграції В. Філонович [141, с. 47–53].

Публікація була присвячена уніформі, знакам розрізнення та прапорам різноманітних військових частин Армії УНР, але містила чимало прикрих фактичних помилок. Навіть у назві статті «Військові відзнаки Української Національної Армії» була принципова помилка. Адже у 1917–1921 рр. формування з назвою «Українська Національна Армія» не існувало. У публікації М. Битинський коротко згадав про заснування Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої», ордена (хреста) Визволення, запровадження у 1928 році хреста для ветеранів Української Галицької армії, а також про «невдалу спробу деяких членів колишньої Директорії самовільно встановити для учасників визвольної боротьби т. зв. Пропамятний Хрест» [141, с. 53]. У статті було також вміщено схематичні малюнки відзнаки Залізного Хреста та ордена Визволення

роботи М. Битинського.

Наступна велика публікація М. Битинського про українські військові відзнаки побачила світ аж через 35 років. Вона була відповіддю на полеміку, яка розгорнулася навколо статей Ореста Городиського, присвячених українським нагородам.

У 1954 році у «Вістях братства бувших вояків 1-ї Української дивізії УНА» було опубліковано статтю О. Городиського «Військові відзначення». Орест Городиський належав до молодшого покоління української військової еміграції та знав про події 1917–1921 років лише з публікацій та оповідань старших ветеранів. У статті він констатував, що українські збройні формування ХХ століття мали лише пам'ятні відзнаки та не мали жодної бойової [153, с. 4–5]. Він також коротко згадав про кожну з відзнак (у тому числі про нагрудні знаки), а також про деякі відомі йому нереалізовані проекти. На перше місце О. Городиський поставив Хрест Симона Петлюри, запропонувавши від свого імені зробити його традиційною нагородою для всіх українських збройних формувань: «Якщо б прийняти хрест Симона Петлюри за традиційний, то вистачило б викарбовувати на ньому рік, що означав би дату продовження нашої боротьби (напр., 1938 – Карпатська Україна, 1941 – друга світова війна). Подібно зробили німці з своїм залізним хрестом, який введено 1813 р., і на якому кожночасно додавано тільки нову дату (напр., 1814, 1939)» [153, с. 4].

На статтю О. Городиського редакція «Вістей» отримала досить емоційну відповідь ветерана Галицької армії, колекціонера Зенона Яворського [209, с. 25–26]. Причому, якщо О. Городиський поставився до питання про нагороди системно – як дослідник, то З. Яворський – як колекціонер, який не має наукової бази та змішує докупи достовірні дані та вигадки. Подаючи цікаві дані про історію деяких відзнак, переважно галицьких, до виготовлення яких він був причетний сам, разом з тим З. Яворський містифікував читачів, розповідаючи про відверті колекційні фальшивки. Наприклад, свій огляд фалеристичних

пам'яток З. Яворський чомусь почав зі згадок про «відзначення» 1-го та 2-го Запорізьких козацьких полків Кубанського козацького війська, яке існувало до 1920 р.. У російській, а потім білогвардійській арміях дійсно існували 1-й та 2-й Запорізькі козацькі полки Кубанського козацького війська. Але жодних «відзначень» вони не мали. В іншому місці публікації З. Яворський свідомо ввів читачів в оману, стверджуючи, буцімто у листопаді 1918 р. начальна команда українських військ у Львові заснувала орден «Оборонців Львова». До того ж, наводячи цю інформацію, З. Яворський послався на публікацію у львівській газеті «Діло» за 12–18 листопада 1918 р. [209, с. 25]. Насправді у згаданій газеті не міститься жодної інформації про орден «Оборонців Львова».

Свої коментарі до статті О. Городиського надіслали також колишній командувач Української національної армії у 1945 році генерал П. Шандрук та один з керівників громадської організації «Українське козацтво» Ю. Тамарський [192, с. 26; 208, с. 31–32].

Після публікації відповідей О. Городиський подав до «Вістей» нову статтю, в якій частково розвінчав міфічні дані З. Яворського та докладно розповів про нагороди, щодо яких йому вдалося знайти інформацію [155, с. 12–14].

Друга стаття О. Городиського не викликала обговорення, а відтак він вважав себе повноцінним фахівцем у галузі української військової фалеристики. Унаслідок цього в 1966 р. у «Вістях братства кол. вояків 1-ї Української Дивізії УНА» було опубліковано узагальнюючу статтю О. Городиського «Про медалі й військові відзначення». Цікаво, що редакція «Вістей» помістила цю статтю слідом за матеріалом М. Битинського «Рангові відзнаки Армії Української Народної Республіки 1919 р.». Автор статті «Про медалі й військові відзначення» вирішив розставити наявні нагороди за ранжиром. Причому на першому місці він залишив Залізний Хрест «За Зимовий похід і бої», а на друге чомусь поставив пам'ятну відзнаку для учасників битви під Бродами 1943 р.. На

третьому та четвертому місцях у О. Городиського фігурували напівміфічні пам'ятні відзнаки Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1920 років. П'ятим стояв Хрест 3-ї Залізної дивізії, і лише шостим – Хрест Симона Петлюри [154, с. 45–46].

Всього у «рейтингу» О. Городиського фігурувало 13 нагород, причому державні ордени (Залізний Хрест, Хрест Симона Петлюри та відзнака Воєнного Хреста) чомусь перемежовувались з приватно-ветеранськими фалеристичними пам'ятками. У статті О. Городиського також подано «рейтинг» семи відомих йому нагрудних знаків.

Очевидно, стаття О. Городиського викликала великий негативний резонанс, особливо серед представників старшого покоління української військової еміграції. На неї дав докладну відповідь Микола Битинський. Митцю мало лестити, що на другому місці слідом за орденем Залізного Хреста О. Городиський розмістив пам'ятну відзнаку для учасників битви під Бродами 1943 р., оскільки автором цієї відзнаки був сам М. Битинський. Однак він, «не зважаючи на особи», вирішив розставити всі крапки над «і» у справі українських військових нагород.

У перших трьох числах часопису «Вісті Комбатанта» за 1968 рік, який виходив у Нью-Йорку, було опубліковано велику працю М. Битинського «Українські військові відзнаки» [142]. У першому числі «Вістей Комбатанта» вийшла частина праці, в якій викладалися загальні відомості про нагородну справу. У другій частині публікації М. Битинський виклав основні принципи побудови ієрархії українських нагород. Він справедливо зазначив, що першими в ієрархії мають бути нагороди, які «встановлено вищою державною владою і затверджено законами» [142, ч. 2, с. 28]. Слідом за ними можуть йти відзнаки, встановлені різними комбатантськими організаціями.

У своїй публікації М. Битинський подав таку ієрархію українських нагород [142, ч. 2, с. 29–31]:

I. Державні нагороди

1. Орден Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої».
2. Орден (Хрест) Симона Петлюри.
3. Военний Хрест.

II. Комбатантські нагороди

4. Хрест Галицької армії.

Щодо решти нагород, встановлених комбатантськими організаціями, М. Битинський зробив висновок, що «в цій категорії відзнак неможливо встановлювати якесь чергове старшинство» [142, ч. 3, с. 42].

Цілком солідаризуючись з ієрархією нагород, поданою М. Битинським, та його висновком щодо комбатантських відзнак, зауважимо, що М. Битинський не згадав ще про дві нагороди, встановлені Головним отаманом С. Петлюрою та президентом УНР А. Лівичем: Хрест 3-ї Залізної дивізії та Хрест Українського Козацтва. Про Хрест 3-ї Залізної дивізії М. Битинський написав як про «льокальний» – комбатантський, поставивши його на один щабель з відзнаками та нагрудними знаками, які запроваджувались ветеранськими організаціями [142, ч. 3, с. 42]. Про Хрест Українського Козацтва у публікації М. Битинського чомусь не згадується взагалі. Ці дві відзнаки, очевидно, мали б посісти гідне місце серед державних нагород – перед хрестом Галицької армії.

У праці М. Битинського також згадано про такі відзнаки [142, ч. 3, с. 44–45]:

- нереалізовані проекти нагород Армії УНР;
- «фантастичні витвори» З. Яворського, які також фігурували в останній публікації О. Городиського;
- «знаки фіктивні, чи знаки-фальшивки» – витвори праських самозванців: Хрест Директорії, Орден Булави тощо.

Незважаючи на згадані помилки щодо Хреста 3-ї Залізної дивізії та Хреста Українського Козацтва, працю М. Битинського «Українські військові відзнаки»

слід вважати наріжним каменем емігрантської історіографії у царині фалеристики.

Після публікації М. Битинського Орест Городиський продовжував писати статті на тему української фалеристики, але вони мали загальний характер. Як видно з подальшої діяльності О. Городиського (допомога Я. Семотюкові в роботі над каталогом нагород), він лише частково погодився з твердженнями М. Битинського.

О. Городиський (Корчак-Городиський), О. Семмо та Ю. Підлуський (Сас-Підлуський) також публікували статті, в яких робився стислий загальний огляд історії українських нагород. Однак ці публікації або малоінформативні, або стосуються переважно відзнак, не пов'язаних з державними нагородами УНР [153; 154; 155; 169; 170; 189; 211; 212; 213].

Серед названих авторів варто зупинитись на особі Юрія Підлуського (Сас-Підлуського). У повоєнний час він дитиною потрапив до США. Став лікарем та був досить заможною людиною. Відтак Підлуський почав колекціонувати нагороди різних країн світу, зокрема й українські. Станом на 1964 рік у колекції Ю. Підлуського було понад три тисячі орденів та відзнак [175].

Дві публікації Ю. Підлуського у виданні *The Medal Collector* було присвячено державним нагородам УНР – Залізному хресту «За Зимовий похід і бої» та Хресту Симона Петлюри [211, р. 3–9; 212, р. 9–20]. У статтях, читачами яких були американські колекціонери, Ю. Підлуський подав загальну інформацію про українські нагороди. Щоправда, не обійшлося без помилок. Наприклад, він припускав, що Залізний хрест «За Зимовий похід і бої» у 1920–1921 рр. виготовлявся у Німеччині, хоча насправді він був зроблений варшавськими ювелірами [212, р. 16].

Вірогідно, авторству Ю. Підлуського також належить невідомою загальнооглядова англійська стаття про українські нагороди, опублікована у британському виданні, присвяченому фалеристиці [214, р. 192–198].

Крім Ю. Підлуського визначними колекціонерами українських нагород у 1960–1980-х роках були мешканці США та Канади: вже згаданий Зенон Яворський, Ярослав Семотюк та англомовний Рон Зельонка.

У 1987 році у Гамільтоні (Канада) було надруковано «Пам'ятну книгу П'ятдесятиліття Союзу Бувших Українських вояків в Канаді». У додатку до книжки один з членів редакційної колегії, Віктор Роєнко, помістив розділ «Хрести-медалі. Грамоти», на сторінках якого було зображено кілька державних нагород УНР та грамот, а також вміщено коротенькі коментарі – виписки зі Статутів [121, с. 403–414].

Останньою публікацією, що узагальнила всі розробки авторів еміграції у галузі української фалеристики, стала книжка колекціонера з Канади Ярослава Семотюка «Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки», вперше видана у 1991 році. Книжка має 52 сторінки, у ній опубліковано великі кольорові зображення нагород, а також коротенькі тексти-пояснення із зазначенням розмірів нагород [133].

Книжку Ярослава Семотюка можна охарактеризувати як кольоровий буклет для колекціонерів та допитливих осіб. З наукової точки зору це видання є надзвичайно слабким. Як видно з передмови, в упорядкуванні книжки автору допомагали Рон Зельонка та Орест Городиський. Вплив О. Городиського чітко простежується у послідовності розташування відзнак. О. Городиський опублікував на книжку Я.Семотюка схвальну рецензію [170, с. 94–95].

Ярослав Семотюк знехтував базовими принципами, викладеними у статті М. Битинського «Українські військові відзнаки», відповідно до яких фалеристична спадщина розподілялася на державні нагороди, комбатантські відзнаки, нагрудні знаки, фальшивки тощо. Перші дві позиції у книжці віддано дійсно найважливішим державним нагородам УНР: ордену Залізного Хреста та ордену (хресту) Симона Петлюри. Але далі Я. Семотюк подає три ветеранські відзнаки Легіону Українських Січових Стрільців, дві з яких і досі викликають

чимало питань, а слідом за ними – дві фалеристичні фальшивки – медаль «10-річниці відбудови Української Держави» та «Хрест Директорії». Вищі державні нагороди, запроваджені урядом УНР у повоєнний час: Воєнний Хрест та Хрест Відродження – посідають лише чотирнадцяту та п'ятнадцяту позиції. Бойові нагороди Української Повстанської Армії фігурують аж після дешевих відзнак різних українських емігрантських організацій. Наприкінці книжки подано також кілька нагрудних знаків та кокард, хоча про них у назві навіть не згадується.

У коротеньких текстах до нагород міститься чимало фактичних помилок. Наприклад, описуючи орден Залізного Хреста, Я. Семотюк стверджує, що ним начебто був нагороджений Головний Отаман Симон Петлюра [133, с. 5]. Ця інформація не відповідає дійсності: Симон Петлюра не мав Залізного Хреста.

Беззаперечною заслугою Я. Семотюка є те, що його книга – це перша у вітчизняній історії публікація повного каталогу українських відзнак з яскравими кольоровими зображеннями на крейдяному папері. З іншого боку, праця Я. Семотюка сильно програє через неправильну систему розташування українських нагород та інших фалеристичних пам'яток.

У 2010 році українським видавництвом «Однострій» було здійснено друге видання книги Я. Семотюка під назвою «Українські військові нагороди». Перевидання налічує 64 сторінки та значною мірою повторює видання 1991 р. [134]. На інших сторінках вміщено нові відзнаки української еміграції, а також різні фантастичні фалеристичні пам'ятки, в існування яких навіть сам автор не вірить (наприклад, «Невідомий хрест» та «Невідомий хрест Чорноморської флоти») [134, с. 46].

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Акт проголошення незалежності України. Незабаром було обрано президента України, яким став Л. М. Кравчук, почали формуватись органи державної влади.

На тлі цих подій постало питання про розробку власної нагородної системи. За збігом обставин саме у цей час у книжкових магазинах та на

розкладках національної літератури в Україні з'явилась книжка Ярослава Семотюка «Українські військові відзнаки». Вона стала прологом до дослідження та розробки власної нагородної системи в Україні. Пізніше автори фундаментальної праці «Нагороди України» у трьох томах назвуть роботу Я. Семотюка «справжньою сенсацією на фалеристичному полі» [120, т. 1, с. 7].

Піонером у дослідженні фалеристики Української Народної Республіки став кандидат історичних наук та співробітник Інституту історії АН України В. Бузало. Опрацьовуючи у 1991 році фонди військового міністерства та генерального штабу Української Народної Республіки 1919–1922 років, які зберігаються у ЦДАВО України, він натрапив на кілька законодавчих документів про нагороди. Перша коротка публікація Віктора Бузало про нагороди УНР (у двох частинах) з'явилась вже у 1992 році у часопису «Архіви України». Публікація готувалась заздалегідь, та її автор «про всяк випадок» підписався псевдонімом «П. Соловей». На тринадцяти сторінках В. Бузало коротко оповів про проекти статутів відзнаки Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» 1920–1921 років, ювілейного нагрудного знака «Золотий Тризуб» (1922 рік) та персня-відзнаки у пам'ять вбитого Головного отамана С. Петлюри (1926). У додатку до публікації було вміщено документи до цих фалеристичних пам'яток [190, № 5-6, с. 62–66]. У тому ж 1992 році В. Бузало вже під своїм іменем опублікував статтю в журналі «Трибуна», в якій виклав історію законопроектів державних відзнак УНР 1919–1921 років [146, с. 24–29].

У 1993 р. Віктор Бузало разом із співробітницею Інституту історії АН України Марією Дмитрієнко опублікували узагальнюючу статтю про перші нагороди Української Народної Республіки: Залізний Хрест «За Зимовий похід і бої», ордени «Республіки» та «Визволення». Ця публікація була підготовлена на підставі архівних матеріалів, які зберігалися у фондах ЦДАВО України. На жаль, під час публікації було допущено помилку, тому замість авторів Марії Дмитрієнко та Віктора Бузало вказано Миколу Дмитрієнка та Володимира

Бузало [157, с. 44–46].

У фондах ЦДАВО України Віктором Бузало також було виявлено матеріали орденської ради Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої», на підставі яких він підготував чергову публікацію – про історію розробки та появу цієї першої реалізованої нагороди УНР [145, с. 9–19].

У 1994 р. президентом України було обрано Леоніда Кучму. Головою Адміністрації Президента у липні 1994 р. став колишній співробітник Інституту історії АН України, кандидат історичних наук Дмитро Табачник. У складі Адміністрації Президента було створено Відділ нагород, який очолила кандидат філософських наук В. Куценко. Автор перших статей з історії державних нагород УНР, В. Бузало, став завідувачем сектору у згаданому відділі.

Під керівництвом Д. Табачника, який очолив Комісію по державних нагородах України, Відділ нагород Адміністрації Президента України почав розробку державних орденів та відзнак. До роботи було залучено найкращих фахівців: дослідників та митців. Було враховано і попередній історичний досвід у цій галузі, зокрема досвід уряду Української Народної Республіки. Так, у інтерв'ю Д. Табачника, присвяченому історії та сучасності нагород України, яке було опубліковано восени 1995 р., чимала увага приділена саме нагородам УНР [179, с. 26–33].

Комісія по державних нагородах України протягом осені 1994 р. – весни 1995 р. підготувала законопроекти про запровадження орденів князя Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Почесної відзнаки Президента України, відзнаки «За мужність», іменної вогнепальної зброї. Пізніше з'явилися деякі інші нагороди.

Зібрані в процесі роботи матеріали про нагородну спадщину та запроваджені державні нагороди України було вирішено об'єднати у капітальне видання «Нагороди України. Історія, факти, документи». Це видання у трьох томах побачило світ у 1996 році. Перший том переважно присвячено державним

нагородам УНР та відзнакам українських емігрантських організацій, другий – різноманітним проектам радянської доби, третій – запровадженню нагородної системи України у 1990-і роки [120].

Над тритомним виданням під редакцією Д. В. Табачника працював цілий авторський колектив. Перший том, зокрема, був підготовлений уже згадуваними Віктором Бузало та Марією Дмитрієнко, а також директором ЦДАВО України Л. Яковлевою. На сторінках першого тому було подано короткий історичний нарис та опубліковано статутні документи більшості нагород УНР та українських громадських організацій еміграції [120, с. 53–240]. Оскільки автори видання були членами Комісії по державних нагородах, їхньою головною метою була публікація та тлумачення законодавчої бази, що стосувалася орденів та відзнак уряду УНР. Вперше була здійснена майже повна публікація законодавчої бази нагородної системи УНР, ЗОУНР, а також деяких українських еміграційних організацій. Зокрема, були опубліковані такі законодавчі акти, які стосувалися державних нагород УНР:

1. Закон УНР про встановлення відзнак Республіка, Слава України та ін. від 24.01.1919 [120, с. 86].
2. Проект статуту бойової відзнаки Республіки, липень 1919 [120, с. 91–100].
3. Проект бойових хреста та медалі Республіки, серпень 1919 [120, с. 100–103].
4. Наказ про встановлення ордена Визволення та відзнаки Залізний Хрест, 19.10.1920 [120, с. 104].
5. Статут ордена Визволення, 19.10.1920 [120, с. 105–114].
6. Статут відзнаки Залізний Хрест, 19.10.1920 [120, с. 114–118].
7. Проект статуту ордена Республіки, 20.10.1920 [120, с. 118–125].
8. Проект статуту ордена Республіки, 28.06.1921 [120, с. 184–191].
9. Закон УНР про вшанування повстанців, 27.11.1921 [120, с. 192–198].

10. Проект статуту ордена Залізного Хреста, 13.11.1922 [120, с. 199–205].
11. Тимчасовий статут ордена Визволення, листопад 1922 [120, с. 206–223].
12. Статут Хреста Українського Козацтва, 20.10.1947 [120, с. 228–231].
13. Наказ про встановлення Воєнного хреста УНР, 25.06.1958 [120, с. 231–240].

З базових документів реалізованих державних нагород УНР у першому томі видання «Нагороди України» були відсутні статутні документи до Хреста 3-ї Залізної дивізії, Хреста Симона Петлюри, Хреста Відродження та Медалі за поранення.

Слід також особливо наголосити, що у першому томі «Нагород України» простежується науковий підхід до оцінки української фалеристичної спадщини. Автори праці чітко розмежували державні нагороди УНР та відзнаки різноманітних громадських організацій. Таким чином, класифікація нагород здійснювалася саме за тією системою, яку обстоював Микола Битинський.

Щоправда, запропонована авторським колективом «Нагород України» класифікація має свої недоліки:

- хрест 3-ї Залізної дивізії – повноцінна нагорода, встановлена за підписом Головного отамана Симона Петлюри, була віднесена до недержавних;
- до числа державних нагород віднесено так званий Хрест Директорії та медаль 10-річчя Української Держави; перша з них не має жодного відношення до органів державної влади УНР, а друга взагалі може розглядатися як фалеристична фальшивка (про що йтиметься далі).

У 2004 р. «Нагороди України» було перевидано в дещо зміненому варіанті. Фактично, перший та другий томи було об'єднано в одну книжку – «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» [138]. До монографії було включено розділи з історії нагород УНР, українських громадських організацій, а також реалізовані та нереалізовані проекти уряду УРСР.

Запланована друга книжка мала бути присвячена сучасним нагородам України, але вона поки що не опублікована. Авторський колектив «Української фалеристики» дещо змінився (з попередніх авторів залишились Дмитро Табачник, Віктор Бузало, Марія Дмитрієнко, Валентина Куценко та Лариса Яковлева).

Розділи «Української фалеристики», присвячені державним нагородам УНР, було доповнено законодавчими актами про встановлення Хреста Симона Петлюри 22 травня 1933 р. [138, с. 273–278]. Крім того, було додано інформацію про продаж на аукціоні *Rauch* у Відні у липні 2000 р. ордена «Базар», про який збереглися лише випадкові та не завжди недостовірні дані [138, с. 219–220]. Докладні архівні дані про цю фалеристичну пам'ятку буде наведено далі.

Авторський колектив «Нагород України» та «Української фалеристики» користувався переважно архівними фондами різних установ УНР 1919–1923 рр., які зберігаються у ЦДАВО України, а також окремими матеріалами, наданими представниками української діаспори, передусім – Я. Семотюком.

Поза увагою авторського колективу залишилось чимало цікавих джерел:

1. Матеріали ЦДАВО України, що стосуються діяльності Георгіївської думи за часів гетьманування П. П. Скоропадського.

2. Документація про фактичне нагородження бойовими відзнаками вояків Дієвої армії УНР протягом 1919 р., яка зберігається у ЦДАВО України.

3. Матеріали листування про замовлення урядом УНР нагород у Німеччині у 1919 році, які зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ).

4. Великий комплекс документів про встановлення нагород УНР у 1930–1970-і роки, який надійшов до ЦДАВО України на початку 2000-х років з української діаспори, – нині об'єднаний у фонд 5235 (Уряд Української Народної Республіки, 1921–1991, 2198 справ). Користування цим фондом стало

можливим після його археографічної обробки у 2005 році – уже після видання монографії «Українська Фалеристика».

5. Свідчення про замовлення різноманітних нагород, процес нагородження ними, а також про долю окремих кавалерів, які збереглися в архівно-слідчих справах, що нині зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

6. Списки осіб, нагороджених державними нагородами УНР: Залізним Хрестом «За Зимовий похід і бої», Хрестом 3-ї Залізної дивізії, Хрестом Симона Петлюри, Воєнним Хрестом та Хрестом Відродження. Перші два списки зберігаються у фонді ЦДАВО України, з яким працювали члени авторського колективу, тож автори монографії мали змогу виявити їх. Це дозволило б вказати точну кількість осіб, нагороджених Залізним Хрестом «За Зимовий похід і бої». У виданнях «Нагороди України» та «Українська фалеристика» зазначається, що точна кількість нагороджених Залізним Хрестом авторам невідома. Інші списки зберігаються у фонді 5235.

Однак ці недоліки жодним чином не применшують значення видань «Нагороди України» та «Українська фалеристика», особливо з огляду на те, що до значної частини згаданих документів члени авторського колективу жодний чином не могли дістатись (так, зокрема, фонду ЦДАВО України 5235 взагалі ще не існувало).

У 2009 році у Києві було видано російською мовою книжку Володимира Кравцевича-Рожнецького та Василя Панасенка «Украинские военные знаки отличия первой половины XX века» [128]. Головним автором цієї праці слід вважати В. Кравцевича – київського художника-графіка, який здавна захоплювався геральдикой, фалеристикою, сфрагістикой та іншими спеціальними історичними дисциплінами. В. Кравцевич писав винятково російською мовою. Книга фактично відображає його особисте бачення української геральдики, вексилології та фалеристики. Левова частка її

присвячена державним нагородам УНР, відзнакам ЗОУНР та українських громадських організацій, різноманітним нагрудним знакам. Однак у тексті переважно повторюються відомості, наведені у монографіях «Нагороди України» та «Українська фалеристика». Вочевидь, аби не наражатися на звинувачення у плагіаті, автори зазначають у передмові, що ця «книга о военном дизайне», до того ж майже всі ілюстрації до неї виконані самим В. Кравцевичем [128, с. 3]. Утім, на нашу думку, з наукової точки зору це видання не має цінності.

У 2011 р. видавництвом «Темпора» у Києві було видано другу книжку монографії Я. Тинченка «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)» [135]. У ній було вперше опубліковано та введено до наукового обігу повні реєстри осіб, нагороджених Хрестом Симона Петлюри, Воєнним Хрестом та Хрестом Відродження, що дозволило остаточно визначити час нагородження та кількість осіб, які дістали згадані нагороди уряду УНР [135, с. 290–378].

У тому ж 2011 році у Києві побачила світ багато ілюстрована монографія Олександра Рудіченка та Ярослава Тинченка «Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва» з серії «Награды и знаки гражданской войны 1917–1922», започаткованої О. Рудиченком [131]. Раніше у цій же серії вийшли його монографії про нагороди Білого руху, а також про Георгіївські нагороди у різноманітних білогвардійських формуваннях. З більш ніж чотирьохсот сторінок видання 370 присвячено українській фалеристичній спадщині, пов'язаній з боротьбою за незалежність України у 1917–1921 роках. Об'єктом монографії стало дослідження історії виготовлення нагород, їхніх різновидів та типів, а також визначення кількості нагороджених. Висвітлення документальної бази, що стосується виготовлення нагород, поєднано із публікацією великої кількості ілюстрацій екземплярів орденів та відзнак.

Один з авторів монографії, Я. Тинченко, розшукував документи про

запровадження та виготовлення нагород у архівах України та Російської Федерації. Олександр Рудиченко, який є громадянином США, дослідив українські архіви Америки, а також вивчив усі фалеристичні пам'ятки з таких колекцій:

- фонди церковно-меморіального комплексу при церкві апостола Андрія Первозванного у Саут-Баунд-Брук (штат Нью-Джерсі, США);

- фонди Українського музею у Нью-Йорку;

- фонди Українського музею у Чикаго, до яких увійшла більша частина колекції американського колекціонера українського походження Ю. Сас-Підлуського.

Спільно автори монографії дослідили такі збірки:

- колекції Національного музею історії України, серед яких колекція Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка зі Львова, зібрана в 1920–1940-і роки. Ця унікальна колекція нараховує понад 2 тисячі фалеристичних пам'яток, пов'язаних з Україною;

- приватні колекції Олексія Шереметьєва (Київ), Михайла Селезньова (Київ), Олександра Мельника (Київ), Віталія Манзуренка (Львів), Михайла Селіванова (Москва) та ін.

Автори монографії здійснили предметну та типову класифікацію українських нагород та нагрудних знаків, пов'язаних з війною за незалежність 1917–1921 років, під час якої ними було виявлено чимало фальшивок, виготовлених протягом останніх кількох десятиліть з метою продажу у середовищі колекціонерів. У додатку до монографії було опубліковано списки лицарів Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» та Хреста 3-ї Залізної дивізії.

Нині монографія «Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва» є основним путівником-каталогом, який використовується на аукціонах та яким послуговуються приватні антикварні дилери. Зокрема, вона часто згадується під час атрибуції та оцінки різних

українських фалеристичних пам'яток у каталогах аукціонів «Монеты и Медали» (Москва), «Кабинет» (Москва), «Клейнод» (Київ).

Я. Тинченком було також опубліковано низку статей, присвячених історії заснування окремих нагород УНР та їх власникам, які були покладені в основу даної дисертаційної роботи [193; 194; 195; 196; 197; 198; 199].

Уже наприкінці 2011 р. (фактично – у 2012 році) побачило світ видання відомих львівських дослідників – Ореста Круковського та Степана Пахолка «Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею)» [129]. Як видно з назви, у книжці опубліковані різноманітні фалеристичні пам'ятки, які зберігаються у Львівському історичному музеї. Зі 144 опублікованих речей переважна більшість належить до категорії значків – громадських, спортивних, просвітницьких, церковних та військових.

Слід сказати, що О. Круковський та С. Пахолко є авторами низки статей на тему української фалеристики. Деякі з них прямо чи побіжно присвячені державним нагородам УНР [171; 182; 183].

Кілька публікацій, присвячених державним нагородам УНР, вийшли з-під пера директора Музею Української революції 1917–1921 років у м. Києві Олександра Кучерука. Зокрема, він опублікував деякі документи, які стосуються заснування Хреста Симона Петлюри та Хреста Українського Козацтва [172; 173; 174].

Цікава публікація на підставі польських матеріалів про невідомий проект Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» здійснена фахівцем з історії Української Народної Республіки, кандидатом історичних наук А. Руккасом [188].

В останні роки до тематики державних нагород УНР звертались дослідники В.Воронін та В.Карпов. Перший з названих дослідників належав до авторського колективу книги «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» та є автором виданої у 2013 році монографії: «Люди, держава,

нагороди... Нагородна система України ХХ – ХХІ століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства» [125]. Як видно з назви монографії, тематика дослідження досить широка, а крім того – охоплює досить великий проміжок часу. Відтак, тематиці державних нагород УНР у монографії В.Вороніна присвячено небагато місця. Крім того, ця тема розкрита винятково у межах матеріалів, раніш опублікованих у книгах: «Нагороди України : історія, факти, документи» (у 3-х томах) та «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини». Принципово нових даних про нагородну спадщину УНР В.Воронін у своєму дослідженні не наводить.

Стаття В.Карпова «Фалеристичні традиції Української Народної Республіки» [167], яка вийшла на початку 2015 р., носить, на нашу думку, поверховий та характер. У ній, наприклад, не наведено жодного джерела, що належить авторству представників української еміграції, а сама тематика статті викладена передусім на підставі матеріалів 1-го тому видання «Нагороди України : історія, факти, документи».

Завершуючи огляд історіографії, слід згадати про один електронний ресурс – «Віртуальний музей української фалеристики», створений київським колекціонером Олександром Мельником [215]. На сторінках «музею» можна побачити зображення усіх фалеристичних пам'яток, які належать колекціонеру, з коротенькими коментарями. Звісно, серед предметів О.Мельника представлені і державні нагороди УНР з атрибутами, які їм дав сам колекціонер.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічний аналіз фалеристичного дослідження прояснює способи одержання та обґрунтування знань про історію цих предметів, їх системи та атрибуцію, а також способи поєднання цих знань із практичним застосуванням.

Загальнонаукова методологія зі своїми методиками формулює принципи й методи конкретно-наукової діяльності, описує і обґрунтовує їх. Методологічною основою пошуку змісту нашої наукової праці є принципи наукової об'єктивності, історизму, системності й комплексного вивчення проблеми. Від розуміння цих принципів залежить обґрунтування методологічного підходу в нашому дослідженні.

Наукова об'єктивність передбачає використання лише достовірної інформації, адже необхідно зважати на те, що сьогодні ще неможливі об'єктивні оцінки щодо багатьох явищ вітчизняної історії, і в дослідженні мають бути відображені процеси минулого в динаміці, незавершеними, такими, якими вони були на той час, коли їхні наслідки ще були невідомі та не одержали пізніших суб'єктивних оцінок. Застосування цього принципу дозволило автору відобразити реальні процеси створення і практичного впровадження нагород уряду УНР у 1918–1921 рр. та пізнішого періоду згідно архівних урядових документів та свідчень учасників тих подій.

Принцип історизму являється одним із критеріїв наукової об'єктивності, коли історичні явища описуються і пояснюються з погляду хронології їх розвитку та еволюції. У поєднанні з системністю – полягає в аналізі будь-якого об'єкта як системи, що складається з елементів, пов'язаних внутрішньою структурою і закономірностями функціонування. Застосування цього принципу дало змогу дослідити конкретно-історичні умови процесу заснування, створення нагород уряду УНР, послідовної еволюції чи інволюції самих фалеристичних предметів та нагороджених ними діячів.

Характерною рисою системного принципу (системності) є не його цілісність, а саме системність, спрямованість на вивчення системної сторони і природи об'єктивної реальності. Застосування цього принципу дозволило автору представити різновиди процесів становлення нагород уряду УНР в цілому, і як складову частину загального процесу становлення нагород України. Адже лише на основі всебічного аналізу умов заснування, створення і долі нагород та нагороджених у поєднанні з суб'єктивними чинниками (симпатіями та антипатіями учасників цих процесів, відстоюваннями власних думок, способами реалізації нагородних проектів тощо), врахування їхньої взаємодії та узгодженості дали можливість якісного дослідження нашої теми.

Доцільність використання принципу комплексного вивчення проблеми полягає у комплексному дослідженні великих і складних об'єктів (систем), дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Окремий факт чи будь-яке явище тісно пов'язані з іншими, мають відкриті й закриті зв'язки, прості й складні залежності в найрізноманітніших комбінаціях. Лише комплексний підхід може дати об'єктивне уявлення про досліджувану тему. Саме комплексний огляд історіографічних та архівних джерел дав можливість автору об'єктивно підкреслити цінність деяких фалеристичних праць, звернути увагу на невірні умовиводи у твердженнях попередніх дослідників і неможливість, через відсутність підтверджуючих документів, дослідити долі організацій, що засновували нагороди. Крім того, використання комплексного принципу щодо вивчення нашої теми дозволило ввести в науковий обіг раніше недосліджені та малодосліджені архівні документи і нагороди уряду УНР.

Зазначені принципи дають змогу повною мірою виявити історичну правду і наукову істину та реалізуються через сукупність наукових дослідницьких методів.

Основні методи дослідження історії предметів фалеристики були названі ще у першому українському навчальному посібнику «Спеціальні історичні дисципліни» (1992 р.) [132, с. 270]. Ці ж методи були перераховані у статті М. Дмитрієнко «Фалеристика» в «Енциклопедії історії України» (2013 р.) [158, с. 259]. Це: порівняльно-історичний та типологічний методи дослідження.

Порівняльно-історичний метод дає змогу шляхом порівняння встановити схожість або відмінність поміж історичними явищами, які предметом дослідження. У нашому дослідженні, у царині фалеристики, цей метод відіграє головну роль, оскільки він дозволяє співставити та виявити розвиток рівня нагородної справи уряду УНР впродовж багатьох десятиліть. Причому, порівняльно-історичний метод вживався не лише у класичному розумінні – під час роботи з писемними джерелами, а й буквально: в процесі вивчення та порівняння різних типів речових джерел – нагород уряду УНР, виготовлених у різні часи. Наприклад, Залізний Хрест «За Зимовий похід і бої» викарбовувався у 1920-му році та наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. Попри зовнішню подібність, нагороди мають чимало принципових відмін між собою. Зокрема – наявність номеру на звороті у ранньому варіанті нагороди, та її відсутність – у пізніх. Шляхом порівняння було також встановлено низку інших відмінностей. Завдяки цьому вдалося встановити долю різних нагород після смерті або зникнення без вісті їх власників.

Типологічний метод також дуже важливий для досліджень фалеристичних пам'яток. За його допомогою здійснюється систематизація, хронологізація, та типологія нагород. Зважаючи на те, що об'єктом нашого дослідження є нагороди (процес заснування, виготовлення, вручення, а також подальша доля фалеристичних пам'яток та їх власників), типологічний метод був широко використаний під час роботи. Передусім, було систематизовано всі наші знання про створення нагород УНР, вибудовано роботу за хронологічним принципом, типологізовано всі фалеристичні пам'ятки на такі, які належать до об'єкту

дослідження, та ті, що не відносяться до теми роботи. Історія кожної нагороди описано суворо за хронологією з систематизацією її за типами та різновидами.

Також було використано інші методи історичних досліджень. За допомогою методів аналізу і синтезу вивчається багатогранність фактів, що виникають у процесі дослідження. Аналіз – це процес розумового або фактичного розкладання цілого на складові частини. Синтез означає поєднання різних елементів, сторін предмета в єдине ціле. Подальше поєднання цих методів призводить до вивчення більш глибокої сутності цілого. Цей метод дозволив автору вивчити окремі сторони процесу заснування і створення відзнак і нагород уряду Української народної республіки у 1918–1920 рр., міжвоєнного та повоєнного часів, зробити низку наукових абстракцій, тобто розглянути об'єкт дослідження в «чистому вигляді», виявити певні суперечності й невірні умовиводи у фалеристичних працях попередніх дослідників та спогадах учасників процесу.

Метод опису відноситься до методів емпіричного дослідження, коли пізнавальна операція, полягає у фіксуванні результатів дослідження за допомогою певних систем позначень, що прийняті у науці. За допомогою опису думки дисертанта виражалися мовою понять і цифр, приймаючи таким чином, зручну для осмислення та подальшого раціонального опрацювання форму. Опис підрозділяється на якісний і кількісний. Використовуючи якісний опис, автор застосував мову історичної науки, а кількісний – мову математики. Так, у таблицях було узагальнено кількісну інформацію про розподіл нагороджених за приналежністю до дивізій та військових звань та інформацію щодо кількості учасників Зимового походу згідно «Реєстрів» і «Списку лицарів Залізного Хреста».

Підсумовуючи, варто зазначити, що методологія дослідження проблемних питань, яка складається і певних принципів і методів наукового пізнання, не може бути обмежена лише одним методом. Кожен метод застосовується не

ізолювано, а у поєднанні з іншими. Головним призначенням будь-якого наукового метода, на основі відповідних принципів є забезпечення успішного вирішення певних пізнавальних і практичних проблем.

При підготовці даної наукової праці використовувалися загальнонаукові методи пізнання із застосуванням науково-критичного аналізу джерел. Дисертант прагнув викладати матеріал щодо функціонування українських урядових нагород і ролі військових діячів, громадських активістів та організацій у цих процесах послідовно, логічно й правдиво, чим, на його думку, поглибив досягнення сучасної фалеристики. Комплексне застосування методологічних принципів і методів дозволило повніше розглянути наявні фалеристичні джерела, виконати завдання, досягти поставленої мети та максимально розкрити предмет дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2

НАГОРОДНА СПРАВА ЗА ЧАСІВ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У 1918–1920 РОКАХ

2.1. Перші нереалізовані проекти українських нагород (грудень 1917 – 1918 р.)

20 (7) листопада 1917 р. Центральна Рада оприлюднила свій III Універсал, яким проголошувалось створення Української Народної Республіки.

На тлі цих подій у грудні 1917 р. до військового секретаріату Центральної Ради надійшла перша пропозиція щодо заснування власного українського ордена. Українська рада вояків 9-ї російської армії, позиції якої знаходились на Румунському фронті та де відбулись перші сутички з солдатами – прибічниками більшовизму, подала до Центральної Ради клопотання про заснування ордена Святого Архистратига Михаїла на стрічці національних кольорів [180].

Результати клопотання ради вояків-українців 9-ї армії нам невідомі. Напевно, ця пропозиція залишилась без відповіді, оскільки в часі вона співпала зі зміною керівництва військового секретаріату Центральної Ради та початком активних бойових дій з більшовицькими загонами.

Наслідком цих боїв було залишення прихильниками Центральної Ради столиці України та відступ на Волинь. 22 січня 1918 р. Центральна Рада проголосила свій IV Універсал, яким Українська Народна Республіка проголошувалась незалежною державою. 9 лютого 1918 р. в Брест-Литовську представники Центральної Ради підписали мир з країнами Четверного союзу, за умовами якого Німеччина та Австро-Угорщина надавали збройну допомогу в боротьбі з Раднаркомом.

Київ було остаточно звільнено від більшовицьких загонів 2 березня 1918 р. Центральна Рада та військове міністерство УНР повернулись до Києва.

Військовий міністр О. Жуківський мав чимало першорядних цілей та завдань, які природно відсунули справу нагороджень на другий план. Відтак, розробка української нагородної системи припала вже на час правління гетьмана П. Скоропадського, який прийшов до влади внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р.

Донедавна відомості про перші проекти українських нагород за часів П. Скоропадського вичерпувались коротким повідомленням сотника Армії УНР Бориса Монкевича у праці «Організація регулярної армії Української Держави 1918 р.» [178, с. 40–41].

Статті Б. Монкевича автори фундаментальної праці «Нагороди України» присвятили окремий розділ «Невідомий рукопис сотника Б. Монкевича [120, т. 1, с. 55–57].

У своїй статті Борис Монкевич згадував, що головою комісії з вироблення військових орденів був генерал Галич (без зазначення імені).

Юрій Галич – це літературний псевдонім генрала Георгія Гончаренка. Перебуваючи в еміграції, Ю. Галич написав 14 книжок повістей, спогадів, есе та віршів. Одна з них – автобіографічна повість «Красный Хоровод» у двох частинах повністю присвячена його пригодам у 1917–1919 р. У першій частині цієї книги є цілий розділ, присвячений розробці українських нагород за часів П. Скоропадського. Співставлення текстів Галича та Монкевича переконливо доводить, що саме з «Красного Хоровода» Б. Монкевич запозичив відомості про комісію з розробки українських нагород. Таким чином, спогади Ю. Галича у цьому питанні є першоджерелом, а стаття Бориса Монкевича – його коротким переказом.

Ю. Галич згадував, що по приїзді до Києва він звернувся до штабу Ясновельможного пана гетьмана з проханням про зарахування на українську службу. П. Скоропадський та Г. Гончаренко разом служили у 1-й гвардійській кавалерійській (кірасирській) дивізії російської армії, тож генерал сподівався на

протекцію від самого гетьмана. Вже за кілька днів він був викликаний до начальника похідної канцелярії генерального хорунжого Бориса Стелецького. Оскільки Ю. Галич у спогадах не залишив дат, доречно зауважити, що згадану посаду Б. Стелецький обіймав з 27 червня до 24 жовтня 1918 р.

Генерал Б. Стелецький передав Г. Гончаренку доручення від гетьмана – очолити комісію з розробки українських нагород. Разом із цим начальник похідної канцелярії видав Г. Гончаренку «загальну схему» нової нагородної системи. Вочевидь, ця «схема» була розроблена кимось з наближених гетьмана. Генерал Г. Гончаренко згадував про це доручення так: «Я був готовий прийняти тепер яке завгодно призначенно, оскільки все одне став зустрічати віру в себе. І в той час, коли петлюрівські банди йшли походом на Київ, комісія з розробки «Українських нагород» приступила до виконання покладеного на неї доручення» [126, с. 200–201].

Що саме Ю. Галич має на увазі під «першим походом петлюрівських банд», сказати важко. Перша асоціація – повстання Директорії проти володарювання П. П. Скоропадського 15 листопада 1918 р. Однак зі спогадів Ю. Галича відомо, що він пропрацював на посаді щонайменше кілька місяців. Крім того, він писав, що представив гетьману перший екземпляр нагороди, виготовлений ювелірною фірмою Й. Маршака, «за тиждень до падіння Києва» (тобто – 14-го грудня). Навіть якщо припустити, що ювеліри Й. Маршака працювали дуже швидко, сумнівно, аби вони впоралися бодай за місяць. Вочевидь, «першим походом петлюрівських банд» Ю. Галич називав селянські повстання на Київщині у червні – липні 1918 р. З організацією цих повстань пов'язувалось ім'я Симона Петлюри, через що 27 липня 1918 р. його було ув'язнено.

У подальших своїх спогадах Ю. Галич надзвичайно докладно описував діяльність комісії з розробки українських нагород. Зокрема, він згадував, що до складу комісії входили історик Модзалевський, художник Г. Нарбут та секретар

– капітан генерального штабу Вишнівський. Комісія розробляла статuti та малюнки таких нагород:

- «Залізного Хреста» за боротьбу з більшовиками;
- Ярослава Мудрого – за цивільні заслуги;
- жіночий орден Святої княгині Ольги;
- Хрест Володимира Святого;
- Орден Архистратига Михаїла – за бойові заслуги;
- Хрест Слави та Відродження України.

Всі нагороди передбачались у кількох ступенях, мали носитись на стрічках, а їх кавалерам передбачалось надання різних привілей.

За словами Ю. Галича, історик Модзалевський розробляв історичну концепцію для кожної нагороди, а художник Нарбут малював їх на брістольському картоні. Секретар комісії фіксував всю інформацію у журналі засідать та видавав подобову зарплатню. Модзалевський та Нарбут «відстоювали національну точку зору, з ухилом у бік самостійності». Що ж до голови комісії, то він займав «по можливості російську орієнтацію», за що від інших дістав прізвисько «кацап».

У спогадах Ю. Галича було також описано розроблені комісією нагороди, що є особливо цінним, оскільки у вітчизняних архівах не збереглось документів з їх описами або малюнками:

«Таким чином хрест Архистратига Михаїла, аналогічний за своїм значенням ордену Георгія Переможця, майже нічим від останнього не відрізнявся: ані формою, вні коліром, ані виглядом орденської стрічки. Те саме можна сказати відносно ордену Володимира Святого.

Що стосується інших відзнак, статuti яких розроблялись вперше, тут фантазія художника Нарбута отримала повний простір.

Особливо шикарним був хрест Слави та Відродження України. Розкішні відзнаки складались з блакитної та жовтої емалі, у золоті, у срібні, на широкій

блакитно-жовтій стрічці, прикрашеній відомою емблемою, яку київські жартівники, у формі досить брутальній для національного почуття, називали «комбінацією з трьох пальців» [126, с. 201–203].

До падіння влади П. Скоропадського ювелірною фірмою Й. Маршака було виготовлено лише один екземпляр відзнаки «Залізного Хреста», яку генерал Г. Гончаренко подав на затвердження гетьману. Як згадував мемуарист, П. Скоропадський затвердив цю відзнаку, але майже одразу потому до Києва прийшли війська Директорії. Діяльність комісії була припинена [126, с. 201–203]. Доля виготовленого ювеліром Й. Маршаком «Залізного Хреста» нам досі невідома, так само – як і малюнків художника Г. Нарбута.

2.2. Спроби збереження російських нагород в українській нагородній справі

Військовий орден Святого Великомученика та Переможця Георгія – найвища нагорода Російської імперії за подвиги під час бойових дій. Орденом нагороджувались лише офіцери та генерали. Заснований 1769 р. імператрицею Катериною II орден мав чотири ступеня. Орденом найвищого першого ступеня за всю історію було нагороджено 23 особи – переважно російські та європейські монархи, а також найбільш визначні полководці. Ордени другого ступеня отримали 125 осіб, 3-го – близько 650 осіб, з яких 63 – за Першу світову війну. Кавалерами ордена Святого Георгія 3-го ступеня стали кілька вояків білогвардійської армії адмірала О. Колчака (зокрема й він сам).

Ордени Святого Георгія 4-го ступеня, а також так звана Георгіївська зброя (у 1913 р. нагородна Золота зброя «За хоробрість» була зарахована до Георгіївських нагород) були найбільш розповсюдженими генеральськими та офіцерськими нагородами за бойові заслуги. Протягом Першої світової війни ордени Святого Георгія 4-го ступеня та (або) Георгіївську зброю за героїчні

вчинки отримали щонайменше 10 974 особи. З них 1432 загинули на війні, 224 померли від ран, 32 загинули за інших обставин [підраховано автором за джерелом: 117, с. 370–860].

Згідно зі статутом, кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня мав право на дострокове отримання чергового звання [117, с. 73–74]. Ця пільга була неабияким стимулом не лише для молодих офіцерів, а й для старших полковників, які мріяли стати генералами.

Під час Першої світової війни одним з перших кавалером ордена Святого Георгія 4-го ступеня став генерал-майор почту імператора П. Скоропадський. Згідно з «Височайшим наказом» від 13 жовтня 1914 р. він був відзначений «за те, що, керуючи в бою 6-го серпня 1914 р. під Каушеном центром бойового порядку, попри жорсткий артилерійський та рушничний вогонь супротивника, захопив частину позиції супротивника та утримав її, не дав німцям відійти без величезних утрат, чим сприяв остаточному успіху дня» [122].

Після приходу до влади у Петрограді більшовиків усі російські звання та нагороди, а також пов'язані з ними пільги були скасовані. Коли генерал П. Скоропадський став гетьманом Української Держави, він негайно засудив усі декрети більшовицького уряду. Серед іншого, наказом Військової офіції Української Держави ч. 221 від 16 червня 1918 р. було повернено «усім військово-служачим України ті ранги и стани, які вони займали до більшовицького перевороту». Тобто, цим наказом було відновлено соціальні стани та офіцерські звання, які існували до Жовтневого перевороту 1917 р. У пункті 4 наказу йшлося про те, що військовослужбовці, які заслужили право на отримання наступного рангу, але через більшовицький переворот його не отримали, набувають шанс на це в Українській Державі. Ті з них, хто перебував на службі в Армії Української Держави, мали змогу подати відповідні документи на розгляд до Головного штабу, звідки вони надходили

на затвердження до гетьмана П. Скоропадського. У сумнівних випадках документи мали надсилатись на розгляд Військової Ради [22, с. 145-145зв.].

На підставі цього наказу отримували право на отримання позачергового рангу військовослужбовці Армії Української Держави – кавалери ордена Святого Георгія 4-го ступеня.

Першим своїм правом на отримання позачергового рангу скористався командир 49-го пішого Бірюцького полку полковник Петро Фостіков. За Першу світову війну він був нагороджений орденом Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївською зброєю [117, с. 809]. Згідно з наказом Армії Української Держави ч. 91 від 10 серпня 1918 р. та на підставі наказу Військової офіції ч. 221, п. 4, Фостікова було затверджено у ранзі генерального хорунжого [8, с. 37]. Услід за Фостіковим до рангу генерального хорунжого було підвищено начальника 11-ї пішої дивізії полковника Михайла Омеляновича-Павленка. Наказом Армії Української Держави ч. 165 від 7 жовтня 1918 р. згідно зі статутом Військового ордена Святого Георгія йому було не лише присвоєно ранг генерального хорунжого, а ще й даровано старшинство з 15 червня 1918 р. [7, с. 156]. Таким чином, отримати наступний ранг (генерального значкового) М. Омелянович-Павленко міг на кілька місяців раніше від звичного терміну. Окрім уже згаданих полковників, ще не менше 8 військовослужбовців Армії Української Держави були підвищені до наступних рангів завдяки своїм георгіївським нагородам.

В Україні за часів гетьманування П. Скоропадського під патронатом Військового міністерства працювали комісії з розгляду архівних справ Румунського та Південно-Західного фронтів Першої світової війни. Зокрема, цими комісіями було виявлено, що в архівах збереглися окремі документи, які стосувалися представлення до нагородження Георгіївськими орденами і зброєю та не були розглянуті Георгіївською думою. Функції попереднього розгляду або поновлення необхідних документів було покладено на недержавну організацію – Союз георгіївських кавалерів. Цей союз діяв у Росії до листопада

1917 р., тож згідно з наказом Військової офіції ч. 221 міг поновити свою роботу на території Української Держави на цілком законних підставах. 17 жовтня 1918 р. наказом Військової офіції ч. 567 гетьман П. П. Скоропадський призначив своїми представниками в Союзі георгіївських кавалерів полковників 3-го Сердюцького полку Миколу Янчевського та 25-го пішого полку Миколу Сміловського [6, с. 25].

15 листопада 1918 р. в Україні почалось повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського. Очолювана колишніми лідерами Центральної Ради Директорія залучила на свій бій частину збройних сил Української Держави та велику кількість повстанців. Розпочалася завзята збройна боротьба, пролилася кров. За таких умов на початку грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський вирішив ушанувати вояків, які боролися на його боці, Георгіївськими нагородами. Діяльністю Георгіївської думи мав керувати головнокомандувач усіх збройних сил, що діяли на території України, генерал-лейтенант, князь О. Долгоруков, який очолив її 26 листопада 1918 р. [4, с. 11]. Гетьман П. Скоропадський мав лише затверджувати списки осіб, представлених до нагородження, схвалені Георгіївською думою та О. Долгоруковим.

Організація Георгіївської думи була покладена на героя Російсько-японської та Першої світової воєн, кавалера орденів Святого Георгія 4-го та 3-го ступенів, нагородженого також Золотою Георгіївською зброєю, генерал-лейтенанта Георгія Ступіна. Після закінчення Першої світової війни він мешкав у Києві та був ініціатором відновлення діяльності Союзу георгіївських кавалерів. Коли у жовтні 1918 р. гетьман П. Скоропадський оголосив мобілізацію всіх офіцерів, що мешкали на території Української Держави, генерал Г. Ступін також вирішив сформувати військову частину. Від імені «Всеукраїнської громади георгіївських кавалерів» він виступив з ініціативою організації Орденської (Георгіївської) дружини з числа осіб, нагороджених орденами Святого Георгія 4-го ступеня або Святого Володимира 4-го ступеня з

мечами та биндою. До дружини запрошувались офіцери-добровольці з числа тих, хто не підлягав офіційній мобілізації. Завданням Орденської дружини був захист міста Києва «від анархії». Усі охочі вступити до дружини мали зареєструватись у Союзі георгіївських кавалерів у Києві за адресою: вул. Олександрівська, 41 – у приміщенні Купецьких зборів (нині – Національна філармонія України) [151].

Як видно з оголошень у київській пресі, генерал Г. Ступін постійно перебував у приміщенні Купецьких зборів, здійснюючи набір до Орденської дружини. 19 (6) листопада 1918 р. він через газети повідомив, що закликає усіх осіб, які записались, з'явитись наступного дня о 9-й ранку для реєстрації. Генерал також оголошував, що відтепер до лав дружини можуть вступити усі охочі, а не тільки кавалери двох орденів [152].

5 грудня 1918 р. генерал Г. Ступін подав на розгляд генералу О. Долгорукову списки осіб, яких він запропонував включити до складу Георгіївської думи, а точніше – двох дум: однієї – для нагородження орденом Святого Георгія 4-го ступеня та другої – для нагородження Георгіївською зброєю. Вочевидь, списки були заздалегідь узгоджені з особами, які були до них внесені, оскільки разом з іменами у списках також подавалися адреси потенційних «думців».

Для включення до складу Георгіївської думи ордена Святого Георгія 4-го ступеня були запропоновані [5, с. 15]:

1. Генеральний значковий Георгій Ступін (кавалер орденів Святого Георгія 4-го та 3-го ступенів, Георгіївської зброї), голова думи; Київ, Георгіївська дружина.
2. Генеральний значковий Микола Ставрович (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня), Київ, вул. Маріїнсько-Благовіщенська, б. 131, к. 4.
3. Генеральний значковий Григорій Туманський (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї), Київ, Георгіївська дружина.

4. Генеральний хорунжий Микола Архипович (кавалер орденів Святого Георгія 4-го та 3-го ступенів, Георгіївської зброї), Київ, вул. Стрілецька, б. 1Б, к. 15.

5. Генеральний хорунжий Олександр Костенко (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї), Київ, вул. Володимирська, б. 26, к. 11.

6. Генеральний хорунжий Микола Савіщев (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї), Київ, Георгіївська дружина.

7. Генеральний хорунжий Ілько Мартинюк (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї), Київ, вул. Назаріївська, б. 1, к. 7.

8. Генеральний хорунжий Олександр Радовський (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї), Київ, вул. Золотоустівська, б. 54, к. 3.

9. Полковник Василь Шарій (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї), Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, б. 43, к. 8.

10. Полковник Сергій Снігуровський (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня), Георгіївська дружина.

11. Полковник Мілентій Бошков (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня), Київ, провулок Хрестовий (Печерськ), б. 5, к. 4.

12. Військовий старшина Михайло Реутський (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня), Георгіївська дружина.

13. Військовий старшина Володимир Пишненко (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня), Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, б. 19, к. 8.

До основного прикладався також додатковий список потенційних членів думи [5, с. 17]:

1. Генеральний хорунжий Микола Трембінський (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї), Київ, Бібіковський бульвар, б. 148, готель «Паласт».

2. Генеральний хорунжий Михайло Васильєв (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї), Київ, вул. Караваївська, б. 29, к. 9.

3. Генеральний хорунжий Григорій Рафальський (кавалер орденів Святого Георгія 4-го та 3-го ступенів, Георгіївської зброї), Київ, вул. Некрасівська, б. 6, к. 3.

4. Полковник Михайло Удовиченко (кавалер орденів Святого Георгія 4-го та 3-го ступенів, Георгіївської зброї), Одеса, Удільний провулок, б. 42, к. 1.

5. Полковник Георгій Садиков (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня за Російсько-японську війну 1904–1905 рр.), Київ, вул. Маріїнсько-Благовіщенська, б. 103, к. 7.

6. Полковник Микола Смуглов (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня), Київ, вул. Олександрівська, 16, помешкання Щеколдіна.

7. Полковник Олександр Преображенський (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї), Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, б. 36, к. 3.

До складу Георгіївської думи з нагородження Георгіївською зброєю генерал Г. Ступін запропонував таких осіб [5, с. 16]:

1. Генеральний значковий Захар Макшеєв (кавалер Георгіївської зброї), голова думи, Київ, вул. Мільйона, б. 14, к. 4 (Печерськ).

2. Генеральний хорунжий Петро Харченко (кавалер Георгіївської зброї), Київ, вул. Велика Дорогожицька, б. 24, к. 2.

3. Генеральний хорунжий Микола Савіщев (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї), Київ, Георгіївська дружина.

4. Генеральний хорунжий Порфир Черноглазов (кавалер Георгіївської зброї), Київ, вул. Суворівська, б. 16, к. 8 (Печерськ).

5. Генеральний хорунжий Микола Азарєєв (кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї), Володимирський Київський кадетський корпус, к. 6.

6. Полковник Олександр Макухін (кавалер Георгіївської зброї), Георгіївська дружина.

7. Полковник Олександр Луганін (кавалер Георгіївської зброї), Київ, вул. Московська, б. 30 (Печерськ).

8. Полковник Нікіфоров (?) (кавалер Георгіївської зброї), Київ, вул. Львівська, б. 46, к. 3.

9. Полковник Микола Костюрін (кавалер Георгіївської зброї), Георгіївська дружина.

10. Сотник Фалєєв (?), Київ, Нестерівський провулок, б. 9, к. 4.

До основного списку членів Георгіївської думи Георгіївської зброї також прикладався додатковий список [5, с. 18]:

1. Полковник Володимир Матвєєв (кавалер Георгіївської зброї), Київ, вул. Володимирська, б. 51, к. 9.

2. Полковник Андрій Манучаров (кавалер Георгіївської зброї), Київ, ріг вулиць Анненківської та Хрещатика.

3. Полковник Микола Семенович (кавалер Георгіївської зброї), Київ, вул. Велика Підвальна, б. 11, к. 9.

4. Полковник Олексій Сіонський (кавалер Георгіївської зброї), Київ, готель Михайлівського монастиря.

5. Полковник Іван Нацилевич (кавалер Георгіївської зброї), Київ, вул. Лютеранська, б. 20.

6. Полковник Дмитро Рогозинський (кавалер Георгіївської зброї), Київ, провулок Дикий, б. 50, к. 3.

7. Полковник Валеріан Редькін (кавалер Георгіївської зброї), Київ, вул. Львівська, б. 50, к. 3.

8. Полковник Георгій Тімашев (кавалер Георгіївської зброї), Київ, вул. Некрасівська, б. 8, к. 1.

9. Полковник Павло Шпакович (кавалер Георгіївської зброї), Київ, провулок Обсерваторний, б. 10.

10. Полковник Степан Бруевич (кавалер Георгіївської зброї), Київ, Бібіковський бульвар, б. 35.

Цікаво, що наявність Георгіївських нагород у п'яти осіб з числа наведених генералом Г. Ступіним у списках не підтверджується сучасним російським науковим виданням, у якому, начебто, має бути перераховано всіх офіцерів – георгіївських кавалерів [117]. Йдеться про генерального значкового З. Макшеєва, полковників В. Матвєєва, М. Семеновича, І. Нацилевича та Г. Тімашева.

Один з упорядників згаданого російського видання, московський дослідник В. Юшко, приватно повідомляв нам, що, на його особисту думку, ними було виявлено не всіх нагороджених під час Першої світової війни. Зокрема, В. Юшко зазначав, що найбільші проблеми виникли з визначенням кавалерів Георгіївської зброї, про яких збереглося небагато відомостей. Отже, наведені нами списки членів Георгіївської думи з нагородження Георгіївською зброєю часів гетьманування П. Скоропадського підтверджують думку московського дослідника.

7 грудня 1918 р. за підписом генерала О. Долгорукова та його начальника штабу генерала О. Єльшина було видано наказ № 75 про скликання в Києві, при Головному штабі, Думи кавалерів ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї. Склад Думи було визначено заздалегідь, список членів додавався до наказу. Розпочинати розгляд представлень Дума мала 16 грудня [4 с. 12].

Згідно з наказом генерала О. Долгорукова, до складу Георгіївської думи з нагородження орденом Святого Георгія 4-го ступеня було призначено генералів Г. Ступіна (голова), М. Архиповича, М. Васильєва, І. Мартинюка, полковника В. Шарія та підполковника М. Реутського. Запасними членами

призначались генерал Г. Туманський та полковник С. Снігуровський. Склад Георгіївської думи з нагородження Георгіївською зброєю мав бути таким: генерали З. Макшеєв (голова), П. Харченко, М. Савіщев, П. Черноглазов, полковники О. Макухін, О. Луганін, Нікіфоров. Запасні члени: генерал М. Азарьєв та полковник М. Костюрін [4, с. 23в.].

Генерал Г. Ступін прагнув зібрати Думу раніше, ніж це було заплановано наказом О. Долгорукова. Відтак, він звернувся до виконувача обов'язків начальника Головного штабу генерала А. Масляного з проханням надати приміщення для засідань Думи. 12 грудня 1918 р. А. Масляний відповів Г. Ступіну, що Дума може збиратися у виділеній кімнаті в приміщенні Головного штабу щодня після 17-ї години [4, с. 12-13].

Тим часом події Антигетьманського повстання розвивалися у несприятливому для Георгіївської думи напрямку. У ніч з 13 на 14 грудня у Києві спалахнуло повстання, яке закінчилося взяттям міста військами Директорії. Частини, які захищали гетьмана П. Скоропадського та генерала О. Долгорукова, капітулювали у приміщенні Педагогічного музею.

Із зайняттям Києва військами Директорії подальша діяльність Георгіївської думи Г. Ступіна була неможливою. Достеменно відомо, що генерал не був репресований українською владою і загинув у 1919 році. Чимало осіб, згаданих у списках Г. Ступіна, стали воєначальниками різноманітних білогвардійських формувань або ж емігрували. Це генерали М. Архипович, М. Васильєв, О. Костенко, З. Макшеєв, М. Савіщев, М. Ставрович, М. Трембінський, Г. Туманський, М. Удовиченко, П. Харченко, П. Черноглазов та інші. Доля генералів Азарьєва, Радовського та більшості полковників поки що невідома.

За матеріалами з українських архівів вдалося частково з'ясувати долю кавалера орденів Святого Георгія 4-го та 3-го ступенів та Георгіївської зброї генерала Г. Рафальського. У 1920–1921 рр. він мешкав у Одесі та був

заарештований 2 листопада 1921 р. під час масової кампанії органів ЧК з перевірки «підозрілого елемента». Після перевірки колишнього генерала, як і переважну більшість інших затриманих, було звільнено [97, Анкета Рафальського Г. М]. Незабаром, напевно, Рафальський помер у Одесі.

Генерал І. Мартинюк та полковник М. Смуглов у 1919–1920 роках служили в Армії Української Народної Республіки. Генерал І Мартинюк у 1922 р. повернувся на батьківщину та мешкав зі своєю родиною у Києві за тією ж адресою, що і в 1918 році, – вул. Назаріївська, б. 1, к. 7. У 1935 р. заарештовувався радянською владою [96, с. 3, 4, 9-11, 13, 14].

Доля полковника М. Смуглова після 1921 року невідома.

У радянському Києві також залишилися затверджені генералом О. Долгоруковим члени Георгіївських дум – полковники О. Луганін та С. Снігуровський. Вони обидва були репресовані у 1930-1931 роках. О. Луганін був заарештований, утримувався під вартою, та помер під час слідства, а С. Снігуровський засуджений до 3 років заслання, і його подальша доля невідома [98, 99].

З наведених фактів видно, що Георгіївська дума Української Держави проіснувала всього кілька днів і, напевно, не встигла провести жодного засідання. Проте, як свідчив на допитах у 1930 році, знаходячись у лабетах радянських каральних органів О. Луганін, Директорія не вживала репресивних дій проти її членів, а навпаки – очолюваний Г. Ступіним Союз георгіївських кавалерів продовжував своє існування фактично до моменту взяття Києва більшовиками.

Георгіївські нагороди шанувались у Дієвій армії УНР. Згідно із законом УНР від 24 січня 1919 р. про встановлення нагород Директорії, на території УНР заборонялось ношення будь-яких відзнак колишньої Російської імперії за винятком Георгіївського хреста та Георгіївської зброї [115; 120, т. 1, с. 86].

Військовий міністр Директорії Григорій Сиротенко наказом ч. 17 від 28 червня 1919 р. заборонив військовослужбовцям носити будь-які російські нагрудні знаки, стрічки та ордени, окрім Георгіївських нагород. Порушники мали притягуватись до судової відповідальності [71, с. 2]. Право ношення Георгіївських нагород на українських мундирах було підтверджено і наказами Військам УНР 1920 р.. Командувач Армії УНР, генерал-хорунжий М. Омелянович-Павленко, який був підвищений до цього рангу гетьманом П. Скоропадським, завжди носив орден Святого Георгія 4-го ступеня разом із українськими нагородами. Колишній представник гетьмана П. Скоропадського у Союзі георгіївських кавалерів, полковник (потім – генерал-хорунжий Армії УНР) М. Янчевський вважався Головним отаманом УНР С. Петлюрою одним із найшляхетніших українських старшин. Збереглося фото 1920 р. (на жаль, поганої якості), на якому М. Янчевський в українському мундирі з орденом Святого Георгія 4-го ступеня на грудях стоїть поруч із С. Петлюрою.

2.3. Розробка відзнаки Директорії та плани нагородження ними у 1919 році

14 грудня 1918 р. до Києва вступили війська Директорії, лідери якої Володимир Винниченко та Симон Петлюра проголосили відновлення Української Народної Республіки. Рештки загонів, які захищали владу гетьмана, капітулювали, а сам П. Скоропадський виїхав до Німеччини.

Справа нагороджень при новій владі була прерогативою С. Петлюри як Головного отамана – головнокомандувача військ УНР.

Після повалення влади Скоропадського нагородна система, розроблена комісією генерала Г. Гончаренка, була частково прийнята в Українській Народній Республіці. Щоправда, уже з іншими статутними документами.

30 грудня 1918 р. Головний отаман військ УНР С. Петлюра видав наказ «про увіковічення пам'яті загиблих у боротьбі зі Скоропадським». Цим наказом передбачалося [27, с. 156]:

- у кожному селі на церкві прибити мармурові дошки з іменами загиблих;
- родинам загиблих видати пенсію;
- усім, хто брав участь у боротьбі зі Скоропадським, надати право носити відзнаку;
- для старшин та козаків, які відзначились працею по відродженню України не тільки в останній боротьбі, а й за весь час відродження УНР, встановити відзнаку «Відродження і Слави» двох ступенів;
- для старшин та козаків, які виявили лицарство в бою, встановити відзнаку «Святого Архангела Михаїла» (так зазначено в документі – *Я. Т.*) двох ступенів;
- для розгляду нагородження відзнаками при кожному корпусі, інституції і військових установах скласти комісію зі старшин та козаків.

На виконання цього наказу в деяких об'єднаннях армії УНР дійсно були створені комісії задля розгляду нагородження відзнаками. Так, 6-го січня 1919 р. така комісія була створена при штабі Південно-Західного району Армії УНР (згодом перейменований на Північну групу); район очолював отаман Володимир Оскілко, а начальником штабу був генерал-майор російської служби Всеволод Агап'єв. До комісії увійшли: полковник Козубський (помічник командувача військами району), полковник Дворкін (командувач артилерією військ району), полковник Воронін (радомишльський повітовий комендант), Пилип Зіньків (козак полку ім. Винниченка), Степана Зіба (козак полку ім. Франка) і ще один старшина від полку ім. Винниченка [27, с. 156-156зв.].

24 січня 1919 р. було видано закон УНР за підписом Голови Ради міністрів В. Чеховського, начальника канцелярії Військового міністерства генерала О. Галкіна та всіх членів Директорії про заснування нових нагород:

- «зовнішньої відзнаки» у пам'ять боротьби з гетьманом П. П. Скоропадським та його урядом – для всіх учасників цих подій;

- відзнаки «Республіка» двох ступенів для громадян, які «особливо відзначились своєю працею по відродженню України»;

- відзнаки «Слава Україні» двох ступенів для старшин і козаків, «котрі виявили своє лицарство в бою» [115; 120, т. 1, с. 86].

Таким чином, в УНР мали з'явитись три типи нагород:

- пам'ятна;

- за цивільні та військові заслуги («Республіка»);

- винятково за військові заслуги («Слава Україні»).

Фактично, від попереднього наказу С. Петлюри від 30 грудня 1918 р. закон відрізнявся лише назвами відзнак. Так, відзнака «Відродження і Слави» була перейменована на «Славу Україні», а «Святого Архистратига Михаїла» – на «Республіки».

Ці перші нагороди так і не були виготовлені, а закони та накази про їх запровадження залишилися на папері. Що ж до нагородження учасників Антигетьманського повстання, то значній їх частині було роздано грошові винагороди. Так само, за допомогою грошей, було вирішено питання про заохочення осіб, які дістали у боях поранення. Згідно із законом Директорії від 7 січня 1919 р. їм виплачувалися грошові винагороди – від 300 до 1600 гривень [27, с. 156зв.].

Лише на початку березня 1919 р., після того як українські війська (переважно – Північної групи) здійснили успішні наступи в районі Сарн, Коростеня та Житомира, штаб Дієвої армії УНР знов повернувся до питання про нагородження бойовими відзнаками. Цікаво, що нагороджувати мали все ж хрестом Святого Архистратига Михаїла та відзнакою «Відродження і Слави» (таким чином, законом Директорії від 24 січня 1919 р. знехтували).

Зокрема, відповідно до наказу по Північній групі військ УНР ч. 102 від 17 березня 1919 р., частини, що найбільше відзначилися в останніх боях, мушили подати до штабу групи нагородні листи на найбільш заповзятих старшин, підстаршин та козаків – для нагородження їх хрестом Святого Архистратига Михаїла та відзнакою «Відродження і Слави». У наказі по Північній групі ч. 103 було опубліковано схематичний зразок нагородного листа [27, с. 82-83].

Про кількість осіб, представлених до нагород, а також критерії, за якими визначалися бойові заслуги, ми можемо дізнатися з нагородних листів, підготовлених штабом Сарненської групи (19-ї пішої дієвої дивізії), що входила до Північної групи Армії УНР. Отже, штабом Сарненської групи до орденів були представлені:

2 квітня 1919 р. – старшини 61-го пішого дієвого полку ім. Петлюри: командир куреня значковий Назар Лазаренко (кавалер Георгіївської зброї у російській армії), командир сотні хорунжий Мусій Стецюк, командир кулеметної команди хорунжий Сидір Ксендзюк, командир батареї значковий Яків Гальчевський (згодом – відомий отаман, керівник чотирьох партизанських походів на Радянську Україну – Гальчевський-Орел, Войнаровський), а також кілька козаків – за зайняття станцій Костопіль та Сарни;

6 квітня 1919 р. – начальник сарненського відділу залізничної охорони значковий Кіндрат Данілов та його помічник хорунжий Яків Турчин – за захоплення до полону кінної розвідки 21-го Волинського та 151-го стрілецьких полків РСЧА;

13 квітня 1919 р. – 98 підстаршин та козаків 57-го пішого дієвого Гайсинського полку – за захоплення міста Сарни 2.03.1919;

15 квітня 1919 р. – 26 старшин, 109 підстаршин та козаків 2-го пішого полку Січових Стрільців – за зайняття Коростеня та Мозиря [51, с. 1-67].

Аби зрозуміти, про які конкретно подвиги йшла мова, наведемо для прикладу текст представлення з нагородного листа майбутнього партизанського

ватажка Якова Гальчевського, який деякий час воював на панцирному потязі «Кліщ»:

«Панцерник «Кліщ» був в бою під Костоподем. При наступі ворога на Костополь гарматним і кулеметним вогнем 3 кулеметами Драченко (козак) стримував ворога і дав можливість полку відступити в порядку. Коли піхота залишила ст. Костопіль і Любомирську – панцерник «Кліщ» залишився один впереди Любомирської і тримався до того часу, поки не підійшли свіжі сили і зірвав в тилу ворога залізницю і взяв разом з пораненими козаками 4 ворогив в полон. Керував розвідчим отрядом під ст. Сарнами де обстріляв ворога та під гарматним і кулеметним вогнем ворога був поранен в руку. При наступі на Костополь був весь час на панцирнику до взяття Костополя. В мент зміни 61 пішого полку 56-м з ворожого боку зачалась величезна стрілянина з гармат. Ворог попадав по нашим панцирникам і ешелону 56 полку. Козаки всі розбіглись, машиніст з ешелону 56 полку теж утік, ешелон запражував дорогу панцирникам. Не дивлячись на це він зійшов з панцирника і пішов до ешелона 56 полку, в паровику котрого не було ні дров, ні води, ні пару, нагнав пару і витяг цей ешелон, а також дав можливість виїхати і підбитому панцирнику. Це він робив бувши легко контуженим. При наступі на Сарни був з кулеметом під великим гарматним вогнем ворога, підтримуючи бадьористь козаків» [51, с. 35-39].

Для розгляду всіх нагородних листів, які надсилалися до штабу Північної групи Армії УНР, при ньому 14 квітня 1919 р. було знов скликано нагородну комісію, до якої увійшли: начальник постачання групи отаман Козубський, помічник начальника артилерії групи отаман Дворкін, радомишльський повітовий комендант Воронін, командир 4-го козацько-стрілецького Сірожупанного полку полковник Овчаренко, військовий старшина 1-го пішого дієвого Луцького полку Андрущенко, курінний Галицького пішого ім. отамана Оскілка полку Підвисоцький, чотар 1-го козацько-стрілецького Сірожупанного

полку Арцимович, хорунжий 1-го пішого дієвого Луцького полку Гурін та бунчужний Повідзюн [23, с. 6].

Перші герої Армії УНР загартувалися у боях, нагородні листи були оформлені та надіслані до штабів, комісії створені, не вистачало лише одного – власне нагород. Українське командування вирішило розв'язати це питання таким чином: охочим з числа представлених до нагородження видавали грошові винагороди – залежно від значущості вчинку, а ті ж, хто хотів отримати орден, мали чекати на його виготовлення. Траплялися випадки, коли вояків, які хотіли дістати не гроші, а відзнаку, тимчасово нагороджували лише стрічками від хреста Архистратига Михаїла, сам знак вони мали отримати пізніше. Саме так на початку квітня 1919 р. було нагороджено командний склад Київської інженерної школи, яка брала участь у боях з більшовиками під Меджибожем [160, с. 98].

Грошовими винагородами замість бойових відзнак нагороджували вже 14 квітня 1919 р. – у перший день роботи нагородних комісій. За комплектом наказів по Північній групі Армії УНР можна простежити динаміку цих нагороджень:

13 квітня

-2 тисячами гривень нагороджено командира Пінського пішого куреня сотника Улітку – за відвагу та хоробрість, виявлені у боях з ворогом під ст. Ігнатполь [23, с. 6].

18 квітня

-видано 30 тисяч гривень командирю 10-ї батареї Січових Стрільців полковнику Сіпку для роздачі військовослужбовцям батареї – в якості нагороди [23, с. 12].

24 квітня

Нагороджено різними грошовими винагородами таких осіб [23, с. 37]:

- командира 4-го пішого Холмського полку полковника Ковальчука, командира Окремої гаубичної батареї при 55-му гарматному полкові полковника Лободзинського; всіх старшин та козаків 4-го полку – за зайняття станції Домбровиця;

- командира кулеметної сотні 57-го пішого Гайсинського полку Адама Пашкевича та всіх козаків цього полку – за зайняття Сарн;

- командира 2-го куреня 56-го пішого Немирівського полку Волошина за напад на фланг ворога під час бою за станцію Домбровиця;

- командира панцирного потягу «Кліщ» сотника Вишнівського за зайняття станції Сарни;

- командира панцирного потягу «Гандзя» Опанаса Сидоренка та хорунжого Петра Грицика – за зайняття м. Коростень;

- командира 1-ї батареї 8-го гарматного полку значкового Костянтина Вітко (згодом – лицар Залізного хреста «За Зимовий похід» і бої») за енергійний обстріл Коростеня, знищення та захоплення під ст. Бородянка 26.03.1919 ворожого панцирного потягу.

25 квітня

- Старшину панцирного потягу «Сух» Віктора Ковбасюка нагороджено 300 гривнями – за відвагу та хоробрість [23, с. 16].

Статут відзнаки Святого Архістратиґа Михаїла, на підставі якого здійснювалось нагородження, кілька разів перероблявся. В архівах зберігся екземпляр статуту, датований орієнтовно двадцятими числами квітня 1919 р. [9, с. 16-18]. Автори фундаментальної праці «Нагороди України», описуючи нагородну справу в УНР першої половини 1919 р., спирались лише на закон від 24 січня 1919 р. та згаданий екземпляр статуту. Про те, що відзнаки були запроваджені ще 30 грудня 1918 р. за підписом С. Петлюри, вони не знали. Так само автори «Нагород України» не знали про те, що протягом березня – квітня 1919 р. в Дієвій армії УНР було підготовлено чимало нагородних листів та

навіть здійснено деякі нагородження. Саме тому вони зробили, на нашу думку, невірне припущення, що статут відзнаки Святого Архистратига Михаїла не сподобався Головному отаману С. Петлюрі через назву нагороди. А тому «вирішено було повернутись до назви – відзнака Республіки» [120, с. 62]. Зважаючи на те, що саме за підписом С. Петлюри 30 грудня 1918 р. було встановлено відзнаку Святого Архистратига Михаїла, твердження авторів «Нагород України» є помилковим.

У Центральному державному архіві громадських та політичних об'єднань України випадково зберігся малюнок нагороди з написом: «Виконано в Головн[ій] Геодез[ичній] Упр[аві] Пляновшик-фотом[етрист] Ол. Скріпкін. Ст[анція] Здолбунів, 2.IV.1919» [100, с. 7].

На малюнку зображено простий білий хрест з накладеним посередині блакитним кругом, в якому розташовано золотий тризуб. Під хрестом – дві перехрещені шаблі. Хрест – на жовто-блакитній стрічці. Поруч зображено жовто-блакитну биндочку до нагороди 1-го ступеня та металевий вінок – до 2-го ступеня. Зважаючи на дату виконання малюнку – це і є хрест Святого Архистратига Михаїла. Цікаво те, що художник одразу запропонував до розгляду можливі варіанти розрізнення першого та другого ступенів нагороди.

Утім, нагородження хрестом Архистратига Михаїла в Армії УНР тривали недовго. Вже 29 квітня 1919 р. командувач Північної групи Армії УНР отаман В. Оскілко спробував здійснити державний переворот – усунути від влади Директорію на чолі з Петлюрою, які збиралися почати мирні переговори з більшовиками, та оголосити себе Головним отаманом. Переворот було досить швидко зліквідовано, але наслідки його виявилися жахливими: 16 травня 1919 р. поляки несподівано зайняли Луцьк, а 19 травня більшовицькі війська зайняли Рівне. Війська Північної групи були розгромлені та згодом зведені в одну дивізію. Під тиском більшовиків довелося відступати й іншим з'єднанням. Вже на початку червня 1919 р. Армія УНР була зосереджена на невеличкому

клаптику землі в районі м. Кремінець, решта ж території була втрачена. За таких умов ні про які нагородження не могло бути й мови.

2.4. Проекти бойових відзнак та медалей «Республіки»

Лише наприкінці червня 1919 р., після формального об'єднання Армії УНР та Галицької армії, яка під тиском поляків перейшла на територію Східної України, знов постало питання про запровадження бойових відзнак та нагородження ними. У липні 1919 р. обидві армії вирушили у переможний похід на Київ та Одесу, тож потрібно було виготовити нагороди, які б об'єднали вояків УНР та ЗОУНР.

На той час вже існували ретельно розроблені статути хреста Святого Архистратига Михаїла та відзнаки «Відродження і Слави», отже, можна було нагороджувати ними. Але було вирішено замінити ці нагороди іншими: 2-ступеневою бойовою відзнакою «Республіки» та 4-ступеневою медаллю «Відваги».

Динаміку трансформації проекту хреста Святого Архистратига Михаїла у бойову відзнаку «Республіка» можна простежити за ескізами нагород, які збереглись у вітчизняних архівах. Автором проектів відзнаки «Республіка» був сотник Дієвої армії УНР Петро Омельченко. Збереглося щонайменше два робочі проекти. В обох варіантах нагороди передбачались 2-х ступенів. Перший проект схожий на хрест, ескіз якого було виконано художником О. Скрипкіним: білий хрест з синім колом посередині, з золотим тризубом та двома золотими шаблями. На звороті відзнаки – галицький герб – золотий лев на синьому тлі. Нагорода першого ступеня, на відміну від другого, мала на стрічці металеву розетку [100, с. 4, 6].

Другий проект П. Омельченка можна було б сміливо назвати відзнакою Архистратига Михаїла. Хрест мав бути темним, а замість тризуба у синьому

колі розташовувався Архистратиг Михаїл з мечем та щитом із галицьким левом на ньому. На звороті стояла дата: «22 січня 1919 року» – час формального возз'єднання Західно-Української Народної Республіки та Української Народної Республіки [100, с. 3, 5]. Зважаючи на те, що на відзнаці було зображено герби Наддніпрянщини та Галичини, і, таким чином, вібдувалось символічне єднання, хрест отримав назву «Республіка».

На початку липня 1919 р. головним управлінням Генерального штабу армії УНР, яке очолював генерал-майор російської служби Олександр Шайбле, було розроблено статuti та проекти бойової відзнаки «Республіка» двох ступенів та медалі «Відваги» чотирьох ступенів.

Протягом другої половини липня 1919 р. О. Шайбле подав на розгляд військовому міністру УНР полковнику В. Петрову пакет документів, пов'язаних із цими нагородами:

- доповідь про затвердження статуту відзнаки «Республіки» двох ступенів та медалі «Відваги» чотирьох ступенів від 12 липня 1919 р. [24, с. 1, 2];
- проект статуту бойової відзнаки «Республіка» (без дати) [24, с. 13-15];
- пояснювальну записку щодо статуту та правил нагородження бойовою відзнакою «Республіки», 19 липня 1919 р. [26, с. 1-2; 24, с. 16-17, 21-22];
- додаток до пояснювальної записки щодо порядку нагородження бойовою відзнакою «Республіки» (без дати) [24, с. 18-18];
- проект статуту медалі «Відвага», 14 липня 1919 р. [24, с. 3-6];
- пояснювальну записку щодо статуту та правил нагородження медаллю «Відвага», 19 липня 1919 р. [26, с. 3-4; 24, с. 11-12].

Окремо підготовлено та видрукувано для розгляду іншими вищими командирами статuti бойової відзнаки «Республіка» та медалі «Відвага» [19, с. 27-33; 21, с. 1-3].

Медалі «Відваги» також змінили свою назву на медалі «Республіки». Відтепер мали бути виготовлені бойові відзнаки «Республіки» двох ступенів та медалі «Республіки» чотирьох ступенів.

Проект затвердив військовий міністр УНР В. Петрів. Очевидно, на виготовлення нагород було отримано усну згоду С. Петлюри. Тому, без офіційного затвердження нагород В. Петрів взявся за справу їх виготовлення.

15 серпня 1919 р. військовий міністр листом звернувся до посла УНР у Німеччині М. Порша з проханням знайти фірму, яка б змогла виготовити ці нагороди. До листа було додано «Опис бойового хреста «Республіки», «Опис бойової медалі «Республіки», а також докладні кольорові малюнки цих нагород, виконані П. Омельченком [112, с. 6-14].

Новий проект бойової відзнаки «Республіки» П. Омельченка було значно видозмінено. Хрест із зображенням Архистратига Михаїла, шаблями та датою на звороті залишався попереднім. Однак рамена хреста тепер були ширшими. Спереду на рних було написано гасло нагороди: «Хороброму лицареві рідного краю» – а позаду мав викарбовуватися номер відзнаки та прізвище власника. Стрічка залишалась жовто-блакитною, але тепер мала складатись у вигляді трикутника. Різниця між першим та другим ступенями полягала в тому, що на стрічці відзнаки першого ступеня кріпився металевий тризуб на гілочці.

Медалі «Республіки» були на однакових стрічках, із зображенням тризубця посередині та гаслом: «Відважному борцеві за рідний край». Медалі різних ступенів відрізнялися оригінальними формами.

У діловому листі В. Петрова до М. Порша йшлося про такий обсяг замовлень:

«Для нагородження лицарів-воjakів, вчинивши подвиги мужности і хоробрости на полях бойовиська і віддаючих все за щастя і добробут Батьківщини, законодавчим шляхом встановлено відзнаки: бойовий Хрест і бойова медаль «Республіки».

З огляду на те, що зазначеними відзнаками бажано було-би нагороджувати негайно, а замовити вироб їх в одній із фірм України з'являється неможливим по технічним умовам, прошу Вас, Високоповажний Пане, учинити належне розпорядження про замовлення відзнаків і грамот, по додаваним малюнкам і описам, в одній із фірм Німеччини.

Необхідна (приблизна) кількість відзнаків і грамот така [112, с. 3-3зв.]:

1. Бойових хрестів «Республіки» 1 ст. 500.
2. Бойових хрестів «Республіки» 2 ст. 1500.
3. Бойової медалі «Республіки» 1 ст. 1000.
4. Бойової медалі «Республіки» 2 ст. 2000.
5. Бойової медалі «Республіки» 3 ст. 4000.
6. Бойової медалі «Республіки» 4 ст. 8000.
7. Грамот до бойового хреста «Республіки» 1 ст. 2000.
8. Грамот до бойового хреста «Республіки» 2 ст. 2000.
9. Грамот до бойової медалі «Республіки» 1 ст. 1500.
10. Грамот до бойової медалі «Республіки» 2 ст. 2500.
11. Грамот до бойової медалі «Республіки» 3 ст. 4500.
12. Грамот до бойової медалі «Республіки» 4 ст. 8500.

Всі витрати по виробу Хрестів, медалів і грамот будуть прийняті на військовий фонд».

Подальша доля проекту з виготовлення нагород та грамот у Німеччині простежується за документами М. Порша. У січні 1932 р. він продав за 100 чеських крон увесь пакет документів, присвячених виготовленню нагород, Російському закордонному історичному архіву у Празі. У супровідному листі до проданих документів М. Порш зазначив, що йому нічого невідомо про факт виготовлення нагород. Сам він у 1919 році знайшов німецьку фірму, яка погодилась виготовити необхідну кількість нагород та склала відповідний кошторис. Цей кошторис було передано уповноваженому Військового

міністерства УНР, який самостійно проводив подальші переговори. Щодо грамот М. Порш зазначав, що «таковые были изготовлены в необходимом количестве». Зразок грамоти від додавав до свого листа, нині він зберігається в одній справі з іншими документами [112, с. 1-2].

До нашого часу дійшли ще щонайменше чотири грамоти до відзнак «Республіки», які нині зберігаються в одній київській приватній колекції [131, с. 31–34].

Очевидно, військово-політична ситуація, яка склалася в Україні восени 1919 р. не сприяла виготовленню нагород. 31 серпня 1919 р. війська Армії УНР та Галицької армії вибили частини червоних з Києва. Але того ж дня вони самі musiли залишити Київ на вимогу командування білогвардійських військ, які вступили до міста з іншого боку. Осіння кампанія 1919 р. була невдалою для українських військ: розпочалась війна одночасно проти більшовардійців та радянських військ. У тилу знаходились нейтрально-ворожі поляки. На додаток серед військ почалась епідемія тифу. В наслідок цього командування Галицької армії заключило мирний договір з білогвардійцями. Решти Армії УНР 6 грудня 1919 р. відправились у Перший Зимовий похід по тилах білогвардійців, а потім – червоних.

Таким чином, упродовж 1919 року українська влада так і не спромоглася виготовити бойові відзнаки. Формально нагороджували лише орденськими стрічками ордена Святого Архистратига Михаїла. Про нагородження стрічками до відзнак «Республіки» ми не маємо жодних достовірних даних.

Крім того, нагороджували т.зв. «бойовими» – грошовими преміями. Ось що про це згадував у спогадах український літературознавець, колишній вояк армії УНР Борис Антоненко-Давидович: «Єдиною нагородою за участь у бою, незалежно від самої поведінки вояка в критичні хвилини, була видача, крім звичайної платні козакам і старшинам, так званих «бойових» [124, с. 123].

РОЗДІЛ 3

ЗАЛІЗНИЙ ХРЕСТ «ЗА ЗИМОВИЙ ПОХІД І БОЇ»

3.1. Заснування нагороди

Протягом 21-24 квітня 1920 р. у Варшаві поміж урядами УНР та Польщі було проведено переговори та заключено військово-політичну конвенцію. Польська армія та Армія УНР ставали союзницями. Ще до заключення Варшавської угоди за допомогою поляків з вояків Армії УНР, які були інтерновані на польській території, було сформовано 1-у та 2-у українські дивізії (згодом – 6-а Січова та 3-а Залізна Армії УНР).

Після заключення Варшавської угоди до Армії УНР, яка рейдувала у Зимовому поході, відбув прем'єр-міністр Ісаак Мазепа. Він передав М.Омеляновичу-Павленку розпорядження С.Петлюри пробиватися на Поділля – до спільного українсько-польського фронту. Цей наказ було виконано 5-го травня 1920 р.

Питання про нагородження учасників Першого Зимового походу було порушено ще у той час, коли Армія УНР рейдувала на Київщині по тилах червоних – наприкінці березня 1920 р. У фондах Національної бібліотеки у Варшаві зберігається перший проект «Залізного хреста Святого Андрія за похід і бої з 6 грудня 1919 року» На документі відсутня дата його створення. Згідно цього проекту, нагорода мала вигляд чорного Андріївського хреста зі стрічкою – георгіївського зразка, але замість жовтогарячо-чорних смужок мали бути жовто-блакитні [188, с. 155–159]. Цікаво, що у цьому проекті поруч з датою початку походу ще не передбачалося число його завершення.

Датування цього проекту можна здійснити за збірником документів Олександра Доценка «Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920)». Серед інших документів, упорядник навів доповідь отамана повстанців Уманщини отамана

Дерещука на ім'я командувача Армії УНР генерала М.Омелянвича-Павленка від 21-го березня 1920 р. На документі фігурує резолюція Головного отамана С. Петлюри: «Чи потрібно видавати орден повстанцям. Нагороджати до з'єднання з Армією. Особа маюча орден як під час військової чи цивільної служби заплямує козацьку честь мусе бути притягнена до відповідальности включно до страти ордена це питання вірішує рада, а коли рада (закреслено: «не буде ще») не існуватиме, а після її 4-6 членами – мають таке право. Желізн. хрест Св. Анд» [127, с. 281].

Очевидно, коли доповідь Дерещука надійшла до штабу Армії УНР, Михайло Омелянвич-Павленко та Андрій Долуд розглядали питання про можливість нагородження уманських повстанців. З відповідним супровідним документом (який загубився пізніше) доповідь Дерещука була відправлена Головному отаману у Варшаву. В процесі розгляду доповіді з'явилася резолюція С.Петлюри про можливість нагородження «Желізним хрестом Святого Андрія». Однак пізніше реалізація проекту нагородження учасників Зимового походу у вигляді виготовлення відзнаки з присвятою Святому Андрієві Первозванному була відкинута.

У середині травня 1920 р., майже одразу по закінченні походу, було порушено питання про заснування та виготовлення особливої нагороди. Так, на засіданні Ради народних міністрів УНР 15 травня 1920 р. було винесено постанову про те, що військовий міністр мусить «внести законопроект про нагороду всіх учасників походу спеціальним орденом і грошовою допомогою» [20, с. 11; 120, с. 73].

Оскільки справа затвердження та виготовлення нагород була довготривалою, М. Омелянвич-Павленко в якості відзнаки підвищив до наступних рангів багатьох старшин та козаків. Найбільшим заохоченням стало надання 13 червня 1920 р. старшинських рангів 75 підстаршинам, однорічникам та козакам – учасникам походу. Всі найбільш відважні, завзяті та ідейні козаки

стали хорунжими [42, с. 6-28].

Військовий міністр УНР Володимир Сальський передав справу розробки нагороди за Зимовий похід до компетенції художника, колишнього старшини Легіону Українських Січових Стрільців та сотника Галицької армії Юліана Буцманюка. Саме він 17 травня 1920 р. підготував перший малюнок Залізного Хреста – чорний хрест з прямими кінцями, на середину якого накладений тризуб з жовтого металу. В якості арматури для кріплення стрічки Ю. Буцманюк запропонував дві перехрещені булави. На зворотному боці стояли дати: «6.XII.1919» та «6.V.1920».

Дещо згодом початковий проект Буцманюка було видозмінено сотником Северином Красноперою – також ветераном Легіону Українських Січових Стрільців та Галицької армії. 4 вересня 1920 р. він зробив малюнок, який у цілому повторював проект Ю. Буцманюка. Але тепер тризуб було вміщено у блакитний круг та обрамлено чотирикутною променистою зіркою. На звороті окрім дат було також гасло: «За волю України» [138, с. 73].

3 жовтня 1920 р. Рада народних міністрів УНР розглянула внесені військовим міністром УНР законопроекти про «встановлення» ордену «Визволення» за бойові заслуги та відзнаки Залізного Хреста за похід 6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р. [1, с. 15].

10 жовтня 1920 р. Рада народних міністрів ухвалила, а Головний отаман С. Петлюра затвердив постанову про «встановлення» ордену «Визволення» та відзнаки Залізного Хреста [15, с.84зв-85].

19 жовтня 1920 р. за підписом Головного отамана С. Петлюри та виконувача обов'язків військового міністра УНР генерала О. Галкіна було видано наказ Головної команди війська УНР ч. 083 про «встановлення» орденів «Визволення» двох ступенів та відзнаки Залізного Хреста. У наказі також йшлося про те, що відзнакою «Залізного Хреста» можуть бути нагороджені по присуду Ради Залізного Хреста лише особи, які брали участь в поході

з 6/ХІІ.1919 р. по 6/V.1920 р., незалежно від нагороди другими орденами» [15, с. 115-115зв.].

Тим же наказом було затверджено «Статут відзнаки Залізного Хреста за похід і бої з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р.». У першому параграфі Статуту було зазначено, що відзнака мусить бути однакова для всіх, за винятком сестер-жалібниць, фельдшериць та інших осіб жіночої статі, які отримують жетон (такий же хрест, але зменшений у три рази, який носить у розетці жовто-блакитного кольору). У цьому ж параграфі зазначалося, що відзнаку та жетон слід носити на грудях, на лівій стороні.

У другому параграфі Статуту було перераховано категорії осіб, які мали право на одержання Залізного Хреста:

- усі особи, що брали участь у поході з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р., «не заплямували козацької честі ганебними вчинками і зараз знаходяться в частинах»;

- вояки, що були змушені залишити Армію УНР під час походу через хворобу та поранення;

- загиблі у боях та померлі від ран та хвороб.

У Статуті також було прописано права та привілеї нагороджених, наведено опис відзнаки Залізного Хреста та положення про печатку відзнаки. Крім того, особливо було зазначено, що всі кавалери відзнаки мали зватися лицарями Залізного Хреста [40, с. 69-70; 138, с. 102–104].

Справа виготовлення Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» покладалася на начальника історично-інформаційного відділу штабу Армії УНР генерала Олександра Пороховщікова. 18 жовтня 1920 р. командувач Армією УНР генерал М. Омелянович-Павленко наказав О. Пороховщікову попідкуватися про виготовлення 3 тисяч екземплярів нагороди, на що мало бути виділено 2 мільйони марок [28, с. 25].

Однак вже за кілька днів ця справа була передана для виконання зі штабу

Армії УНР безпосередньо армійській раді лицарів Залізного Хреста.

1 листопада 1920 р. у м. Городок на Поділлі відбулось перше засідання членів армійської ради Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої». На ньому були присутні: полковник Павловський (від штабу Армії УНР), сотник Маркевич (від 1-ї Запорізької дивізії), хорунжий Левитський (від 2-ї Волинської дивізії) та сотник Пищемуха (від 4-ї Київської дивізії).

Засідання було коротким, та на ньому було прийнято кілька резолюцій:

1. Звернутись до військово-історичного відділу Генерального штабу УНР з проханням зробити художні зразки грамоти.

2. Делегувати сотника Пищемуху та хорунжого Левитського «за кордон», аби вони замовили там знаки Залізного Хреста, стрічки, печатки, бланки, щоб їх виготовили до 6 грудня 1920 р..

3. Просити Омеляновича-Павленка асигнувати для замовлення екземплярів Залізного Хреста 2 мільйони марок, а якщо їх не вистачить – взяти з фонду допомоги учасникам Зимового походу.

Крім того, учасники засідання обговорювали питання про можливість нагородження Залізним Хрестом вояків Чорноморської бригади та куреня Низових Запорожців. Від імені ради вони заявили, що не мають нічого проти нагородження цих вояків, але вважають, що остаточне рішення мав би прийняти командувач Армією УНР генерал М. Омелянович-Павленко [28, с. 4].

«Закордоном» виявилася Варшава, куди Пищемуха та Левитський прибули лише 13 листопада 1920 р. Однак щойно вони ступили на вокзал Варшави, як їх ледь не заарештували: виявилось, що у формі Армії УНР вулицями міста пересуватись не можна, а цивільного одягу вони не мали. Старшини звернулись по допомогу до голови військової місії УНР генерала Зелінського, але той відмовився їм допомагати [28, с. 32].

Вирішивши проблему з одягом самотужки, Пищемуха та Левитський нарешті почали виконувати завдання армійської ради з замовлення необхідних

відзнак. Однак, як видно з їхнього рапорту, грошей було значно менше, ніж армійська рада просила у Омеляновича-Павленка – всього приблизно 200 тис. марок. Зрештою старшинам вдалося замовити грамоти за 62 тис. марок та 2 тисячі стрічок за 60 тис. марок.

Грамоти та стрічки мали бути готові до 1 грудня 1920 р. [28, с. 32зв.].

Згідно з рапортом від 7 грудня 1920 р., справа з виготовленням екземплярів Залізного Хреста була значно складнішою, у першу чергу, через брак коштів. Пищемуха та Левитський знайшли ювелірну фірму, яка бралась виготовити екземпляри нагороди по 350 марок за штуку. Однак за це потрібно було сплатити 200 тис. марок наперед – для закупівлі металу та виготовлення штампів. На той час у Пищемухи та Левитського залишалося всього 50 тис. марок, тому вони просили Омеляновича-Павленка асигнувати ще бодай 150 тисяч, аби оплатити аванс. Фірма обіцяла виготовити перші 500 екземплярів за три тижні, а решту («тобто 2000 штук», як зазначалося у рапорті) – у місячний термін, але, звичайно, лише за умови повної оплати [28, с. 33]. Очевидно, 150 тис. марок дістати таки вдалося. Зберігся лист Пищемухи (не датований), в якому він повідомляв, що перші 500 екземплярів Залізного Хреста фірма обіцяє виготовити до Різдва (25 грудня 1920 р.), а решту – 2 тисячі – щойно отримає гроші [28, с. 37].

З грамотами та стрічками варшавські виробники також не підвели. Як видно з недатованого клопотання Пищемухи до Зелінського, він просив генерала видати проїзні документи до Ченстохова на провезення 180 кг надрукованих грамот [28, с. 36].

На превеликий жаль, в архівах немає інформації про те, чи було пізніше оплачено замовлення ще на 2 тисячі Залізних Хрестів «За Зимовий похід і бої», а відтак ми не знаємо, скільки всього було виготовлено цих нагород. З даних, представлених у листуванні сотника Пищемухи, можна зробити висновок, що до кінця 1920 р. точно було оплачено та виготовлено 500 Залізних Хрестів.

Очевидно, протягом січня 1921 р. було також виготовлено ще якусь кількість екземплярів нагороди.

4 лютого 1921 р. після повернення Пищемухи та Левитського до таборів інтернованих відбулося чергове засідання армійської ради «Залізного Хреста». На жаль, в архівах не збереглося повного протоколу засідання, і про нього відомо лише з окремих виписок, наведених у наказах по Окремій кінній дивізії Армії УНР. Вочевидь, на засіданні ради підбивались підсумки відрядження Пищемухи та Левитського, а також обговорювались інші нагальні проблеми.

Однією з головних резолюцій наради було висловлення «Лицарями «Залізного Хреста» від всіх дивізій» побажання, аби командарм М. Омелянович-Павленко просив Головного отамана С. Петлюру про перейменування нагороди з відзнаки на орден. Зміна назви, а отже й статусу нагороди мала бути проведена окремим наказом, який замінював наказ Головної команди військ УНР ч. 083 [39, с. 143].

Також армійська рада розглядала нагальне питання про визнання учасниками Зимового походу тих осіб, які з різних причин під час походу облишили лави Армії УНР. Так, чимало претендентів на нагороду залишили військо протягом грудня 1919 р. – січня 1920 р., або долучилися до нього лише на початку 1920 р. (після того, як встигли побувати вдома). Очевидно, що вони пояснювали свої вчинки пораненнями, хворобами, відрядженнями, вирішенням невідкладних особистих справ та ін.

На підставі параграфу 5 протоколу засідання армійської ради Залізного Хреста учасниками Зимового походу було вирішено вважати осіб, які перебували у ньому не менше чотирьох місяців та вступили до лав Армії УНР не пізніше 6 лютого 1920 р. [39, с. 143].

Параграф 6 протоколу стосувався визнання учасниками походу поранених, хворих, забитих та померлих. Було вирішено, що поранені та хворі, які не брали участь у поході щонайменше протягом чотирьох місяців, не

можуть вважатися лицарями Залізного Хреста, доки не нададуть до дивізійних рад відповідну медичну посвідку, засвідчену двома лицарями та командиром частини. Прізвища загиблих та померлих вояків було вирішено просто занести до списків лицарів. Нагороди та грамоти для цих осіб, вочевидь, не виготовлялися [39, с. 143].

Цікаво, що у цьому параграфі вперше згадуються дивізійні ради лицарів Залізного Хреста. Як видно з наявних витягів з протоколу засідання армійської ради 4 лютого 1921 р., вони мали бути сформовані одразу по його закінченні аби розглядати різні суперечливі питання, в першу чергу – скарги претендентів на нагороду.

З прикінцевого положення протоколу наради стає зрозуміло, що станом на 4 лютого 1921 р. кількість нагород була недостатньою. У зв'язку з цим було визначено порядок нагородження наявними екземплярами хрестів та грамот. Поміж дивізіями нагороди розподілялись пропорційно до кількості лицарів. У дивізіях першочергове право на нагородження отримували:

- старшини – залежно від часу перебування у поході та в порядку старшинства за посадою, яку вони обіймали;

- козаки – за списком, пропорційно до складу куреня (полку) [39, с. 144].

Перша дивізійна рада Залізного Хреста була створена у 2-й Волинській дивізії на підставі наказу по дивізії ч. 36 від 17 лютого 1921 р. – ще до здійснення нагородження лицарів. Головою ради було призначено хорунжого Сошальського, його заступником – хорунжого Гончаренка. До складу ради належали поручики Тимейчук, Клименко, бунчужний Микола Михальчук, чотові Олександр Мангляр та Василь Руснак. Дивізійна рада мала розглянути нагородні листи для окремих категорій осіб, зокрема [48, с. 39]:

1. Вояків, які брали участь у Зимовому поході від початку та до кінця, і на час створення ради служать у дивізії (очевидно, малися на увазі ті вояки, які до того моменту з якихось причин не подавали клопотання про нагородження).

2. Вояків, які під час Зимового походу вибули зі складу Армії УНР через хвороби та поранення (чи з інших причин), загинули або померли.

3. Учасників Зимового походу зі складу Волинської дивізії, які станом на початок 1921 р. служили в інших з'єднаннях.

Дивізійні ради у 3-й Залізній, 4-й Київській та Окремій кінній дивізіях постали після урочистостей з нагородження лицарів Залізними Хрестами. Даних про функціонування дивізійної ради у 1-й Запорізькій дивізії на сьогодні немає.

3.2. Нагородження учасників Зимового походу

Наказ ч. 2 Військам Дієвої армії УНР за підписом генерала М. Омеляновича-Павленка про нагородження учасників Зимового походу «Відзнакою Залізного Хреста» з'явився 19 лютого 1921 р.. У наказі, зокрема, було зазначено, що «Нагороджуємі Відзнакою Залізного Хреста одержують разом з тим грамоту на право нагородження і ношення Відзнаки. У першу чергу нагороджені забиті і пробувші весь час зимового походу; надалі мають бути нагороджені всі останні співучасники походу (по удостоєнню Ради Залізного Хреста)» [43, с. 57].

Таким чином, у наказі чітко було зазначено, що, по-перше, нагорода є відзнакою (а не орденом), а по-друге, нею в першу чергу нагороджуються лише загиблі та ті вояки, які були у Зимовому поході з першого до останнього дня. Клопотання інших мали розглядати армійська та дивізійні ради Залізного Хреста. До наказу мав бути прикладений список нагороджених. Але армійська рада Залізного Хреста повинна була остаточно упорядкувати цей список, після чого опублікувати його у черговому наказі по Війську УНР. Але цього так і не сталося. Список залишився в єдиному екземплярі в тому вигляді, в якому він був укладений на початку 1921 р. [14, с. 6].

20 лютого 1921 р. перед початком нагороджень у дивізій відбулося ще

одне засідання армійської ради Залізного Хреста. Про нього також відомо лише з витягів з протоколу засідання, наведених у наказах по Окремій кінній дивізії Армії УНР. Зокрема, у документі згадується, що згідно з резолюцією командарма від 4 лютого 1921 р. армійською радою «Залізного Хреста» було одержано на різні потреби 20 836 102 грн (майже 21 млн грн) [39, с. 142]. Очевидно, ці гроші мали бути у першу чергу витрачені на розрахунок за вже виготовлені у Варшаві нагороди. На жаль, ми не знаємо, за яким курсом у той час мінялася гривня на польські марки. Адже українська валюта стрімко падала в ціні. Відтак, не можна сказати скільки саме Залізних Хрестів було оплачено.

З параграфу 1 постанови армійської ради Залізного Хреста від 20 лютого 1921 р. зрозуміло, що представникам від кожної дивізії передавались для нагородження грамоти, стрічки, а також «маючіюся кількість хрестів» [39, с. 142]. На жаль, точна кількість екземплярів нагород у документі не зазначена, але з огляду на приписку «маючихся» їх, напевно, було недостатньо, щоб нагородити усіх лицарів, зазначених у складених списках.

Нарешті, останній, п'ятий параграф резолюції наради стосувався осіб, справа нагородження яких Залізними Хрестами ще розглядалася. Було прийнято рішення, що всі нагородні документи спочатку мають подаватись на затвердження дивізійним радам, а вже потім армійській. Причому армійська рада залишала за собою право змінити рішення дивізійних рад та відмовити у нагородженні [39, с. 143].

Після видання наказу ч. 2 від 19 лютого 1921 р. почалося нагородження учасників Зимового походу. Оскільки дивізії, які брали участь у поході, знаходились у різних таборах (або у різних секторах таборів), свята нагородження у кожній з них відбувалися окремо.

Першими 25 лютого 1921 р. відзначили своїх героїв в Окремій кінній дивізії (табір Вадовиці), якою командував рідний брат командарма, Іван Омелянович-Павленко. Учасник нагородження, підполковник 1-го кінного

полку ім. М. Залізняка Андріан Марущенко-Богдановський коротко згадував про це так: «25 лютого після урочистої Служби Божої, відправленої в похідній церкві, відбулося перше декорування орденом Залізного Хреста учасників Зимового походу. Це був день найбільшого ентузіазму й піднесення за цілий час перебування в таборі. Ввечорі для лицарів хреста відбулась вистава в театрі». Двома днями пізніше нагороди було вручено хворим старшинам та козакам Окремої кінної дивізії, які перебували у польському військовому шпиталі у Вадовицях [176, с. 217–218, 224–225].

За кілька днів після нагородження, 28 лютого 1921 р., в Окремій кінній дивізії наказом по дивізії ч. 24 було створено дивізійну раду Залізного Хреста. До її складу увійшли полковник Алмазов (голова), сотник Марущенко (заступник голови), підполковник Макій, сотники Скоблик та Чижиків, чотовий Телепчук [176, с. 217].

Разом з Окремою кінною у таборі Вадовиці перебувала також 1-а Запорізька дивізія. Нею у той час командував генерал Г. Базильський, який не був учасником Зимового походу. Можливо, саме через це свято нагородження у цій дивізії було значно скромнішим та відбулося аж 9 березня. Дізнаємося про це з наказу генерала Базильського по 1-й Запорізькій дивізії ч. 056: «Завтра, 9 березня о 10 годині, пан-отцю Волковичу відправити на бетонній площадці хвалебний молебен, для чого всій дивізії, під загальним керуванням Генерал-хорунжого Яшніченко, вистоїтись там же, маючи зпереду, всіх нагороджуємих орденом «Залізного Хреста», згідно списку. Раді «Залізного Хреста» до того часу приготувати ордена, стрічки і грамоти для нагороджуємих. Після молебна роздачу хрестів буду робити персонально» [43, с. 37].

Ще пізніше, 21 березня, нагороджувала своїх лицарів 4-а Київська дивізія. Вона також розташовувалась у таборі Вадовиці, і нею командував один з вождів Зимового походу – Юрко Тютюнник. Чому кияни здійснювали нагородження окремо від кіннотників та запорожців невідомо. Урочистості з приводу

нагородження Залізним Хрестом було описано у наказі ч. 71 по 4-й Київській дивізії:

«Завтра 21 березня з приводу роздачі учасникам зимового походу в запілля ворогу ордена Залізного Хреста дорученій мені дивізії призначаю парад, для чого всім частинам маючи в ладу всіх Старшин і козаків в 11 год. дня влаштуватись на пляцу перед таборовою церквою правим крилом коло входу в таборову церкву фронтом на захід.

Командувати парадом призначаю генерал-хорунжого Нельговського.

В розпорядження Командуючого парадом призначити від 10 пішої Стрілецької бригади поручника Штерна, в розпорядження якого від кожної частини вислати к (10 1/2) десяти з половиною годин дня, по одному напрямковому козакові.

На парад людей вивести в шинелях.

Сотні мати в чотовій колоні.

Перед початком параду дивізійному пан-отцю відправити молебствіє і панихиду по павшим під час походу і провести освячення орденів Залізного Хреста.

Після Богослуження, мною будуть роздані учасникам зимового походу ордена Залізного Хреста.

Заняття у всіх частинах дивізії на завтришній день відміняються» [45, с. 22].

Тим же наказом генерал Ю. Тютюнник розпорядився створити «Дивізійну Орденську Раду Залізного Хреста». До її складу 23 березня 1921 р. було обрано: голову – підполковника Блощаневича та членів – хорунжого Ващенка (від штабу дивізії), сотника Шраменка, поручника Піддубного, хорунжого Кохановського, підстаршину Качана (усі від 10-ї пішої бригади), сотника Угніча (від 11-ї пішої бригади), сотника Чорного (від 4-ї гарматної бригади), хорунжого Оксюка (від 4-го кінного полку), сотника Зінченка (від управління

постачання), лікаря Плітаса (від дивізійного шпиталю) [45, с. 26].

У день нагородження вояків 4-ї Київської дивізії Ю. Тютюнник виголосив урочисту промову, яка закінчувалась такими словами:

«Зважаючи на ті великі військові здібності яких проявлено під час походу всіми учасниками його, на труднощі і значіння походу нашим Урядом ухвалено встановити для всіх учасників зимового походу Орден „Залізного Хреста“. Передаючи Вам, Славні Лицарі зимового походу, цю високу нагороду нашого Уряду, щиро бажаю щоб цей Орден який буде Украшувати Ваші груди, був би не тільки пам'яткою минулого але і зміцнював би Ваші сили для дальнішої безупинної боротьби. Нехай Залізний Хрест свідчить про залізну волю його лицарів.

В цей Урочистий день, згадаємо і про тих лицарів які склали своє життя під час зимового походу і вшануємо їх пам'ятю сумним «Вічна пам'ять».

Вас же Славні Лицарі здоровлю з Високою Нагородою орденом «Залізного Хреста» – «Слава Лицарям Залізного Хреста» – «Слава, Слава» [45, с. 23].

Нарешті, 30 березня 1921 р. у таборі Каліш Залізними Хрестами було нагороджено вояків 2-ї Волинської та 3-ї Залізної дивізій. Судячи з відомих фактів, це було найбільш урочисте свято. Організовував та керував ним особисто начальник дивізії – генерал Загородський, один з активних учасників Зимового походу. Сценарій свята було викладено у наказі по дивізії ч. 76:

«Завтра старшинам і козакам дорученої мені дивізії, бравшим участь в зимовім поході в період з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р., буде розданий Орден «Залізного Хреста».

Це дивізійне свято має бути проведено в такому порядку: «30 числа – 1) Всім частинам дивізії в повному їх складі за винятком добового наряду до 10 години построїтись на площі за дротом по вказівкам і при загальному керуванню мого Помішника Генерал Хорунжого Галкіна. В 10 годині на цій

площі буде відслужений молебен, після котрого буде видаватись лицарям походу в запілля Орден «Залізного Хреста». По скінченню роздачі хреста – парад, з котрого всі частини ідуть по баракам на обід.

В 15 годин в районі табору для козаків дівізії комісією по улаштуванню свята, будуть переведени загальні ігри. При цьому буде грати духовий оркестр.

В 20 годин для всіх козаків в таборовому театрі буде дана спеціальна вистава.

31 числа. Для козаків дівізії в день будуть улаштовані зазначеною вище комісією ріжні забави. В 20 годин спеціальна вистава в таборовому театрі.

Для почесних гостей і представників від частин дівізії в 16 годин загальний обід в помешканню старшинського зібрання дівізії, в 21 годині в цьому ж зібранню – старшинська вечірка» [44, с. 47].

У таборі Каліш працював кінозал, театральна та фотостудії, а відтак у вояків 2-ї Волинської та 3-ї Залізної дивізій було чимало розваг на честь свята. Олександр Загородський виголосив під час нагородження урочисту промову. Пізніше у наказах по дивізії він навів тексти вітальних телеграм, які надійшли на адресу генерала та його вояків від Ради міністрів УНР, генералів Сінклера, Никонова, Тютюнника, Капустянського, Куща, Яшниченка, сотника Дуткевича, а також Льва Бачинського [44, с. 48, 60, 67].

У 3-й Залізній дивізії нагороди дістали всього 16 осіб – гарматників на чолі з полковником Г. Чижевським. О 9:30 ранку 3-я Залізна дивізія була виладнана на площі перед таборовою церквою. Наперед було винесено прапор дивізії з почесною вартою від 3-ї гарматної бригади. Нагороди вручав генерал-хорунжий О. Удовиченко [33, с. 27].

Варто зауважити, що на Залізні Хрести претендувала значно більша кількість вояків 3-ї Залізної дивізії. Передусім це були ті, хто вижив у фатальному бою з білогвардійською кіннотою. Найбільше їх було у 21-му курені, переформованому з 9-ї стрілецької бригади. Підрозділи цієї бригади

протягом осені 1920 р. носили назви полків старої 3-ї Залізної дивізії. Так, станом на вересень 1920 р. у 9-й бригаді 3-ї Залізної дивізії вважали себе учасниками Зимового походу 31 старшина та 2 урядовці, включаючи полковника Ольшевського, підполковників Магеровського та Макушенка. Число рядових вояків 3-ї Залізної дивізії, які були в поході, уточнювалось [31, с. 6-8]. У 3-й гарматній бригаді Г. Чижевського станом на 11 вересня 1920 р. залишалося 5 старшин, 16 підстаршин та козаків – учасників походу [31, с. 3, 4].

Для задоволення претензій ненагороджених вояків 3-ї Залізної дивізії 23 березня 1921 р. наказом по дивізії було створено раду Залізного Хреста у складі полковника Чижевського, хорунжих Шури-Бури та Лаврика, підстаршин Петра Демченка та Тимка Михальчука [32, с. 33].

Цікаво, що у всіх без винятку наказах про нагородження відзнака Залізного Хреста зветься «орденом», що з юридичної точки зору не відповідає дійсності. Цілком очевидно, що начальники дивізій, аби підбадьорити своїх вояків та надати високого статусу нагороді, називали її у документації та під час виступів «орденом».

Остаточний вигляд нагороди відрізнявся від затвердженого Симоном Петлюрою проекту Северина Краснопери. По-перше, чотирикутна зірка з тризубом була не ребристою, а гладенькою. По-друге, на зворотній стороні Хреста було вміщено дати «6.XII.1919» та «6.V.1920», порядковий номер відзнаки та напис «За Зимовий похід і бої».

Таким чином, Залізні Хрести було видано лицарям наприкінці лютого – у березні 1921 р. Скільки ж всього осіб було нагороджено? Це питання слід розглянути детально.

Згідно зі статутом Хреста, на нього не мали права ті старшини та козаки, які прилучилися до Армії УНР під час походу. У першу чергу це майбутній начальник Запорізької дивізії генерал-хорунжий Тиміш Гулий-Гуленко та вояки куреня Низових Запорожців, які приєдналися до Дієвої армії УНР на початку

лютого 1920 р. Дехто з вояків долучився до Армії УНР у лютому – березні 1920 р. (зокрема, вже згадувані підполковник Опанас Стефанів та сотник Олександр Шпилинський): це були переважно ті старшини, які восени 1919 р. з різних причин (хвороба, поранення, відпустка, полон тощо) опинилися на територіях, захоплених білогвардійцями. Після розбиття білогвардійців вони шукали зв'язку з Армією УНР та незабаром вступали до її лав. Очевидно, що не дістали нагород і китайці, які служили у складі немуштрової сотні Київської дивізії. Хоч згодом щонайменше двоє з них загинули під час Другого Зимового походу.

Крім того, нагороду не отримали ті учасники походу, які загинули або дезертирували у період від 6 травня 1920 р. до часу вручення нагород. Так, наприклад, у вересні 1920 р. у бою з червоними військами загинув командир 30-го куреня 4-ї Київської дивізії Михайло Лавровський. Він був похований на католицькому цвинтарі у м. Нова Ягольниця разом із ще одним старшиною та двома козаками зі своєї частини. М. Лавровський (уродженець Переяслава, колишній студент Київської духовної семінарії) – учасник Зимового походу – до нагороди представлений не був, однак посмертно вважався лицарем Залізного Хреста [50, с. 71].

У «Списку лицарів Залізного Хреста», єдиний примірник якого зберігається у ЦДАВО України, згадано 1668 нагороджених, один з лицарів (Смовський) був викреслений зі списку [14, с. 7-13]. До числа нагороджених входять також жінки-медики, яким було видано жетони: сестра-жалібниця 2-ї Волинської дивізії Тіна Книтенко (жетон ч. 1), сестра-жалібниця 1-го кінного полку ім. М. Залізняка Віра Петренко (жетон ч. 3), сестра-жалібниця Кінногірського гарматного дивізіону Олеся Бондаренко (жетон ч. 4) та сестра-жалібниця 1-ї Запорізької дивізії Олена Прокоф'єва (жетон ч. 5). Жетон ч. 2 призначався для дружини Юрка Тютюнника, яка відбула весь похід з немовлям на руках. Однак, її прізвища у «Списку лицарів» чомусь немає. У Центральному державному історичному архіві у м. Львові збереглася грамота на ім'я Віри

Тютюнник, де зазначено, що вона була нагороджена жетоном Залізного Хреста ч. 4. Очевидно, під час нагородження було змінено порядок, і Олеся Бондаренко дістала жетон ч. 2, а Віра Тютюнник – ч. 4.

Останній Хрест зі списку (ч. 1957) було вручено козакові 4-ї Київської дивізії Семену Котляру (Котляревському).

Кілька прізвищ у списку повторюються. Йдеться про військовослужбовців 4-ї Київської дивізії, які на момент завершення походу служили в одній частині, а під час укладання списку – в іншій. Так, фактично двічі були нагороджені Михайло Олійник (як хорунжий 10-ї та поручик 11-ї бригад) та урядовець Микола Мезенців (який служив у 1-й Запорізькій та 4-й Київській дивізіях).

Разом із тим до «Списку лицарів Залізного Хреста» дивним чином не потрапили 16 вояків 3-ї Залізної дивізії на чолі з полковником Григорієм Чижевським [33, с. 27]. Очевидно, у цьому з'єднанні через велику кількість претензій від старшин та козаків, які залишилися по селах пораненими та хворими на тиф у січні 1920 р. після розбиття дивізії білогвардійською кіннотою, існував особливий список.

Приналежність до дивізій та військових звань (станом на початок 1921 р.) нагороджених показано у таблиці 1.

Таблиця 1

**Розподіл нагороджених за приналежністю до дивізій та військових звань
(станом на початок 1921 р.)**

Звання нагороджених	Штаб Армії	1-а дивізія	2-а дивізія	4-а дивізія	1-й кінний полк	2-й кінний полк	3-й кінний полк	Кінно-гірський дивізіон	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Генерали	1	-	2	3	-	-	-	-	6
Полковники	3	4	2	2	-	-	-	3	14
Осаули (підполковники)	-	1	1	2	-	1	-	-	5
Сотники	5	18	9	11	1	1	3	1	49
Четарі (поручники)	1	11	13	23		3	5	-	56
Хорунжі	9	62	48	46	9	9	11	14	208

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Панотці	1	-	1	1	-	-	-	-	3
Урядовці	8	5	13	20	1	-	-	1	48
Лікарі	-	1	-	3	-	-	-	-	4
Фельдшери	1	1	3	5	-	3	-	-	13
Підстаршини	5	117	77	58	5	25	42	40	369
Козаки	33	236	184	298	27	60	18	33	889
Сестри-жалібниці	-	1	1		1	-	-	1	4
Разом:	67	457	354	472	44	102	79	93	1668

Джерело: сформовано автором на підставі «Списку лицарів Залізного Хреста» [14, с. 7-13].

У наказах по 1-й Запорізькій, 2-й Волинській та 4-й Київській дивізіях за 1921 р. є чимало згадок про те, що старшинам та козакам замість Залізних Хрестів з номерами, зазначеними у «Списку лицарів», видавались відзнаки під іншими номерами. Ретельний аналіз цих фактів наводить на думку, що у лютому – березні 1921 р. у таборах інтернованих перебували далеко не всі з тих 1668 осіб, які згадані у «Списку лицарів Залізного Хреста». Частина з них уже встигла дезертирувати з Армії УНР. У першу чергу це особи, які походили з окупованої поляками Волині. Завдяки цій обставині «маючихся хрестів» (як було зазначено у постанові армійської ради Залізного Хреста від 4 лютого 1921 р.) вистачило на всіх наявних лицарів. Причому частині з них було вручено нагороди з номерами, закріпленими за вояками-дезертирами. Ці факти свідчать про те, що у Варшаві насправді було виготовлено 1000–1500 екземплярів нагороди.

Після нагородження лицарів уже наприкінці лютого 1921 р. в розпорядженні армійської ради не залишилося жодного зайвого Залізного Хреста. Взимку-навесні 1921 р. до ради звернулися кілька учасників походу, які перебували у польських лікарнях та не мали змоги подати звістки про себе. Але для них, не зважаючи на підтвердження факту їхньої участі у поході, відзнак уже не знайшлося.

Аналогічна історія трапилася і з грамотами до Залізних Хрестів. В архіві

збереглося клопотання на ім'я військового міністра про видачу нової грамоти козаку Кінного полку Чорних Запорожців Юрію Олексійовичу Дем'яну, датоване приблизно літом 1921 р.. Його грамота була порвана польським лікарем у польській військовій лікарні, де козак Дем'ян перебував на лікуванні після отримання поранення у листопадових боях 1920 р.. Польський лікар мотивував свій вчинок тим, що всі українці – вороги Польщі. На жаль, це клопотання не було задоволене – зайвих грамот не залишилось [46, с. 180].

Отож, з цього можна зробити висновок, що Залізних Хрестів та грамот до них було виготовлено менше ніж 2 тисячі.

Ледь не одразу після урочистостей до дивізійних та армійської рад Залізного Хреста почали надходити скарги від тих вояків, які, на їхню думку, були несправедливо обділені нагородами. Були також чотири колективні скарги: від вояків Чорноморської бригади, куреня Низових запорожців, Гордієнківського кінного полку та так званого Таращанського повітового коша Запорізької Січі. Усі перераховані вище формування приєдналися до Армії УНР взимку-навесні 1920 р., а відтак, згідно із статутом Залізного Хреста, їхні вояки не мали права на нагородження.

Історія куреня Низових Запорожців та Чорноморської бригади була широко відома в Армії УНР – ці військові формування долучилися до неї під час Зимового походу та брали активну участь у боях проти радянських військ. Однак у справі Гордієнківського кінного полку та Таращанського повітового коша армійська рада Залізного Хреста мала вдатись до розслідування.

Гордієнківський кінний полк 6 грудня 1919 р. дійсно виступив у Зимовий похід у складі Армії УНР. 5 січня 1920 р. гордієнківці розмістились в Умані, однак вже у ніч з 10 на 11 січня були роззброєні та захоплені до полону прорадянськими повстанськими військами отамана Волоха. Старшини були розжалувані Волохом у козаки, а потім з іншими гордієнківцями були зараховані до складу 44-ї стрілецької дивізії РСЧА. 20 травня 1920 р. групі

колишніх гордієнківців у кількості 80 осіб вдалося втекти з Червоної армії та долучитись до 4-го Київського кінного полку Армії УНР. Пізніше їх було приєднано до 2-го Запорізького кінного полку. Відтак, старші гордієнківці просили, аби їх теж нагородили Залізним Хрестом. Зокрема, на нагородженні наполягали командир полку поручик Дмитро Білогуб, помічник з господарської частини сотник Мусій Корніяш, юнак Грицько Загривний, підхорунжий Федот Грінченко та козаки: Михайло Браїлко, Кость Сидорчук, Василь Лисюк, Гаврило Госенко, Сергій Курячий, Петро Заславський [30, с. 15-17, 244].

Слід сказати, що гордієнківці, вочевидь, не мали права на нагородження Залізним Хрестом «За Зимовий похід і бої». Однак армійська рада вирішила не ображати вояків та подати їхню справу на розгляд більш авторитетного органу – запланованого з'їзду лицарів Залізного Хреста.

Ще більш заплутаною виглядала справа так званого Таращанського повітового коша Запорізької січі. Як видно з документів, це партизанське формування постало у квітні 1920 р. з вояків Армії УНР, які переховувались в околицях Таращі, та місцевих мешканців. Однак у травні 1920 р., коли Київщину захопили поляки, члени Таращанського повітового коша влилися до різних частин Армії УНР (переважно до 6-ї запасної бригади, пізніше переформованої у 1-у бригаду 1-ї Кулеметної дивізії). Зокрема, зберігся список з 55 членів колишнього Таращанського коша, які станом на 22 січня 1922 р. перебували у таборі Пикуличі. Серед інших у цьому списку були випускники Житомирської юнацької школи – хорунжі Андрій Лецман та Микола Тржепель, які за іншими даними загинули під час Першого Зимового походу [30, с. 54-55]. Одним з ініціаторів нагородження таращанців Залізними Хрестами був сотник Василь Задояний. У справах армійської ради Залізного Хреста збереглася його посвідка на підозріло шикарному, особливо як для партизанщини, бланку з написом: «У.Н.Р. Штаб Тараш. Повіт. Кошу Запоріжської Січі. м. Тетіїв». У цій посвідці, виданій 1 травня 1920 р., йшлося про те, що з 4 квітня Задояний був

командиром Тетіївського полку Таращанського повітового коша [30, с. 239].

Збереглися доповіді голови ради Залізного Хреста Окремої кінної дивізії полковника Олекси Алмазова від 27 липня 1921 р. та 18 серпня 1921 р., у яких він повідомляв, що до нього майже щодня надходять скарги старшин та козаків дивізії, які не отримали заслужених, на їхню думку, Хрестів. Він неодноразово звертався до армійської ради Залізного Хреста, але вже з квітня 1921 р. не мав від неї жодної відповіді [17, с. 3-4].

Також у архіві збереглася доповідь начальника 3-ї Залізної дивізії генерал-хорунжого Олександра Удовиченка від 14 вересня 1921 р. про те, що йому надійшли скарги від козаків 14-ї бригади 5-ї Херсонської дивізії Павла Шеремета, Івана Демочка та Захара Андрусенка. Козаки скаржились, що брали участь у Першому Зимовому поході у складі технічного куреня Запорізької дивізії, але нагород так і не отримали [17, с. 5]. Заради справедливості слід відзначити, що прізвища цих трьох козаків відсутні у «Реєстрі козаків 1-ї Запорізької дивізії, які брали участь в походах та боях з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р.», про який вже йшлося попереду.

Виникали непорозуміння і через те, що декого з вояків було нагороджено Залізними Хрестами всупереч статуту. Так, 4 травня 1921 р. начальник 2-ї Волинської дивізії генерал-хорунжий О. Загородський надіслав до штабу Армії УНР доповідь, в якій висловив недовіру армійській раді Залізного Хреста, яка, на його думку, роздає Хрести не завжди тим, хто дійсно їх заслужив [17, с. 1].

Не виключено, що лист О. Загородського був спровокований викриттям двох командирів бригад Окремої кінної дивізії – Костя Смовського та Миколи Любимця. Як виявила верифікаційна комісія, обидва вони були самозванцями та негідниками: «7. Сотник Любимець. Подав різноманітні картки. Дивізійна комісія сумнівається, що скінчив школу. Був вшанован Командіром дивізії до рангу генерал-хорунжого. Армейська рада не вшанувала по його аморальним качествам навіть в булавні старшини. До розкриття був усунутий з посади

Командира бригади. Зараз кудись втік. Діло у слідчого <...> 8. Сотник (піднесений в полковники) Смовський. Комісією 6 дивізії був визнаний унтер-офіцером, після чого з дивізії вийшов і в дивізії офіційно лічиться дезертиром; потім вступив в Кінну дивізію як сотник, піднесен в полковники. Подав дві різні картки. Навіть служба в Українській Армії дуже різниться. В складі військ, бравших участь в Зимовому поході, був з 6 по 21 грудня, а між іншим якимся робом отримав залізний хрест. По відомостям з дивізії вийшов. Діло у слідчого». Після викриття прізвище Костя Смовського, який отримав Залізний Хрест ч. 1233, було витерте зі «Списку лицарів Залізного Хреста» [18, с. 109, 110, 202].

Траплялися й інші випадки. Так, збереглася анульована грамота на Залізний Хрест ч. 1098 на ім'я козака Петра Моногорова зі складу 2-ї Волинської дивізії [28, обкладинка справи]. У «Реєстрі» ім'я цього козака є, однак у списку нагороджених його вже немає. Хрест ч. 1098 отримав інший вояк. Можливо, Моногорів утік з таборів інтернованих під час укладання списків лицарів, а тому втратив своє право на нагороду.

Згадаємо ще один випадок. Напередодні нагородження дезертирував підстаршина Кінно-гірського дивізіону О. Алмазова Іван Драчук. Його грамота на Хрест ч. 430 також була анульована. У тому ж таки Кінно-гірському дивізіоні до нагородження був представлений підстаршина Антін Бондаренко. При цьому у «Реєстрі» його згадано не було. На ім'я А. Бондаренка було виготовлено грамоту, однак він, за словами командира дивізіону полковника О. Алмазова, «вийхав до більшовиків». Відтак, Алмазов просив вручити Хрест та грамоту Бондаренка козакові Кінно-гірського дивізіону Дмитру Барабашу. Цікаво, що Барабаш якраз у «Реєстрі» є, але у списку лицарів Залізного Хреста з якихось причин його не згадано [30, с. 268].

Находили інші скарги, прохання та пропозиції:

- головний протопресвітер Армії УНР Павло Пащевський 2 листопада

1920 р. подав клопотання, аби трьом священникам – учасникам Зимового походу було виготовлено наперсні хрести «по зразку орденських» [28, с. 14];

- вояки 3-ї Залізної дивізії у своєму листі від 15 грудня 1920 р. просили, аби Залізним Хрестом було нагороджено їхнього командира – генерал-хорунжого Олександра Удовиченка, хоч він і не брав участі у поході [28, с. 35];

- визначні командири 1-ї Запорізької дивізії, полковники Іван Дубовий та Петро Дяченко, у своїх заявах від 27 березня 1921 р. просили, аби було запроваджено спеціальні стрічки на прапори частин, які брали участь у Зимовому поході. Іван Дубовий клопотав про нагородження такими стрічками 1-, 2-, 3-го куренів та Окремої Кирилівської кінної сотні 1-ї Запорізької дивізії. Причому він пропонував зробити на стрічках напис: «19 6/ХІІ – 19 р. по 19 6/V – 20 р. За зимовий похід і бої». Петро Дяченко пропонував свій варіант напису: «19 6/ХІІ – 19 р. по 19 6/V – 20 р. За зимовий похід та славетні бої» [30, с. 47, 50].

Аби розібрати всі скарги, клопотання та пропозиції, було вирішено провести з'їзд представників всіх дивізійних рад.

3.3. Велика рада «Ордену Залізного Хреста»

27 та 28 квітня 1921 р. відбувся I з'їзд «Великої Ради Ордену Залізного Хреста». До складу «Великої Ради» увійшли: генерал-хорунжий Загородський (на з'їзді був відсутній), генерал-хорунжий Вовк (голова з'їзду), полковник Чижевський (секретар, представник 3-ї дивізії), сотник Пищемуха (голова армійської ради Залізного Хреста), полковник Павловський (представник від штабу Армії УНР), хорунжий Левітський (секретар), хорунжий Харченко (представник від 1-ї Запорізької дивізії), хорунжий Дашнич-Кульчицький (представник від 5-ї Херсонської дивізії), хорунжий Коханівський (представник від 4-ї Київської дивізії), сотник Чорний (представник від 4-ї Київської дивізії),

хорунжий Сошальський (представник від 2-ї Волинської дивізії), хорунжий Клименко (представник від 2-ї Волинської дивізії), Сovenко (виконувач обов'язків штаб-старшини до доручень при командувачеві повстанців 1-ї Запорізької дивізії), хорунжий Терлецький (юрист, представник від 2-ї Волинської дивізії) [29, с. 11].

Як видно з назви заходу, його учасники одностайно ставили під сумнів існуючий статус Залізного Хреста та прагнули перейменувати його на орден. Одна з перших постанов з'їзду була присвячена саме цій вимозі: «Велика Рада постановила: аби уникнути неясности і можливих із цього непорозумінь, а також на підставі всього вищезазначеного [надання лицарям великих прав, несумісних з поняттям «відзнака» – Я. Т.] іменувати Залізний Хрест орденом, викресливши всюду зі статуту слово „відзнака“, про що донести Головній Команді Військ УНР» [29, с. 12, п. 2].

На з'їзді жорсткій критиці було піддано зовнішній вигляд Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої». Відтак, у четвертому параграфі своєї резолюції Рада вимагала змінити зовнішній вигляд нагороди:

«Після обговорення ухвалено: 1) Приймаючи на увагу, що в виготовані та видані в частині форми Залізного Хреста недодержано ідеї, яку було покладено в основу при утворенні цього ордена, Велика Рада рахує залишаючи форму самого Хреста внести зміну: зняти золоту зірку і замінити її державним гербом (тризубом). 2) Змінити зовсім непрактичне прикріплення до бінди. 3) Замінити існуючу бінду на чорну моарову з жовтими краями (як більш відповідаючу ідеї походу і художньо гармонюючу з Хрестом. 4) Доручити Армійській Раді Залізного Хреста представити до слідуєчого з'їзду Великої Ради художній проект змін, відповідаючих бажанням Великої Ради, зазначеним вище» [29, с. 12, п. 4].

Була розглянута справа «скривджених» частин, які не дістали Залізного Хреста. По цьому питанню Велика Рада ухвалила [29, с. 13, п. 5]:

1. Члени повстанських формувань права на нагороду не мають (відтак, було відкинуто претензії на нагородження членів Таращанського повітового коша).

2. Окремі військові відділи, які були за наказом уряду вислані в запілля ворога та приєдналися до Армії УНР під час Зимового походу, отримують право на нагородження (цим рішенням знімались претензії вояків Гордієнківського кінного полку, але підтримувались права куреня Низових Запорожців).

3. Нагородження Залізним Хрестом також розповсюджується на військові частини та осіб, які долучилися до Армії УНР не пізніше 6 лютого 1920 р.

Справи нагородження вояків Чорноморської бригади, які долучилися до Армії УНР у квітні 1920 р., а також окремих осіб: начальника 3-ї Залізної дивізії генерала Удовиченка, покійного генерала Мешківського, прем'єр-міністра уряду УНР Мазепи, полковника Стефаніва та сотника Сологуба – Велика Рада вирішила відкласти до II з'їзду.

Кілька питань стосувалися різновидів Залізного Хреста для окремих категорій нагороджуваних осіб [29, с. 14-16, п. 7, 8. 9]:

- іногородців – учасників походу (передусім китайців та татарів) було вирішено нагороджувати на загальних підставах;

- Рада принципово погодилась на виготовлення наперсних хрестів спеціального зразка для панотців – лицарів Залізного Хреста;

- було вирішено розробити проект спеціальних нагородних стрічок на стяги військових частин – учасників походу.

Останнім рішенням Великої Ради (параграф 11) стала постанова про нагородження Залізним Хрестом «За Зимовий похід і бої» Симона Петлюри [29, с. 15-16, п. 11].

Перед членами Великої Ради з доповіддю виступив голова армійської ради Залізного Хреста сотник Пищемуха, який заявив, що на момент відкриття з'їзду через відсутність коштів не вдалося виготовити у Варшаві потрібну

кількість екземплярів Залізного Хреста. Не вистачало також стрічок, грамот, екземплярів статутів. Від імені армійської ради сотник Пищемуха просив уряд УНР виділити необхідні гроші для виготовлення всіх належних нагород, однак справа ця ще не була вирішена [29, с. 16].

На завершення з'їзду члени Великої Ради висловили подяку художникам Крижанівському та Модзалевському за розробку ескізів грамот до Залізного Хреста.

Другого з'їзду Великої Ради Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» так і не відбулося. Зашкодило цьому чимало внутрішніх та зовнішніх військово-політичних чинників.

До розгляду головної вимоги з'їзду Великої Ради Залізного Хреста – про перейменування нагороди з відзнаки на орден, а також вирішення інших проблем дійшло лише наприкінці 1921 р.. Згідно з наказом Військам Дієвої армії УНР ч. 213 від 22 грудня 1921 р. за підписом в. о. командарма та військового міністра УНР генерала А. Вовка мала бути створена комісія для остаточної розробки статуту «Ордену Залізного Хреста» під головуванням генерала О. Загородського [16, с. 55].

До складу комісії призначались:

- від 2-ї Волинської та 4-ї Київської дивізій – по два лицарі Залізного Хреста;

- від 3-ї Залізної та 6-ї Стрілецької дивізій, а також від персональної управи Військового міністерства УНР – по одній особі, які не є лицарями Залізного Хреста.

У наказі також зазначалося, що: «Комісії цій при розробці проекту прийняти на увагу як протоколи засідань Великої Ради ордену «Залізного Хреста», так і всі матеріали в цій справі, котрі одночасно з цим надсилаються. Для дотримання одноманітності правної сторони проектів статутів обох орденів, комісіям прийняти на увагу висновки в цій справі Вищої Військової

Ради й Законодавчої Управи» [16, с. 55].

Олександр Загородський з якихось причин не зміг очолити комісію. Відтак, на підставі наказу головного інспектора військ УНР генерала О. Удовиченка замість нього головою комісії «по утворенню Статуту Ордену Залізного Хреста» став генерал-хорунжий Наум Никонів. 11 лютого 1922 р. Н. Никонів прибув до табору Каліш, де щодня о 15-й годині у приміщенні 3-ї гарматної бригади мали відбуватись засідання комісії. До складу цієї комісії були призначені: сотник Сошальський та підполковник Іванчишин (від 2-ї Волинської дивізії), полковник Чижевський (від 3-ї Залізної дивізії), полковник Шраменко та підполковник Чорний (від 4-ї Київської дивізії), підполковник Сіпко (від 6-ї Січової дивізії), сотник Кальмуцький (від персональної управи Військового міністерства УНР) та полковник Шалаїв (від військово-судової управи) [37, с. 8].

У наказі генерала А. Вовка, на підставі якого було створено комісію, вимагалось, аби вона закінчила свою роботу в найкоротший термін [38, с. 17зв.]. Але комісія працювала майже рік, і заплановані документи були підготовлені лише 17 листопада 1922 р.. Результатом роботи комісії генерала Наума Никонова став новий проект статуту ордену Залізного Хреста, який багато в чому повторював попередній статут [10, с. 1-5]. Крім того, до документу прикладались малюнки з проектами:

- видозміненого Залізного Хреста на чорній стрічці з двома бічними білими стьожками (замість жовто-блакитної) [10, с. 6];
- жетона для сестер жалібниць у вигляді зменшеного Залізного Хреста на стрічці, такого ж зразка, як і запроєктований орден [10, с. 7];
- наперсного хреста для панотців – учасників походу [10, с. 8];
- наверхня та стрічки для військових частин, що брали участь у Зимовому поході [10, с. 5зв.].

Однак новий статут – тепер вже ордену Залізного Хреста, а також

малюнки орденських відзнак так і залишились незатвердженими. Відтак, відзнака Залізного Хреста була перейменована на орден через 36 років після описуваних подій – 8 березня 1958 р.

Відсутність грошей, масовий виїзд вояків Армії УНР з таборів інтернованих, вимушений від'їзд С. Петлюри та М. Омеляновича-Павленка з Польщі, поразка Другого Зимового походу Ю. Тютюнника та його «розкаяння» перед радянською владою призвели до масової апатії у колах української військової еміграції. Самі ці чинники завадили бодай перейменувати законодавчим шляхом відзнаку Залізного Хреста на орден.

Лише протопресвітеру Армії УНР Павлу Пашчевському вдалося задовольнити своє клопотання про запровадження наперсних хрестів для панотців – лицарів Залізного Хреста, але не у військових колах, а у міністерстві ісповідань УНР. 12 липня 1921 р. Пашчевський написав лист міністру ісповідань УНР Івану Огієнку, в якому від себе, а також від імені панотців Сукачіва та Маринича попросив замість наперсних синодальних хрестів, або російських кабінетських мати їм «наперсні хрести Українські залізні, зроблені по прикладеному при цьому зразку (у справі зразку немає – Я. Т.). Ці хрести були б колись дуже коштовною річчю як для історії Української церкви, так і взагалі для історії нашого визволення. Я і зараз пам'ятаю, з якою обережністю і повагою, як до історичного пам'ятника, відносяться члени одної духовної родни до мідного наперсного хреста їхнього пращура, учасника так званої «отечественної» війни 1812 р... маю за шану просити Вас, Пане Міністре, затвердити для 3 пан-отців цей наперсний залізний Хрест на національній стрічці». На цьому листі Іван Огієнко зробив власноручну резолюцію: «Затверджую зразки хрестів як тимчасові, 16/VIII І. Огієнко» (підпис) [3, с. 20]. Пізніше такі хрести дійсно були виготовлені – їх можна побачити на фотографіях Павла Пашчевського 1920–1930-х років.

Крім того, Пашчевський домігся запровадження спеціальної митри «для

ношення її в відповідних місцях за Службою Божою» [11, с. 2]. Цією митрою було нагороджено лише двох панотців – учасників Зимового походу. 14 березня 1921 р. нагородження митрою Павла Пащевського затвердив Головний отаман Симон Петлюра, про що 16 березня того ж р. було повідомлено у наказі по міністерству ісповідань УНР ч. 18 [11, с. 9, 11]. 31 липня 1921 р. Церковна Українська Рада постановила нагородити митрою панотця 2-ї Волинської дивізії Василя Сукачова. Ця постанова була ухвалена Головним отаманом С. Петлюрою 14 вересня 1921 р. [11, с. 2, 7].

3.4. Доля нагороди та нагороджених нею

У червні 1922 р. начальник канцелярії Військового міністерства УНР полковник М. Садовський вирішив поцікавитись долею списку лицарів Залізного Хреста. 30 червня 1922 р. він написав лист колишньому начальникові інспекторського відділу штабу Армії УНР підполковнику П. Бордоносу:

«Бувшим Штабом Д. Армії 19 лютого 1921 р. був виданий наказ за Ч 2, при якому як зазначено в п. 3 цього наказу, мав бути додаток: список старшин, урядовців та козаків, що нагороджені відзнакою Залізного Хреста Армейською Радою лицарів цієї відзнаки.

Після скасування Штабу Д. Армії, всі діла й листування Інспекторського відділу Штабу були здані Підполковником Черненко до Музею-Архиву в Тарнові.

В згаданому музеї знайдено оригінал наказу Ч 2, але без вищезгаданого додатка. Окремо ж знайдений список лицарів Залізного Хреста, затверджений Армейською Радою „Залізного Хреста“, на синьому папері. Цей список в кінці не має ніяких підписів і не затверджений п. Командармом. Між иншим, в цьому спискові багато прізвищ вписано олівцем, де-які прізвища виправлені, а де-які витерті гумкою.

З наказу Воєнміна прошу повідомити, де знаходиться оригінал списку лицарів «Залізного Хреста», чи оголошувався цей список, а також може на синьому папері це й є оригінал його» [14, с. 5].

4 серпня 1922 р. підполковник П. Бордоніс надав відповідь полковнику М. Садовському: «Список лицарів „Залізного Хреста“, що на синьому папері, і єсть оригінал. Не оголошувався він у наказі з тої причини, що до дня розформування Штабу армії він (список) ще виправлявся й доповнювався Армейською Радою Лицарів. Чи єсть він закінчений остаточно може сказати про це лише Чолова Рада» [14, с. 6].

З цієї переписки видно, що станом на літо 1922 р. був відомий лише один список лицарів Залізного Хреста, який нині зберігається в архівах та на який ми вже неодноразово посилались.

Формально армійська рада Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» продовжувала свою роботу аж до початку Другої світової війни. Періодично її члени збирались разом, переважно обговорюючи справи влаштування урочистостей чи інших подібних свят. Постійно рада перебувала у м. Каліші (Польща) – у станиці колишніх вояків Армії УНР. У травні 1930 р. до її складу входили: голова ради генерал Олександр Загородський (лицар «Залізного Хреста» ч. 3), генерал Микола Яшниченко (брав участь у поході лише деякий час, у списку лицарів відсутній), підполковники Семен Скрипка (лицар «Залізного Хреста» ч. 1336), Федір Паньківський (лицар «Залізного Хреста» ч. 551), Микола Федченко (лицар «Залізного Хреста» ч. 550), сотники Володимир Шульга (брав участь у поході лише деякий час, у списку лицарів відсутній), Федір Терещенко (лицар «Залізного Хреста» ч. 298), Дмитро Поторока (лицар «Залізного Хреста» ч. 214), Василь Більовщук (лицар «Залізного Хреста» ч. 339), Микола Водзинський (лицар «Залізного Хреста» ч. 601), адміністративний сотник Балицький (у списку лицарів відсутній).

Але далеко не всі ветерани Армії УНР, які перебували в еміграції,

підтримували стосунки зі своїми колишніми товаришами. Українська військова еміграція розбилася на кілька політичних течій, серед яких прихильники уряду УНР хоч і переважали, але не набагато.

Так, досить радикально налаштованим проти уряду УНР в еміграції було так зване «Товариство Запорожців», яке складалося з ветеранів 1-ї Запорізької дивізії. Конфлікт між вояками-запорожцями та урядом УНР почався ще у таборах інтернованих у 1921 році. Він був спричинений давнім незадоволенням запорожців через розстріл прихильниками С. Петлюри у 1919 році одного з визначних командирів Запорізької формації – Петра Болбочана. Конфронтація на цьому тлі спричинила дезертирство з Армії УНР багатьох заслужених старшин та козаків, які стояли біля витоків 1-ї Запорізької дивізії. Значна частина запорожців опинилася на роботах у Франції, зокрема у м. Омекур, де вони працювали на різних підприємствах важкої промисловості. Відтак, тут постало «Товариство Запорожців», а при ньому «Союз Лицарів Залізного Хреста». Обидві організації очолював полковник Іван Дубовий аж до своєї смерті у 1956 р. [191, ч. 100, с. 106]. Крім полковника Дубового до найбільш радикальних супротивників С. Петлюри належали лицарі Залізного Хреста, старшини та підстаршини: Никифор Авраменко, Микола Дусько, Михайло Євтушенко, Семен Лощенко, Іван Матвієнко, Іван Петрусенко, Яків Петрусь та інші.

Ще однією чисельною організацією, яка не визнавала уряд УНР в еміграції та до складу керівництва якої входили лицарі Залізного Хреста, був Союз Гетьманців-Державників, який виступав за відновлення гетьманства в Україні. До керівництва організації «гетьманців» належали визначні старшини Армії УНР, лицарі Залізного Хреста: Віктор Вакуловський, Ларіон Сесь-Со, Борис Сухоручко-Хословський.

У 1936–1939 роках урядом УНР в екзилі було виготовлено нову відзнаку – Хрест Симона Петлюри для тих, хто брав участь у Визвольній війні 1917–1921

років під його керівництвом. Аналіз списків нагороджених цією відзнакою дає підстави стверджувати, що нею було нагороджено понад 200 лицарів Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої». Ще щонайменше 100 лицарів через негативне ставлення до постаті С. Петлюри або з інших, не пов'язаних з політичною позицією, причин не дістали цієї нагороди. Таким чином, ми можемо сміливо стверджувати, що напередодні Другої світової війни поза межами СРСР мешкало близько 400 лицарів Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої».

Доля тих лицарів, які повернулися на батьківщину – до Радянської України склалася трагічно. Майже всі вони були знищені радянською каральною системою. Показовою є доля чотирьох братів Ковальських, дітей національно свідомого робітника-залізничника з Коростеня, які самовіддано боролися зі зброєю в руках до самого кінця Визвольної війни 1917–1921 років. У 1917 році братам Ковальським – Петру, В'ячеславу, Дмитру та Борису – було всього по 15–18 років. У боях влітку 1919 р. Борис Ковальський був важко поранений та скалічений, через що був змушений залишити армію та повернутись до Коростеня. Інші троє брали участь у Першому Зимовому поході: бунчужний 4-го Київського кінного полку Петро Ковальський отримав Хрест ч. 1700, бунчужний Збірного пішого полку Київської дивізії В'ячеслав Ковальський – Хрест ч. 1639, козак Дмитро Ковальський – Хрест ч. 1680. Двоє братів Ковальських – В'ячеслав та Дмитро у листопаді 1921 р. взяли участь у Другому Зимовому поході Юрка Тютюнника. Дмитро Ковальський потрапив до полону та 22 листопада 1921 р. був розстріляний у м. Базарі разом із 359 іншими вояками Армії УНР. В'ячеслав був поранений, відморозив ноги, але щасливо вибрався з-під Базару та повернувся до Польщі.

У лютому 1923 р. за амністією П. Ковальський приїхав до Фастова, де працював на залізниці його брат Борис, та влаштувався працювати мастильником на станцію. 21 лютого 1930 р. П. Ковальський був заарештований під час спецоперації ДПУ Його було звинувачено у шпигунстві на користь

Польщі. 2 липня 1931 р. Петро Ковальський та ще двої ветеранів Армії УНР були засуджені до смертної кари та того ж дня страчені. Була заарештована та внаслідок брутальних дій слідчих наклала на себе руки прямо у камері дружина Бориса Ковальського. Сам Б. Ковальський у той час знаходився у довготривалому відрядженні на Туркестансько-Сибірській залізничній магістралі [103]. Вочевидь, від теж не уникнув смерті від рук радянських органів. Відтак, з чотирьох братів Ковальських живим залишився лише один – В`ячеслав, який перебував на еміграції в Польщі.

Наведемо ще один приклад долі лицаря Залізного Хреста, що повернувся на батьківщину. У Зимовому поході у складі 3-го кінного полку брав участь 27-річний козак Петро Репій. За відмінну службу він дістав звання хорунжого та був нагороджений Хрестом ч. 1237. У 1923 році П. Репій подав клопотання до радянського посольства у Варшаві з проханням дозволити повернутись додому. Після виконання спецзавдань його амністували та дозволили повернутись на батьківщину – до села Рожновка Ічнянського повіту Чернігівської губернії. У жовтні 1930 р. П. Репія було заарештовано разом з кількома десятками земляків-селян. Їм усім інкримінували підготовку антирадянського повстання (чого насправді не було) та стратили у Чернігові 20 січня 1931 р. [104].

3.5. Діяльність ради Залізного Хреста у 1940-1960-і роки

Під час Другої світової війни велика кількість лицарів Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» загинула або зникла без вісті. Деякі були захоплені радянськими каральними органами, страчені, або засуджені до різних термінів ув'язнення. Це, зокрема, велика група мешканців Праги, серед яких можна назвати Бориса Сухоручка-Хословського та Юрія Климача. Кілька лицарів Залізного Хреста взяли активну участь у Другій світовій війні. Так, колишній командир 2-го Запорізького кінного полку під час Зимового походу полковник

Іван Литвиненко був основоположником та старійшиною старшинської школи Української Повстанської Армії «Олені». Існує фотографія з урочистостями під час першого випуску цієї школи у Карпатах у 1944 році, де фігурує Іван Литвиненко з відзнакою Залізного Хреста на грудях [131, с. 46]. До організації УПА був також причетний колишній начальник контррозвідки Армії УНР полковник Михайло Павловський – також лицар Залізного Хреста. Полковник Іван Литвиненко пізніше перебував на підпільній роботі у Львові, був захоплений органами СМЕРШ та страчений у Києві 17-го лютого 1947 р.. Доля Михайла Павловського, на жаль, достеменно невідома [135, с. 246–247, 323]. Інший лицар Залізного Хреста полковник (пізніше – генерал-хорунжий) Михайло Крат, у травні 1945 р. очолив 1-у Українську дивізію (колишню – 14-у військ СС «Галичина») Української Національної армії, створеної наприкінці війни на німецькому боці з різноманітних українських формувань. Як видно з фотоматеріалу, генерал М.Крат також на своєму мундирі носив нагороду – Залізний Хрест [131, с. 47].

Воєнна хуртовина зруйнувала звичний плін життя української військової еміграції. Вояки Армії УНР, які переважно мешкали у Польщі, Чехословаччині та Румунії, у 1945 році були змушені втікати до Німеччини. Тут незабаром було поновлено українські ветеранські організації, зокрема – Раду Залізного Хреста.

Діяльність ветеранських організацій Армії УНР було відновлено у Німеччині з ініціативи колишнього командарма генерала М. Омеляновича-Павленка. 16 листопада 1945 р. у таборах переміщених осіб генералами М. Омеляновичем-Павленком, П. Шандруком та ще 13 колишніми старшинами Армії УНР було створено Спільку українських вояків (пізніше перейменована на Спільку бувших українських вояків – СБУВ). Ця організація почала проводити організаційну роботу по таборах переміщених осіб та 5–6 травня 1946 р. скликала I з'їзд колишніх вояків Армії УНР. На ньому були присутні 46 делегатів, у тому числі генерали Омелянович-Павленко, Вовк, Капустянський,

Палій-Неїло, Садовський та Смовський.

8–9 травня 1948 р. у м. Етлінгені відбувся II з'їзд Спілки, на який прибули 97 делегатів та 100 гостей від 42 відділів, які нараховували вже 4 тисячі членів організації.

III з'їзд Спілки відбувся 28–29 січня 1950 р. у Мюнхені. На ньому були присутні 50 делегатів, а головували генерал Смовський та полковник Чеботарів.

Нарешті, IV «дуже скромний» з'їзд СУВ відбувся 24 січня 1953 р. у м. Новому Ульмі [206].

Очевидно, ще на I з'їзді Спілки українських вояків було поставлено питання про долю нагород та нагороджень, оскільки чимало ветеранів втратили свої відзнаки під час військових подій 1939–1945 років. Напевно, піднімалося питання про повторне виготовлення відзнак, зокрема Залізного Хреста, а також нагородження ними.

20 лютого 1947 р. наказом керівника головної управи СУВ генерала М. Омеляновича-Павленка у м. Новому Ульмі (Німеччина) було створено нову Орденську раду Залізного Хреста. До складу ради було включено таких осіб [185]:

1. Генерал-хорунжого Загородського (Зальцбург, голова ради).
2. Генерал-хорунжого Вовка (Кассель, заступник голови).
3. Полковника Долуда (Новий Ульм).
4. Полковника Дяченка (Штутгарт).
5. Полковника Смовського Раєвського (Новий Ульм).
6. Полковника Стасенка (Байройт).
7. Полковника Жупінаса (Ашафенберг).
8. Підполковника Тисаревського (Майнц-Кастель).
9. Сотника, інженера Пекарчука (Новий Ульм).
10. Сотника Іваценка (Авгзбург).
11. Сотника Олійника (Байройт).

12. Поручика Олексієнка (Авгзбург).
13. Хорунжого Вербу (Авгзбург).
14. Хорунжого Сімянціва (Авгзбург).
15. Підхорунжого Гузієнка (Новий Ульм).

Цікаво, що частина осіб, які ввійшли до складу «Орденської» ради М. Омеляновича-Павленка, насправді не були лицарями Залізного Хреста. Наприклад, полковник Смовський (Раєвський), скандально позбавлений нагороди на початку 1921 р.. Напевно, саме під впливом таких обставин 10 вересня 1947 р. Головний отаман УНР Андрій Лівіцький видав наказ, яким вносив зміни у статут Залізного Хреста. До розділу «Порядок нагородження» статуту відзнаки було включено додаткові пункти «г» та «д». Згідно з пунктом «г» на нагородження відзнакою Залізного Хреста отримували право будь-які вояки, які вступили до Армії УНР протягом Зимового походу, незалежно від часу вступу. На підставі пункту «д» право на отримання відзнаки надавалося цивільним особам, які з наказу уряду УНР знаходились при армії під час Зимового походу [58, с. 2; 60, с. 102; 94, с.1]. На підставі наказу Головного отамана А. Лівіцького такі особи, як К. Смовський відтепер також вважалися лицарями Залізного Хреста, отже, їхня присутність у Раді була легітимною.

10-го червня 1948 р. голова Директорії та Головний отаман УНР Андрій Лівіцький підписав «Тимчасовий закон про реорганізацію українського державного центру». Згідно зі статтею 1 цього закону, «Органами Державного центру Української Народньої Республіки є: Українська Національна Рада, Голова Директорії, як Голова Держави з титулом Президента і Уряд». Згідно статті 2 та 4 закону УНРада мала виконувати функції тимчасового народного законодавчого представництва, ухвалювати закони, державний бюджет, звіти, заяви уряду, міжнародні договори, тощо [60, с. 39-40]. Керівним органом УНРади була президія [60, с. 43]. Голова держави (президент) залишався Головним отаманом (тобто – головнокомандувачем), мав право обирати голову

уряду та його членів, ратифікувати закони, ухвалені Національною Радою [60, с. 46]. До складу уряду належав державний секретар та керівники ресортів (міністерств), у тому числі – керівник (міністр) ресорту військових справ (або – міністерства військових справ, скорочено – МВС) [60, с. 48].

У 1954 році міністерство військових справ УНР звітувало про свою діяльність за 10 попередніх років на третій сесії УНРади. Частина цієї доповіді стосувалася нагороджень. Зокрема, міністерство військових справ УНР провело перереєстрацію членів Товариства українських вояків. 237 генералів і старшин та 8 священиків були виключені зі списків Армії УНР як померлі або загиблі під час Другої світової війни. Серед них було 54 генерали, 127 полковників та підполковників, 56 молодших старшин. До складу Товариства українських вояків було прийнято 292 особи (українців за походженням) – переважно з числа колишніх вояків Червоної Армії або добровольців зі складу Вермахту, які по закінченні Другої світової війни утекли на захід. Крім того, за даними міністерства, за 10 повоєнних років було видано 55 грамот до Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» [200, с. 37-38].

Нові грамоти містили номери Залізних Хрестів, які пізніше слід було зазначити на екземплярах нагород (їх також планувалося виготовити). За наявними даними, з 55 осіб, які отримали грамоти, лише 15 лицарів дістали їх повторно – тобто мали відзнаку з 1921 р.. Інші 40 були нагороджені Залізним Хрестом уперше – на підставі наказу Головного отамана А. Лівіцького від 10 вересня 1947 р.. При цьому числа грамот «новонагороджених» були від 5001 до 5040 [89, с. 1-4].

Міністерство військових справ УНР також звернулось до керівників української еміграції з клопотанням про перейменування відзнаки Залізного Хреста на орден. 5 серпня 1957 р. проект закону про утворення за воєнною відзнакою „Залізний Хрест“ постійної назви „Орден Залізного Хреста“ було ухвалено головою виконавчого органу УНРади М. Лівіцьким та передано на

розгляд І. Багряного [57, с. 1]. 1 грудня 1957 р. І. Багряний представив цей законопроект разом із законопроектом про встановлення Воєнного Хреста президенту УНР С. Витвицькому [57, с. 2].

Президент УНР Степан Витвицький уніс до законопроекту кілька правок та висловив справедливе зауваження, що нагорода була започаткована Головним отаманом Симоном Петлюрою, а її перейменування – функція УНРади.

8 березня 1958 р. за підписом голови Української Національної Ради Івана Багряного та його заступника Євгена Головінського було прийнято закон про перейменування Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» на Орден Зимового Хреста. Оригінальні документи, які стосуються цього законодавчого акту, нині зберігаються у ЦДАВО України [59, с. 1-3; 74, с. 7-11; 85, с. 40; 94, с. 38-41]. Закон був формальним актом, який прирівнював Залізний Хрест до ордена.

Після видання закону від 8 березня 1958 р. було надруковано нові грамоти до Залізного Хреста – з таким самим зображенням, як і в 1921 році, але меншого розміру та з написом «орден». У Німеччині, на фабриці, де замовлялись Хрести Симона Петлюри, було виготовлено нову партію орденів Залізного Хреста, на яких замість гладенької зірочки посередині була зірочка з променями, як і передбачалось проектом 1920 р.. На звороті залишився напис, однак номер нагороди вже не ставився.

На підставі наказу С.Витвицького війську УНР ч.1 від 10-го квітня 1958 р. було організовано Орденську раду Залізного Хреста. Головою ради став генерал О.Загородський, його заступником – полковник М.Шраменко, членами – підполковники В.Татарський, С.Самійленко, секретарем – підпоручик Артем Зубенко [94, с. 47].

Однак, ця рада виявилась недієздатною: троє її членів (Загородський, Самійленко та Зубенко) мешкали у США, а двоє (Шраменко та Татарський) – у Німеччині. У зв'язку з цим довелось міняти склад ради та її діяльність

переносити до США. Головою ради залишився генерал О.Загородський, а секретарем – А.Зубенко. Проте заступником генерала було обрано мешканця Нью-Йорка майора В. Більовщика.

Перше засідання орденської ради Залізного Хреста відбулося 30-го жовтня 1960-го р. На ньому генерал О.Загородський поінформував присутніх про перешкоди, які довелося здолати на шляху до зміни статуту Залізного Хреста, а також його перейменування на орден. На цьому ж засіданні було признано право на нагородження Залізним Хрестом 14 осіб, та прийнято рішення видати дублікати грамоти (або нагороди та грамоти) 3-м старим лицарям: підстаршині Гнату Ковалю (Залізний Хрест ч.426), хорунжому Олександру Бойку (ч.648), майору Василю Більовщукі (ч.339). Знов нагороджені отримували грамоти з двозначними цифрами, але з припискою – буквою "С" (наприклад: 15С, 20С, тощо). Пізніше відбулося ще кілька засідань орденської ради. Всього під час свого існування вона нагородила Залізним Хрестом близько 40 осіб [89, с .1-4; 94, с. 69-69зв.].

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років на території Західної Європи практично не залишилось учасників Першого Зимового походу: вони або померли, або емігрували до США та Канади. Відтак, з середини 1960-х років плекання пам'яті про Перший Зимовий похід та ушанування його героїв проводились в Америці.

Одне з перших урочистих святкувань на честь Зимового походу на території США відбулось у Філадельфії 6 лютого 1965 р.. Це святкування було організовано Об'єднанням бувших вояків-українців в Америці, зокрема жіночою секцією цієї організації – дружинами та доньками ветеранів. Святкування відбулось у Домі української молоді за участі понад 150 осіб. Серед присутніх було також 7 осіб, які називали себе учасниками Першого Зимового походу. Щоправда, справжнім лицарем Залізного Хреста був лише один з них – колишній командир 1-го кінного полку Чорних Запорозжців генерал

Петро Дяченко. Ще один – Макар Каплистий – брав участь у Зимовому поході у складі Чорноморської бригади, а відтак не був лицарем Залізного Хреста. Інші ж – сотники Павло Дубрівний, Амброзій Маруненко, поручики Лев Шанковський, Іван Черник та Матвій Суржко брали участь у поході лише по кілька днів, або взагалі лише видавали себе за його учасників.

Зі спогадами про похід виступали лише Макар Каплистий та Петро Дяченко, а Лев Шанковський зробив загальну доповідь про історію та значення цієї події. Юнаки та юначки читали вірші, співали, грали на піаніно, а потім частували гостей вечерею [166, с. 51].

За кілька років, 3 травня 1969 р., у США було відновлено діяльність орденської ради Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої». Головою ради було обрано майора В. Більовщука, заступниками голови – хорунжого Ф. Грінченка та майора С. Захвалинського, секретарем – майора І. Винника, скарбником – поручика М. Суржка, організаційним референтом – сотника П. Дубрівного, членами контрольної комісії – сотника доктора І. Козака та майора Б. Єфремова, пані Марія Волосевич стала представником ради у Канаді. Цей склад ради було затверджено президентом УНР в еміграції 27 червня 1969 р.. З цих людей лише один – голова ради В. Більовщук був справжнім лицарем Залізного Хреста з 1921 р..

Орденська рада Залізного Хреста зібрала серед української еміграції значні пожертви на встановлення пам'ятника генералові Олександрові Загородському, ще 1310 доларів 29 центів надійшло від продажу різних книжок. Загальний прибуток орденської ради склав 3605 доларів 34 центи, і його більша частина пішла на зведення пам'ятника О. Загородському, решта грошей була роздана в якості благодійних внесків різним українським організаціям [181].

У Канаді та США широко відзначалося 50-річчя Першого Зимового походу. Так, у Торонто (Канада) його святкували 6 грудня 1969 р., а у Баунд-Бруку (під Нью-Йорком, США) – 9-го травня 1970 р..

У Торонто за тиждень до свята по місцевому українському радіо виступила Марія Волосевич з оповіданням про Перший Зимовий похід та спогадами про чоловіка – начальника штабу 2-ї Волинської дивізії Олександра Волосевича. Саме свято проводилося у приміщенні православної громади собору Святого Володимира. Організаторами виступили колишні старшини Армії УНР – активні діячі місцевого осередку Спільноти бувших українських вояків: підполковник Іван Липовецький, сотник Іван Янішевський, а також члени їхніх родин. На святі виступали члени місцевого українського хору, музиканти та співаки. З учасників Першого Зимового походу (або тих, хто називав себе учасником) були присутні: майор В. Більовщук, хорунжий Ф. Грінченко, майор І. Винник, поручик М. Суржко, сотник Ф. Винник, сотник доктор О. Яворський, поручик С. Кравченко, булавний А. Іванів, бунчужний С. Котляревський, козаки М. Стадник, Л. Кемпе та Марія Волосевич. Власними спогадами ніхто з присутніх не ділився, лише Лавро Кемпе розповів про Зимовий похід, взявши за підставу спогади ген. М. Крата «Лунали дзвони і гармати» [205, с. 16-17].

Свято на честь Першого Зимового походу у Баунд-Бруку було набагато масовішим, ніж у Торонто. Були присутні представники практично від усіх українських емігрантських організацій США, офіційні делегати УНРади, які спеціально прилетіли з Європи, велика кількість ветеранів Армії УНР та УГА. Також було чимало дітей та онуків старшого покоління української еміграції. Захід проводився у приміщенні Української православної церкви поруч з українським цвинтарем Баунд-Брук. Організаційні клопоти взяли на себе вдова генерала П. Дяченка Олена та його невістка – Тамара Дяченко. Їм також допомагали інші діти та онуки учасників Першого Зимового походу та ветеранів Армії УНР з числа так званого Братства спадкоємців Воєнного Хреста. На святі виступали колишній соліст харківської опери М. Чалий та відомий бандурист В. Юркевич.

До Баунд-Брука з'їхалось чимало учасників Першого Зимового походу та тих, хто називали себе такими: майор О. Негребецький та А. Гукало з Монреалю, підполковник Г. Маслівець з Каліфорнії, майор Калиновський з Балтимора, адміністративний сотник М. Гарасим з Чикаго, професор Л. Шанковський з Філадельфії, П. Олексієнко з Денвера, професор М. Зайців, інженер В. Сімянців, професор І. Паливода з Нью-Йорка. З Торонто (Канада) приїхала Марія Волосевич та дружина учасника обох Зимових походів доктора Олександра Плітаса. Були також присутні керівники орденської ради Залізного Хреста: майори В. Більовщук, С. Захвалинський, сотник І. Козак та інші. Під час урочистостей згадали на той час живих учасників походу, які не змогли приїхати до Баунд-Брука: генерала А. Долуда (Куртиба, Бразилія), генерала М. Крата (Детройт, США), генерала О. Вишнівського (Детройт, США), генерала М. Шрамченка (Дармштадт, Німеччина), підполковників І. Миколаєнка та О. Запару (обидва – Вашингтон, США) [187, с. 40-43].

Ще під час урочистостей у Торонто орденська рада Залізного Хреста прийняла рішення про видання ювілейного альманаху – збірника спогадів та фотографій учасників походу. До редакційної ради альманаху було включено генерала Михайла Крата, полковника В. Задояного (не брав участі у поході), майора Ф. Мелешка (приєднався до Армії УНР у складі куреня Низових Запорозжців, не був лицарем Залізного Хреста) та хорунжого Ф. Грінченка (служив у Гордієнківському полку, у складі якого був роззброєний волохівцями, відтак – не був лицарем Залізного Хреста). Мовним редактором видання погодився бути професор В. Чапленко. Через пресу орденська рада звернулася до ветеранів з проханням допомогти грошима, а також надсилати свої статті, спогади, фотоматеріали. Збиранням матеріалів опікувався І. Винник [161, с. 3].

Збірник під назвою «У 50-річчя Зимового походу Армії УНР» вийшов накладом 500 примірників у Нью-Йорку у 1973 році [136]. У збірнику було передруковано раніше опубліковані спогади учасників Першого Зимового

походу: М. Омеляновича-Павленка, М. Крата, О. Вишнівського, В. Сімянціва, О. Кордоновича, А. Зубенка, Г. Маслівця – а також статті осіб, які не були лицарями Залізного Хреста. На сторінках 247–262 було опубліковано фотопортрети учасників Першого Зимового походу та осіб, що називали себе такими, переважно з повоєнного часу, а на сторінках 266–272 – зображення могил тих із них, хто помер до моменту видання збірника.

Видання збірника стало останньою справою орденської ради Залізного Хреста. У 1970-х роках повмирала переважна більшість ветеранів Першого Зимового походу, які дожили до того часу. Останній з відомих нам «могікан» – лицар Залізного Хреста, сотник Мазепинського кінного полку Микола Дехніч помер у другій половині 1980-х років у Австралії.

РОЗДІЛ 4

НАГОРОДИ МІЖВОЄННОГО ЧАСУ

4.1. Проекти орденів «Визволення» та «Республіки»

У 1920 році урядом УНР планувалося створити два ордени для вшанування військових та цивільних заслуг. Орден «Визволення» двох, а потім трьох ступенів призначався для вояків. Орден «Республіки» (на стадії розробки – безступеневий) був нагородою за вчинки державного значення – як військові, так і цивільні.

Проект ордену «Визволення» фактично був правонаступником проектів державних нагород, які протягом 1919 р. мали бути запроваджені в українських збройних силах. Уперше питання про орден «Визволення» розглядалося на засіданні Ради народних міністрів УНР 3 жовтня 1920 р. за поданням Військового міністра УНР [1, с. 15].

10 жовтня 1920 р. було видано наказ Головної команди військ УНР ч. 070 за підписами Головного отамана С. Петлюри та військового міністра генерала О. Галкіна. Цим наказом повідомлялося про ухвалу Ради народних міністрів щодо «встановлення» українських нагород. Зважаючи на вагомість та певну суперечливість цього законодавчого акта, наведемо його повністю:

«Сьогодні Радою Народніх Міністрів ухвалено й мною затверджено постанови про встановлення зразків ордену „Визволення“ за високу хоробрість і бойові відзначення військовослужачих Української Народньої Республіки і відзнаки „Залізного хреста“ за похід і бої з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р..

В близкий час, по розгляді Радою Народніх Міністрів статутів цих орденів, а також статута ордену „Республіки“ славетна Армія Української Народньої Республіки буде мати можливість в належний спосіб представляти до нагород старшин та козаків за виявлені ними під час впертої боротьби за волю й

славу своєї Батьківщини вчинки хоробрости, мужности і розпорядности як в складі своїх частин, так і персонально. Затверджені статути всіх орденів будуть незабаром розіслані в відповідній кількості по всіх частинах армії до сотень включно» [15, с. 84зв.-85].

Тимчасовий статут ордена «Визволення» було затверджено Симоном Петлюрою 19 жовтня 1920 р. [13, с. 3-7]. Повний текст документа було опубліковано у фундаментальному виданні «Нагороди України» [120, т. 1, с. 105–114].

19 жовтня 1920 р. наказом Головної команди війська УНР ч. 083 за підписами Головного отамана С. Петлюри та військового міністра УНР О. Галкіна було встановлено орден «Визволення» двох ступенів та відзнаку «Залізного Хреста». Як зазначалося у наказі, нагороди призначалися для осіб, «які своєю хоробрістю в боях або енергією та неустанною працею принесли визначну користь для Держави» [15, с. 115-115зв.].

До наказу додавався статут відзнаки Залізного Хреста та малюнки ордена «Визволення» та Залізного Хреста. Статуту ордена «Визволення» наказ не містив, хоча він був зазначений у списку додатків до документа. Малюнок ордена «Визволення» був красивим та, вочевидь, мав імпонувати воякам. Орден першого ступеня призначався для ношення на шиї, другого – на грудях. Орден «Визволення» був чорного кольору, як історичний козацький хрест, із золотим гербом України – тризубом на червоному тлі посередині. На центральну частину накладався вінок срібного кольору. По краях хрест мав срібні обідки. На звороті нагороди був напис «За Україну, 1920 р.» та число нагородженого. Орден «Визволення» мав носитись на чорній стрічці з жовто-блакитними смужками по краях. Як видно з малюнка, який додавався до наказу, планувалося також запровадити Золоту зброю ордена «Визволення» – шашку із бронзовим руків'ям, на якому розміщувалась мініатюра нагороди [45, с. 94].

Автором ескізу ордена «Визволення» був поручик флоту Микола Щербак.

Він же у 1921–1922 роках склав докладні технічні описи ордена «Визволення» всіх трьох ступенів, орденської стрічки та китиці на шаблю [13, с. 63зв.].

Накази Головної команди УНР ч. 070 від 10.10.1920 та ч. 083 від 19.10.1920 були розіслані по військах. Однак представити відзначених вояків до нагородження було неможливо, оскільки накази не містили статутів орденів «Визволення» та «Республіки». Військові командири різних шаблів почали писати клопотання та звернення до персональної управи Військового міністерства УНР, яка відповідала за нагородну справу, із проханнями надати статuti. У відповідь на ці та інші клопотання 25 лютого 1921 р. було надруковано та розіслано обіжник з відповідями Військового міністерства УНР. В обіжнику за підписом начальника II відділу персональної управи полковника М. Стечишина, який відповідав за справу нагороджень, вміщено таку відповідь: «Було багато запитань чому не надсилаються статuti орденів «Визволення» і «Республіки». Пояснено: що статут першого ордена переглядається наново, а другого – знаходиться в Раді Міністрів» [47, с. 328].

Після відповіді полковника М. Стечишина командири частин почали подавати клопотання щодо надання їм статутів орденів безпосередньо до Ради міністрів. Однак виявилось, що там статутів теж немає. Відтак, голова Ради міністрів УНР зробив письмовий запит про це до Головного отамана. Симон Петлюра відповів на цей запит листом від 18 березня 1921 р., в якому повідомляв, що в жовтні 1920 р., зважаючи на нагальну потребу в запровадженні нагород, він тимчасово затвердив статuti «орденів» Залізного Хреста та «Визволення» (цікаво, що у своєму листі С. Петлюра помилково назвав Залізний Хрест орденом, хоча у тексті наказу ч. 083 йдеться про відзнаку). Статут же нагороди «Республіки» С. Петлюра не затверджував узагалі, оскільки цей орден мав загальногромадянське значення. Головний отаман також писав у листі, що орден «Відродження» не можна замовити через відсутність на цю справу коштів. Наприкінці листа він просив Раду міністрів затвердити

тимчасові статuti «орденів» Залізного Хреста та «Визволення», а також проект статуту ордена «Республіки» разом із малюнками цих нагород. Причому, на думку С. Петлюри, до ордена «Визволення» треба було додати третій ступінь [123, с. 408-409].

Очевидно, затвердити проект статуту ордена «Визволення» після того, як Головний отаман С. Петлюра висловив бажання додати до нього третій ступінь, було неможливо. Постала необхідність розробити принципово новий статут на основі вже існуючого проекту. Крім того, потрібно було ще раз проаналізувати тимчасовий статут ордена «Визволення», для чого документ було передано на розгляд кільком незалежним комісіям.

Вичерпний висновок про недоліки тимчасового статуту ордена «Визволення» зробила Українська наукова спілка, яка складалася переважно з генералів та офіцерів з освітою Військової академії Генерального штабу. Очолював її генерал-поручик Микола Юнаків. 6 грудня 1921 р. спілка представила С. Петлюрі свою доповідь, у якій, зокрема, відзначила: «В цим відношенні перш за все Президія УНС звертає увагу на те, що розглядаємий закон зовсім не зв'язаний з законом 24 січня 1919 р. (ч. 75), яким вже встановлено три роки тому для старшин й козаків за бойові відзначення орден «Слава України», який з'являється первісником ордену «Визволення» під іншою тільки назвою; розглядаємий закон повинен бути виданий чи в відміну чи в розвиток закону 24 січня 1919 р. ч. 75, бо без цього в Армії УНР буде два бойових ордена: «Слава України» та «Визволення» [13, с. 1].

Тимчасовий статут ордена «Визволення» також розглядався спеціальною комісією 3-ї Залізної дивізії та начальником персональної управи Військового міністерства УНР генерал-хорунжим М. Удовиченком. Комісія подала свої висновки до Військового міністерства УНР 21 червня 1921 р., а генерал М. Удовиченко – 12 листопада того ж р. [13, с. 2, 10-13].

22 грудня 1921 р. було підготовлено проект закону УНР про орден

«Визволення», який враховував зауваження Української наукової спілки та інших організацій та осіб. Першим пунктом цього закону скасовувались усі нагороди, законодавчо затверджені у 1919 році: ордени «Республіка», «Слава Україні», відзнаки у пам'ять боротьби з гетьманським урядом. Цим же законом передбачалася заборона ношення будь-яких орденських та інших відзнак Російської імперії [13, с. 37].

Однак цей закон не було затверджено, оскільки робота над статутом ордена «Визволення» була визнана недостатньою. Замість цього наказом ч. 213 від 22.12.1921 за підписом командарма та військового міністра УНР Андрія Вовка начальнику персональної управи Військового міністерства УНР генерал-хорунжому Миколі Удовиченку доручалося створити комісію «для остаточної розробки проекту статута ордена «Визволення», прийнявши на увагу всі матеріали (з висновками до них) по цій справі та мої вказівки». Комісії слід було закінчити роботу «в найкоротчий термін» [38, с. 17зв.].

У листопаді 1922 р. генерал М. Удовиченко подав на розгляд військового міністра УНР пакет проектів необхідних статутних документів ордена «Визволення»:

- тимчасовий статут ордена «Визволення» за підписом генерала М. Удовиченка. На підставі цього статуту орден мав бути не двох-, а трьохступеневим, як того бажав Головний отаман С. Петлюра [13, с. 42-53];

- пояснювальна записка до тимчасового статуту ордена «Визволення» [44]¹;

- докладний зовнішній опис ордена, складений поручиком флоту М. Щербаком [13, с. 54-59];

- проекти грамоти та нагородного листа до ордена «Визволення» [13, с. 64-66].

Однак усі проекти, підготовлені генералом М. Удовиченком, так і

залишились нереалізованими. Статут ордена «Визволення» ніколи не було затверджено. Крім того, нам також не відомі факти виготовлення бодай одного примірника нагороди.

Розробка ордена «Республіки», який неодноразово згадувався у документах разом із орденом «Визволення», була припинена ще наприкінці 1920 р.. Зберігся проект статуту цього ордена, датований 20 жовтня 1920 р., який було також опубліковано у виданні «Нагороди України» [120, т. 1, с. 118–123]. Автори монографії здійснили порівняльний аналіз бойової відзнаки «Республіка», яка розроблялася влітку 1919 р., та ордена «Республіки» (жовтень 1920 р.). На відміну від бойової відзнаки орденом «Республіка» мали нагороджувати як за цивільні, так і за військові справи. Пріоритетним було відзначення цією нагородою «незупинної важкої громадянської або адміністративної праці». Днем утворення ордена пропонувалось оголосити 22 січня 1918 р. – день проголошення незалежності України [120, т. 1, с. 80].

Після листа С. Петлюри від 18 березня 1921 р., в якому він пропонував надати ордену «Республіки» «загальногромадянський» статус, було вирішено переглянути його статут. На підставі рішення ради народних міністрів УНР від 19 травня 1921 р. було створено міжвідомчу комісію на чолі з міністром внутрішніх справ, старшим лейтенантом флоту М. Білинським, який у виданні «Українська фалеристика» помилково названий контр-адміралом (у листопаді 1921 р. загинув під час Другого Зимового походу). Вже наприкінці червня 1921 р. комісія підготувала орденський статут «Республіки» у новій редакції для відзначення «видатних заслуг та трудів у всіх галузях державного (громадського) життя» [19, с. 26; 138, кн. 1, с. 156]. Проект статуту від 28 червня 1921 р. було опубліковано у праці «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» [138, кн. 1, с. 245–249].

У 1923 році чимало українських вояків за амністією повернулися на

батьківщину. Наступного р. всі громадяни УНР, які залишалися на території Польщі, були офіційно звільнені з таборів польською владою. Головний отаман УНР Симон Петлюра в досить скромних умовах мешкав у Парижі. Не краще велося й членам уряду та ради міністрів, вищому командному складу, старшинам та козакам Армії УНР. Відтак, за умов нужденного емігрантського життя справа розробки статутів та виготовлення орденів «Визволення» і «Республіки» була майже забута.

4.2. Повстанська медаль

Незважаючи на відступ Армії УНР на територію, захоплену поляками, на Радянській Україні продовжувалась партизанська збройна боротьба за незалежність. Чимало представників повстанських загонів протягом першої половини 1921 р. прибули до Польщі та мали зустрічі з Головним отаманом С. Петлюрою. Аби підтримати підпільну боротьбу, Симон Петлюра вирішив провести партизанській похід на Радянську Україну, кінцевою метою якого було загальне збройне повстання. Для підготовки цього походу було створено Партизансько-повстанчий штаб на чолі з генералом Ю. Тютюнником.

У липні 1921 р. С. Петлюра доручив генералу Армії УНР Г. Янушевському вжити заходів для вшанування підпільників та партизанів, які продовжували боротьбу на території Радянської України. Під керівництвом Г. Янушевського було розроблено «Статут про особливі повстанські права», який серед іншого передбачав розміщувати таблиці з іменами повстанців на приходських та сільських церквах, відзначати героїв грамотами та медалями. Причому медалі мали носитись на шії на блакитно-жовтій стрічці, на кожен екземпляр відзнаки наносився номер. Цей «Статут» було підтримано Петлюрою та 23 серпня 1921 р. передано на розгляд та затвердження Раді народних міністрів УНР [2, с. 1-2, 11-11зв.].

В архівах зберігся перший проект малюнка нагороди – «Мотив медалі для повстанців». Автором цього «мотиву» був секретар Військового міністерства УНР, полковник В. Садовський, виконавцем (художником) – Северин Краснопера. На лицьовій стороні медалі зображено портрет Симона Петлюри, на зворотній – напис «За визволення Батьківщини» уздовж обідка, посередині дата – «19–22.I.18» (проголошення Четвертого універсалу Центральної Ради), а на задньому плані – сонце, що сходить [2, с. 19].

Очевидно, для Головного отамана С. Петлюри ці «мотиви» були цілковитою несподіванкою, оскільки згодом його портрет було замінено на державний герб – тризуб.

27 листопада 1921 р. після ухвалення документу Радою народних міністрів УНР Симон Петлюра затвердив закон про вшанування повстанців. У законі наводився опис нагороди: «Медаль виготовляється з заліза та носить на жовто-блакитній стьожці на грудях з лівого боку на першому поміж інших відзнак місці. На медалі зазначається рельєфними літерами «За Визволення Батьківщини». Посередині медаль має рельєфний герб Держави. На звороті медалі зазначається день 4-го універсалу 9/22 січня 1918 р.» [116; 2, с. 17-17зв.].

Жодних відомостей про спроби виготовлення цієї медалі ми не маємо. Більше того, про цю медаль не згадує жоден з авторів з еміграції, які публікували статті з історії української фалеристики. Отже, можна сміливо стверджувати, що після затвердження закону про вшанування повстанців С. Петлюрою до виготовлення медалі справа так і не дійшла.

4.3. Хрест Залізного Стрільця

31 травня 1922 р. наказом Головної команди військ УНР ч. 25 за підписом С. Петлюри та військового міністра генерала М. Юнакова було затверджено статут відзнаки «Хрест Залізного Стрільця» [12, с. 28-30зв.; 38, с. 48-50].

Ця відзнака призначалась для вояків 3-ї Залізної дивізії Армії УНР, яка не брала участі у Першому Зимовому поході (за винятком окремих бійців та 3-го кінного полку).

3-я дивізія Дієвої армії УНР була сформована 17 червня 1919 р. з частин так званого 16-го пішого загону. За бої з червоними у липні 1919 р. в районі станції Вапнярка вона дістала почесне найменування «Залізної». Напередодні Зимового походу значна частина вояків цієї дивізії залишилась в районі Кам'янця-Подільського. Решта ж вояків 3-ї Залізної дивізії вирушили у Зимовий похід, але 26 грудня 1919 р. були розбиті білогвардійською кіннотою. З усіх вояків дивізії було сформовано 3-й кінний полк, якій був з Армією УНР до кінця Зимового походу.

У лютому 1920 р. О. Удовиченко за домовленістю з С. Петлюрою розпочав формування так званої 2-ї стрілецької дивізії УНР в районі Могильова-Подільського та Кам'янця-Подільського. Ця дивізія була союзницею Польщі і вже з березня 1920 р. брала активну участь у боях з Червоною армією – на крайньому правому фланзі польського фронту. Після повернення Армії УНР з Зимового походу цю дивізію було перейменовано на 3-ю Залізну.

Після затвердження 19 жовтня 1920 р. відзнаки Залізного Хреста та нагородження нею учасників Зимового походу, вояки 3-ї Залізної дивізії також вирішили запровадити свою нагороду – відзнаку Залізного Стрільця.

Наказом ч. 99 по 3-й Залізній дивізії від 30 липня 1921 р. в таборі Каліш почала організовуватись рада хреста Залізного Стрільця [33, с. 117зв.].

31 серпня наказом по дивізії ч. 106 було затверджено склад цієї ради – 20 старшин та козаків. Серед інших до складу ради ввійшли генерал Ольшевський (помічник командира дивізії), полковники Шандрук (командир бригади) та Магеровський (помічник командира бригади) [33, с. 117зв.].

Рада працювала над розробкою статуту та проектом зовнішнього вигляду відзнаки. За статутом хрестом нагороджувалися:

а) будь-які вояки, які в проміжку між 1 червня 1919 р. та 23 листопада 1920 р. прослужили у дивізії щонайменше півр.;

б) особи, які служили у дивізії будь-який час, але дістали поранення, були залишені в тилу ворога через хворобу або загинули;

в) «видатні борці за ідею незалежності України», які сприяли воякам дивізії у здійсненні подвигів.

Усі нагороджені хрестом Залізного Стрільця іменувались лицарями – як і особи, нагороджені Залізним Хрестом.

Для старшин, урядовців та козаків відзнака мала бути однаковою. Для сестер-жалібниць призначався жетон – за розміром втричі менший від звичайного хреста. Відзнака мала носитись на стрічці на грудях, зліва від ордена «Визволення».

Хрест Залізного Стрільця мав виготовлятися з заліза та бути кольору «воронового крила», форма – пласка, промені заокруглені, загальний діаметр становив 45 мм. Посередині на хрест накладалась фігура Архистратига Михайла, у правій руці якого був золотий меч, піднесений догори. У лівій руці святий тримав щит, на блакитному полі якого зображувався золотистий лев. Над святим розташовувався золотистий накладний тризуб. На звороті на променях відзнаки гравірувалися написи «III Зал. Див.» та «19-I/VI-19», а в центрі в обведеному золотою смугою колі був напис «За волю України».

Хрест носився на чорній шовковій муаровій стрічці довжиною 45 мм та шириною 37 мм з жовто-блакитною смугою посередині. На стрічці розташовувався виготовлений з заліза терновий вінець діаметром 24 мм із золотими шипами.

Статутом також передбачалося ношення стрічки відзнаки Залізного Стрільця на борту шинелі – на взірець георгіївських нагород. Стрічка для ношення на шинелі мала бути 15 мм завдовжки [38, с. 48-50].

Очевидно, командир 3-ї Залізної дивізії генерал О. Удовиченко ще до

офіційного затвердження відзнаки отримав попередню згоду на її впровадження. Наказом по дивізії ч. 200 від 19 грудня 1921 р. О. Удовиченко повідомляв, що рада хреста Залізного Стрільця на чолі з генералом В. Ольшевським почала розгляд представлень на нагородження відзнакою [33, с. 186зв.].

На претендентів, які бажали дістати нагороду, складалися анкети, в яких зазначався точний час служби в 3-й Залізній дивізії та наводились прізвища осіб, які можуть це підтвердити. Усі анкети збереглися в архівному фонді 3-ї Залізної дивізії. Вони розподілені по трьох справах:

- 229 анкет осіб, прізвища яких починаються на літери А–З [34];
- 258 анкет осіб, прізвища яких починаються на літери І–П [35];
- 205 анкет осіб, прізвища яких починаються на літери Р–Я [36].

Дехто з вояків був представлений до нагороди хрестом Залізного Стрільця посмертно.

Зберігся також загальний «Список Лицарів відзнаки «Х<рест> <Залізного> <Стрільця>». Документ не датований, однак приблизно можна встановити, що він був складений навесні 1922 р. – одразу після закінчення роботи ради хреста Залізного Стрільця. Всього у списку наведено прізвища 704 вояків, 18 з яких загинули у боях [14, с. 18-29зв.].

Після того як 31 травня 1922 р. Симон Петлюра офіційно затвердив статут та опис відзнаки Залізного Хреста, ця нагорода почала фігурувати у виданнях 3-ї Залізної дивізії. Зокрема, вже у червні у Калішу було надруковано книжку полковника Г. Чижевського з короткою історією 3-ї Залізної дивізії, на титульній сторінці якої фігурувала відзнака [139, с.1].

На превеликий жаль, фонди 3-ї Залізної дивізії Армії УНР за другу половину 1922 – 1923 р. у вітчизняних архівах збереглися дуже погано. Відтак, протягом тривалого часу не вдавалося віднайти згадок про час та місце виготовлення відзнаки Залізного Стрільця.

Випадково вдалося натрапити на лист командира 3-ї Залізної дивізії генерала О. Удовиченка до сотника М. Тисаревського, датований 20 червня 1937 р.. У той час Удовиченко мешкав у Парижі, а Тисаревський – у Калішу. Генерал О. Удовиченко писав: «Чи існує зараз орденська Рада хреста Залізного Стрільця. Хто на чолі її та до кого звертатись в разі потреби. Справа в тому, що багато залізних не мають свого хреста та зараз прохають, щоб ім сього хреста дали. Дехто не був при нагородженню хрестом в таборі а зараз почувають себе ображеними. Я маю до 10 таких прохань. Хрести ми замовимо тут в Парижі, бо з тих, що колись замовляли в числі 150 вже ні одного не маємо. Треба замовляти нову партію. Справою наших хрестів відає сотник Милоцький. Отже не відмовте повідомити мене, чи існує наша орденська Рада. Якщо ні, то треба її відновити. Вразі потреби я з дозвілу г. С. таку раду можу створити в Парижі» [32, с. 199зв.].

Таким чином, у 1922 або 1923 році в Калішу було виготовлено та роздано 150 екземплярів Хреста Залізного Стрільця. Збереглися фотографії кінця 1920-х років щонайменше двох осіб, представлених до нагородження відзнакою, з хрестом Залізного Стрільця на грудях: сотника Івана Зубенка та хорунжого Омеляна Верхоли [131, с. 199, 203].

У подальшому до 1937 р. питання про новий випуск нагороди не порушувалось, а початок Другої світової війни відсунув його вирішення аж до 1950-х років. У приватних колекціях збереглися екземпляри хреста Залізного Стрільця, на звороті яких немає написів, затверджених статутом. Ці гладенькі визолочені відзнаки були виготовлені у Лондоні фірмою «Тоуе&Со», про що свідчить клеймо виробника [131, с. 198–199]. На превеликий жаль, дата виготовлення цих екземплярів відзнаки та їх кількість ще не встановлені.

Зображення хреста Залізного Стрільця було вміщено на пізніші ювілейні видання історії 3-ї Залізної дивізії, які виходили під редакцією колишнього командира з'єднання, генерала О. Удовиченка [137].

4.4. Хрест Симона Петлюри

25 травня 1926 р. на паризькій вулиці Расін кількома пострілами впритул було застрелено Головного отамана УНР Симона Петлюру. Вбивцю С. Шварцбарда було затримано, але згодом виправдано паризьким судом.

Захист імені Головного отамана став справою честі для української еміграції. Вшануванням пам'яті Симона Петлюри займався його правонаступник – колишній прем'єр-міністр уряду УНР в еміграції Андрій Лівницький. Того ж 1926 р. ініціативна група вояків звернулася до А. Лівницького з пропозицією зробити на честь Головного отамана перстень для всіх учасників збройної боротьби за визволення України з 18 листопада 1918 р. до 25 травня 1926 р.. Цей проект було розглянуто на засіданні ради міністрів уряду УНР, але до його схвалення так і не дійшло [144, с. 66]. Замість персня було виготовлено маленький знак для ношення у петлиці піджака [131, с. 104].

22 травня 1932 р. за підписом Андрія Лівницького та військового міністра УНР в еміграції генерала Володимира Сальського було видано наказ ч. 1 «Головної команди війська і фльоти Української Народної Республіки» про встановлення відзнаки – Хреста Симона Петлюри [56, с. 26-27; 78, с.1; 201, с. 23].

У наказі було всього 4 параграфи, які фактично можна вважати статутом Хреста Симона Петлюри.

Параграф 1 починався зі згадки про те, що 10 жовтня 1920 р. в Кам'янці-Подільському своїм наказом № 70 Головний отаман Симона Петлюра запровадив орден «Визволення» для відзначення вояків Армії УНР. Подальші події: поразка в останніх боях, інтернування на території Польщі, важкі умови еміграції – завадили нагородженню орденом «Визволення» усіх «лицарів», які відзначились у боях з ворогом. Відтак, на виконання волі покійного отамана та

на честь 15-ї річниці існування Армії Української Народної Республіки запроваджувався Хрест Симона Петлюри. У цьому параграфі осіб, які мали бути нагороджені Хрестом, уперше названо «лицарями».

У параграфі 2 перераховувались ті, хто мав право на отримання Хреста Симона Петлюри: вояки Армії УНР та повстанських загонів, які брали участь у збройній боротьбі за звільнення України під керівництвом Головного отамана Симона Петлюри за винятком осіб, які:

- зрадили ідею державності України, перейшовши до табору ворогів;
- зганьбили себе вчинками, негідними для українського вояка.

Спосіб нагородження Хрестами Симона Петлюри визначався у параграфі 3. Військовий міністр УНР в еміграції Володимир Сальський мав організувати Головну раду нагороди – вищий керівний орган Хреста Симона Петлюри. До неї мали надходити подання про відзначення з місцевих рад, які створювались при регіональних осередках військових товариств ветеранів Армії УНР. На Головну раду нагороди покладалося завдання виготовлення примірників Хреста Симона Петлюри.

Параграф 4 був коротким. У ньому зазначалося, що права та привілеї, пов'язані з нагородженням Хрестом Симона Петлюри, мають бути додатково розроблені та законодавчо закріплені в Україні. Іншими словами – після звільнення рідного краю. Відтак, якщо нагороджені Хрестом Симона Петлюри не отримували прав та привілеїв, ця нагорода за своїм статусом була не орденом, а лише відзнакою. Однак у разі повернення «лицарів» на батьківщину Хрест Симона Петлюри міг перетворитись на орден [78, с. 1-4; 203, с. 2–3].

У тексті наказу не було ані слова про зовнішній вигляд Хреста Симона Петлюри, що наштотує на думку про те, що його лише збиралися розробляти. Автором проекту нагороди став ветеран Армії УНР, художник Микола Битинський, який у той час набув популярності серед представників української еміграції завдяки мистецькому оформленню періодичних видань, розробці

різноманітної геральдичної символіки, а також статтям на цю тему. У «Списку письмових і мистецьких образотворчих праць» Миколи Битинського, складеному наприкінці його життя (у 1960-і роки), фігурує «Хрест Симона Петлюри. Орденська відзнака. Срібло й чорна емаль, на орденській стрічці. Запроектовано на пропозицію Військового Міністерства 1936» [65, с. 131] Очевидно, орденською відзнакою Хрест названо тому, що у повоєнний час урядом УНР в еміграції він дійсно був перейменований на орден. Але для нас у цьому запису є важливим інше – дата виконання відзнаки – 1936 рік.

За свідченнями самого М. Битинського, проект нагороди йому було замовлено згідного з наказом Військового міністра УНР В. Сальського, коли митець жив та працював у Празі (Чехословаччина). Вибір форми нагороди художник тлумачив таким чином: «Проект хреста подано за зразком українського надгробного хреста т. зв. «Просто-схильнораменного». Стрічка до нагороди була спроектована інженером Яворським, а грамота – графіком Петром Холодним [84, с. 54зв.].

Хрест, розроблений Миколою Битинським, багато в чому повторював орден «Визволення». Це був чорний хрест козацького типу (такий, як встановлювали на могилах запорожців) з тризубом на верхньому промені та мечем, спрямованим вістрям угору, на нижньому. Хрест Симона Петлюри відрізнявся від ордену «Відродження» відсутністю вінця та червоного тла під тризубом, а також наявністю меча.

25 березня 1936 р. було видано наказ про порядок нагородження Хрестом Симона Петлюри, який згодом був передрукований в українській пресі. Наказ містив 5 параграфів.

У першому параграфі зазначалося, що нагородження Хрестом Симона Петлюри можуть здійснювати лише головна та місцеві ради відзнаки.

2-й параграф був присвячений головній раді, на чолі якої стояла президія. Головою президії був генеральний-хорунжий В. Куш, його першим

заступником – генерал-хорунжий В. Змієнко, другим заступником – полковник О. Вишнівський, членами президії – підполковник В. Дітель, сотник В. Шевченко, поручик І. Чудненко, хорунжий М. Отрешко-Арський. Членами ради були командири всіх дивізій Армії УНР: 1-ї Запорізької – генерал-хорунжий Г. Базильський, 2-ї Волинської – генерал-хорунжий О. Загородський, 3-ї Залізної – генерал-хорунжий П. Шандрук, 4-ї Київської – полковник М. Шраменко, 5-ї Херсонської – генерал-хорунжий А. Пузицький, 6-ї Січової – генерал-хорунжий М. Безручко та Окремої кінної – генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко. У разі хвороби чи невідкладних справ командирів дивізії могли замінити їхні підлеглі.

Керівників місцевих рад відзнаки було перераховано у 3-му параграфі:

- а) у Франції – голова місцевого Товариства вояків Армії УНР генерал-хорунжий О. Удовиченко;
- б) у Чехословаччині – голова місцевого Товариства вояків Армії УНР підполковник В. Прохода;
- в) у Румунії – голова місцевого Товариства вояків Армії УНР підполковник Г. Порохівський;
- г) у Польщі – голова Союзу українських військових інвалідів генерал-хорунжий О. Загородський та голова Товариства вояків Армії УНР у Калішу генерал-хорунжий М. Безручко.

Мешканці тих країн, де створення місцевих рад не передбачалося, могли звертатись зі своїми клопотаннями безпосередньо до головної ради у Варшаві.

4-й параграф визначав порядок нагородження:

- а) претенденти мали надіслати заповнену анкету (зразок було опубліковано в додатку до наказу) до місцевих рад Хреста;
- б) місцеві ради повинні були перевірити правдивість викладених в анкеті даних та після визнання права претендента на отримання відзнаки переслати його анкету до головної ради (на адресу редакції часопису «Табор» у Варшаві).

Головна рада приймала остаточне рішення про нагородження претендента та здійснювала нумерацію виданих відзнак. Вирішення технічних питань (виготовлення Хрестів, грамот, стрічок, ведення документації, зберігання анкет тощо) покладалось на Українське військово-історичне товариство, яке складалося з ветеранів Армії УНР.

У разі виникнення суперечок з приводу нагородження того або іншого претендента питання мало вирішуватись простим голосуванням членів рад.

Прикінцевий 5-й параграф був надзвичайно важливим, оскільки відповідав на болісне питання – звідки взяти гроші на виготовлення Хрестів Симона Петлюри. Цією справою опікувалось згадане Українське військово-історичне товариство. Розсилаючи Хрести та грамоти, воно мало отримати з кожного нагородженого по 6 злотих 50 грошей. Якщо ж нагороджений не міг оплатити Хрест, йому надсилалась лише грамота, але «після виплати 1 злото» [78, с.1-4; 203, с. 2-3].

10 травня 1936 р. у Варшаві відбувся перший пленум головної ради Хреста Симона Петлюри. Керував роботою пленуму військовий міністр УНР генерал-хорунжий В. Сальський. На засіданні було прийнято такі рішення:

а) просити голову Товариства вояків Армії УНР у Франції генерал-хорунжого О. Удовиченка покласти хрест з № 1 на могилу світлої пам'яті покійного Головного отамана С. Петлюри у десяту річницю його смерті;

б) на пропозицію військового міністра визнати право на отримання Хреста за усіма членами головної ради;

в) на пропозицію головної ради визнати право на отримання Хреста за Головним отаманом УНР Андрієм Лівіцьким (за жеребкуванням витягнув відзнаку з № 123);

г) на пропозицію головної ради визнати право на отримання Хреста за військовим міністром генерал-хорунжим В. Сальським (за жеребкуванням витягнув відзнаку з № 122).

За рішенням пленуму право на відзнаку дістала низка воєначальників та вищих старшин Армії УНР:

а) Представники військового міністра УНР: у Франції – генерал-хорунжий О. Удовиченко, у Чехословаччині – підполковник В. Прохода, у Румунії – підполковник Г. Порохівський, на Балканах – підполковник В. Філонович.

б) Генерали Армії УНР, які мешкали на еміграції: О. Галкін, С. Дельвіг, В. Сінклер, В. Петрів, С. Кульжинський, О. Козьма, Є. Білецький, М. Янчевський, В. Савченко-Більський, В. Шепель, М. Яшниченко, Є. Башинський, І. Білевич, М. Пересада, В. Сікевич.

в) Померлі та загиблі генерали Армії УНР: М. Юнаков, Ф. Колодій, М. Коваль-Медзвецький, С. Дядюша, П. Кудрявцев, А. Чехович, А. Пількевич, Н. Никонів, Є. Мешківський, Є. Мошинський, В. Ольшевський, В. Гудима.

Крім того, відзнака надавалася особам, чиї анкети були розглянуті головною радою, варшавською та каліською місцевими радами, а також радою при Союзі українських військових інвалідів.

Загалом того дня було визнано право на отримання Хреста Симона Петлюри за 136 особами, включаючи покійного Головного отамана та 12 померлих генералів [172, с. 26].

18 травня 1936 р. у Варшаві відбувся другий пленум головної ради Хреста Симона Петлюри, на якому право на нагороду було визнано за протопресвітером Армії УНР П. Пащевським, генерал-хорунжим О. Алмазовим, а також ще 143 особами, чиї анкети було надіслано з паризької, варшавської, луцької та тираспольської місцевих рад нагороди [172, с. 26-27].

Слід наголосити, що організація луцького відділення наказом від 25 березня 1936 р. не передбачалася. Очевидно, після 25 березня 1936 р., йдучи назустріч колективним клопотанням з різних центрів скупчення колишніх вояків Армії УНР, головна рада погодилась на створення додаткових місцевих рад. Зокрема, окрім Волині (Луцьк), така рада також постала у Канаді.

До кінця 1936 р. головна рада встигла визнати право на отримання тисячі Хрестів Симона Петлюри та грамот до них. Однак не всі з цих нагород були виготовлені та надіслані колишнім воякам: дехто не зміг оплатити виготовлення відзнак (деякі особи, нагороджені Хрестом Симона Петлюри, змогли придбати його лише у повоєнний час, опинившись у еміграції в Німеччині або США).

Бажаючих отримати Хрести Симона Петлюри виявилось менше, ніж очікувалось. Разом із тим до рад надійшло чимало анкет самозванців, які з різних мотивів прагнули заволодіти цією нагородою. Анкета для отримання нагороди була максимально простою. Відтак, її могла заповнити будь-яка особа, яка непогано орієнтувалась у перебігу військових подій в Україні 1917–1921 років. Попри те, що достовірність викладених даних мав підтвердити хтось із побратимів нагороджуваного по зброї, на практиці цієї вимоги майже не дотримувались. Вистачало лише того, що автор анкети перераховував відомих йому осіб, з якими служив. Очевидно, що в анкетах часто фігурували імена генералів та полковників – широко відомих серед української еміграції та неодноразово згадуваних у різних періодичних виданнях.

13 грудня 1936 р. в офіціозі уряду УНР – часопису «Тризуб» було опубліковано коментар головної ради Хреста Симона Петлюри щодо помилок, які найчастіше траплялися в анкетах. Анкети вояків Армії УНР та колишніх партизанів розглядалися окремо.

Головними недоліками анкет ветеранів Армії УНР головна рада вважала такі:

- відсутність військового звання;
- відсутність місця або дати народження, імен батьків;
- відсутність точної дати вступу до Армії УНР та назви військової частини; у разі, якщо була перерва у службі, не зазначались причини;
- не називався жоден з боїв, у яких претендент брав участь, хоча обов'язковою вимогою було назвати бодай два-три;

- з-поміж начальників вказувався лише один, причому досить відомий, а вимагалось назвати кількох (командири дивізій, бригад, полків, куренів, сотень та батареї тощо);

- не називались імена бойових побратимів, які могли підтвердити правдивість викладеного в анкеті;

- не завжди писалась назва військової частини або установи Армії УНР, з якої вояк був звільнений після закінчення боротьби;

- траплялись анкети без підписів.

Щодо анкет колишніх партизанів зауважень було менше, однак вони були значно суттєвішими:

- в анкетах не зазначалися час та місце формування партизанського загону;

- було відсутнє прізвище командира загону (отамана);

- не вказувалося, з якими іншими партизанськими угрупованнями або частинами Армії УНР підтримував зв'язок загін;

- не вказувалося, коли особа вступила до загону та скільки пробула в ньому.

Також від колишніх партизанів вимагалось назвати головні бойові дії загону із зазначенням того, проти кого вони велись, та вказати, де та коли повстанський загін перетнув український кордон і вийшов на інтернування.

У роз'ясненні головної ради Хреста Симона Петлюри також повідомлялось, що окремі особи можуть просити про визнання права на нагороду загиблих або померлих вояків Армії УНР. Для цього їм слід заповнити анкети від імені померлих побратимів.

Головна рада також повідомляла, що право на отримання Хреста Симона Петлюри мають священники, лікарі, урядовці, сестри-жалібниці військових частин та тилових організацій Армії УНР та Військового міністерства УНР [202, с. 30-31].

У ЦДАВО України зберігається реєстр усіх осіб, нагороджених Хрестом Симона Петлюри з моменту його заснування й до часу останнього нагородження. Список було передано до архіву серед інших документів ресорту військових справ уряду УНР сином керівника цього ресорту – Василя Філоновича. На підставі цього списку можна зробити висновок про кількість нагороджених до початку війни між Німеччиною та Радянським Союзом:

- протягом 1937–1938 років Хрестом Симона Петлюри було нагороджено близько 900 осіб (вони отримали відзнаки з номерами від ч. 1000 до ч. 2000, причому Хрести з числами 1843–1899, 1900–1902 та 1904–1945 з невідомих нам причин не видавались) [83, с. 15-33];

- на початку 1939 р. відбулось колективне посмертне нагородження 359 вояків Армії УНР – учасників Другого Зимового походу, які потрапили до полону та були страчені червоними у містечку Базар у листопаді 1921 р.. Їм було присуджено Хрести Симона Петлюри з числами 2001–2359 [83, с. 33-39; 204];

- протягом 1939–1941 років Хрестом Симона Петлюри було нагороджено близько 600 осіб, у тому числі ветеранів Української Галицької армії, яка у 1919 році формально перебувала під зверхністю Головного отамана Симона Петлюри.

Дослідження екземплярів Хрестів Симона Петлюри, які дійшли до нашого часу, дають змогу зробити висновок про місце їх виготовлення. Перші 500 примірників Хреста мають на звороті штамп варшавської майстерні ювеліра Й. Квекзільбера. Хрести з номерами після 500-го були вже без штампу майстерні, але, судячи з роботи, також виготовлялись у Й. Квекзільбера [131, с. 115–116].

Слід також згадати, що у передвоєнний час крім Хрестів Симона Петлюри з'явилися мініатюри до них – для ношення на цивільних костюмах. Очевидно, поява мініатюр була чиєюсь особистою ініціативою, але більшість довоєнних

мініатюр, як видно зі способу виготовлення, також були виготовлені у варшавській ювелірній майстерні Й. Квекзільбера.

До числа приватних ініціатив слід віднести і появу організацій, пов'язаних із нагородою. Так, у Польщі, в Познані, було створено «Товариство Лицарів Хреста Симона Петлюри», яке очолював поручик Іларіон Криловецький. Товариство мало свій прапор та організаційно належало до складу Товариства бувших вояків Армії УНР. У 1939 році, коли німецька окупаційна влада заборонила діяльність Товариства бувших вояків Армії УНР, організація І. Криловецького перебрала на себе представницькі функції серед української діаспори на Познанщині. Але у 1941 році під тиском німців Товариство Лицарів Хреста Симона Петлюри також припинило свою діяльність, здавши прапор до Українського військово-історичного товариства у Варшаві [191, ч. 101, с. 8].

У 1937 році начальник персональної управи військового міністерства УНР полковник Микола Стечишин переробив статут Хреста Петлюри та запропонував перейменувати його на Воєнний орден імені Симона Петлюри. Згідно з новим проектом, орденські знаки були трьох розмірів (ступенів):

- Великий Хрест (1-й ступінь) – для ношення на грудях справа, на широкій орденській стрічці. До Великого Хреста також додавалася Срібна Зірка, яка мала носитись на грудях зліва, нижче нагрудних знаків;

- Середній Хрест (2-й ступінь) – для ношення на шиї, на звичайній орденській стрічці;

- Малий Хрест (3-й ступінь) – для ношення на грудях зліва, на звичайній стрічці. На стрічці Малого Хреста могли розміщуватись срібна лаврова гілка (за бойові відзначення) або срібний пасок-окуття (із зазначенням часу нагородження) [84, с. 2, 4; 93, с. 11-16].

До проекту М.Стечишина додавалися яскраві малюнки цих нагород. Однак цей проект з невідомих причин не було реалізовано, хоча він розглядався

військовим міністерством УНР і в 1937, і в 1947 році.

Автори праці «Українська фалеристика» також згадують про ці малюнки, але помиляються щодо їх авторства та дати появи. На їхню думку, ці малюнки належали художнику Д. Вадиму з Едмонтона, який пропонував їх до розгляду в 1974 році – під час перейменування відзнаки на орден [138, кн. 1, с. 182]. Очевидно, автори зазначеної праці не бачили оригінальних малюнків, а дізнались про них з другорядних джерел, у яких не було вичерпної інформації про проект М. Стечишина.

Друга світова війна стала часом випробувань для багатьох лицарів Хреста Симона Петлюри. Чимало з них загинуло від рук радянських чи німецьких каральних органів або без сліду зникло у вирі бойових дій.

Уряд УНР у еміграції деякий час підтримував політику нацистської Німеччини, відтак деякі з вояків Армії УНР служили у лавах вермахту та інших збройних формувань А. Гітлера. Можливо, саме завдяки цьому нагородження Хрестами Симона Петлюри у 1941–1945 роках не припинялось. Усього протягом цього часу було видано близько 200 екземплярів нагороди (орієнтовно, з номерами 3000–3200). Серед нагороджених було кілька осіб, які після закінчення збройної боротьби у 1920–1921 роках залишились на території, зайнятій радянською владою, а після приходу німців в Україну легалізувались та вийшли на контакт з урядом УНР у Варшаві. Серед них, наприклад, можна назвати сотника Олександра Гетенка, який у 1919 році керував Інженерною військовою школою Дієвої армії УНР (він дістав Хрест Симона Петлюри ч. 3190).

У числі 200 осіб, які отримали Хрести Симона Петлюри під час війни, було і 7 німецьких офіцерів. У одній з приватних колекцій збереглося посвідчення німецькою мовою на ім'я майора Ернеста Зайфара, нагородженого Хрестом № 3138 25 лютого 1944 р. [131, с. 136]. Ким він був та за що дістав українську нагороду, з'ясувати поки що не вдалося.

Судячи з біографії іншого німецького офіцера, Федіра Генінга, який мав Хрест Симона Петлюри ч. 3140, можна зробити висновок, що ці 7 осіб – колишні старшини Української Галицької армії, які під час Другої світової війни також долучилися до українських збройних формувань. Федір Генінг служив у Галицькій армії з 1918 по 1920 рік. Навесні 1920 р. з рештками цієї армії він влився до Армії УНР, а влітку перейшов на інтернування до Чехословаччини. Тут, у таборі «Українська бригада в Німецькім Яблоннім», сотник Генінг скінчив курси української мови, діставши оцінку «добре» [207, с. 13]. У 1943 році майор Федір Генінг брав участь у формуванні 14-ї дивізії військ СС «Галичина», а потім у складі її частин з боями пробивався до Італії, де інтернувався у травні 1945 р.

Восени 1944 р. через наступ Червоної армії на Волині та Західній Україні більшість представників української еміграції, які мешкали тут, змушені були вирушити на захід. Згодом до них долучилася і колонія вояків Армії УНР, які мешкали у Німеччині. Переважна більшість емігрантів змушена була покинути свої оселі, прихопивши з собою найнеобхідніше. Ветерани остерігались, що у разі, якщо вони потраплять до рук радянських військових і при них знайдуть нагороди з тризубами, знищать не тільки власників цих нагород, а й членів їхніх родин. Відтак, чимало нагород, документів, фотографій та інших історичних артефактів були покинуті або сховані у місцях попереднього проживання.

Наприкінці весни – влітку 1945 р. переважна більшість біженців – колишніх вояків Армії УНР та членів їхніх родин зібралися у кількох таборах Західної Німеччини для переміщених осіб. До емігрантів старого покоління долучилася українська молодь – юнаки, які потрапили до полону, були насильно вивезені на роботи до нацистської Німеччини, біженці. Радянські репатріаційні комісії вимагали від союзників, аби всі колишні громадяни були видані до СРСР. Багато хто з молоді не хотіли повертатись до комуністів, а тому горнулися до представників уряду УНР в еміграції, прагнучи здобути

громадянство неіснуючої держави – Української Народної Республіки. На диво, чимало юнаків, які дістали посвідки від представників уряду УНР, змогли спокійно залишитись у Західній Німеччині.

На жаль, лише поодинокі ветерани Армії УНР залишили при собі нагороди – Залізні Хрести «За Зимовий похід і бої» або Хрести Симона Петлюри. Про одного з таких ветеранів, полковника Якова Бальме, та його долю оповів у листі від 16.12.1945 до начальника персональної управи військового міністерства УНР Миколи Стечишина його бойовий товариш Анатолій Силін. Лист настільки емоційний, що хотілося б навести його повністю:

«Забув я тобі розказати про полковника Бальме. Він був разом з нами в Герсфельді; разом приїхав сюди до Штутгарту; разом з нами валявся в гаражі на цементовій підлозі й разом опинився в совітському таборі. Отже, коли на 3 день нашого там перебування, приїхало 2 авта, щоб забрати польських громадян (група Певного 29 душ) й вони почали виносити свої речі на авта – полк. Бальме теж пробував туди влізти, але його не пустили. Коли ж трохи пізніше виявилось, що не тільки цю групу випускають, а всіх, хто навіть жив у Польщі й потрапив це чимсь підтвердити – я розшукав полк. Бальме та хотів йти разом з ним до советського коменданта. Але полковник сказав, що він не хоче виїздити з советського табору, що вирішив їхати на Україну шукати кого-небудь з рідних чи знайомих; що надокучило йому вже все на чужині й буде він тепер пробиратися до Умані. Просив його не відмовляти від цього рішення. Віддав мені значка тризуба та запитавсь, чи я не побоюся взяти від нього маленького хреста Симона Петлюри, бо йому вже той хрест не потрібний буде. Я згодився, він приніс мені того хрестика, сам його поцілував, поблагословив мене ним, й просив тебе привітати» [73, с. 23-26].

На превеликий жаль, незважаючи на наполегливі пошуки в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, відшукати згадок про подальшу долю Якова Бальме не вдалося.

16 листопада 1945 р. у таборах переміщених осіб у Західній Німеччині за ініціативою генералів Армії УНР М. Омеляновича-Павленка, П. Шандрука та ще 13 колишніх старшин було створено Товариство українських вояків. До його складу ввійшли колишні вояки Армії УНР, а також усі без винятку вояки-українці, що брали участь у Другій світовій війні та визнавали зверхність УНР. Серед них були колишні вояки німецької, радянської, польської, румунської, чехословацької та інших армій. Протягом 1946–1953 років у Мюнхені та Новому Ульмі відбулося 4 з'їзди Товариства [206].

Було також відновлено діяльність головної ради Хреста Симона Петлюри. Вона була організована у Мюнхені на підставі наказу військовому міністерству та Армії УНР ч. 2 від 15 лютого 1946 р. за підписом генерала П. Шандрука. Згідно з цим наказом, попередня рада вважалася офіційно розпущеною. До керівництва нової головної ради Хреста Симона Петлюри були призначені: генерал-хорунжий Володимир Савченко-Більський (голова), полковник Олександр Вишнівський (заступник голови), полковник Микола Стечишин (член президії), підполковник Олександр Шандрук-Шандрушкевич (член президії), сотник – інженер Семен Нечай (секретар). Членами ради стали: підполковник Аркадій Валійський (від генерального штабу), майор Василь Татарський (від 1-ї Запорізької дивізії), підполковник Микола Харитоненко (від 2-ї Волинської дивізії), полковник Олександр Петлюра (від 3-ї Залізної дивізії), полковник Микола Шраменко (від 4-ї Київської дивізії), сотник Петро Самойлів (від 5-ї Херсонської дивізії), сотник Микола Битинський (від 6-ї Січової дивізії), сотник Олександр Запара (від Окремої кінної дивізії), сотник Захар Івасишин (від Окремого кордонного корпусу) [54, с. 1].

Фактично, рада другого скликання діяла протягом трьох років, причому нагородження Хрестом Симона Петлюри відновилося лише у 1948 році. Всього з 25 травня 1948 р. до 28 травня 1949 р. було нагороджено 19 осіб (Хрести з числами 3267–3284) [55, с. 61].

Нагороджені отримували лише грамоти до Хреста Симона Петлюри, видрукувані у червні 1948 р. Самих же Хрестів рада не мала, і вони тимчасово не виготовлялись. Особам, які втратили свої Хрести Симона Петлюри під час Другої світової війни, також видавались лише грамоти, причому на них містився напис від руки «Дублікат» [131, с. 139].

10 червня 1948 р. за підписом Головного отамана УНР Андрія Лівницького було видано Тимчасовий закон про реорганізацію Державного центру УНР. Цим законом було створено Українську Національну Раду (УНРада), яка складалася з представників різних українських політичних партій, що діяли в еміграції. УНРада мала бути законодавчим органом, яким обиралися виконавчий орган – рада міністрів та президент (Головний отаман) УНР. У складі виконавчого органу УНРади були створені галузеві ресорти (міністерства), зокрема ресорт військових справ. Один з перших наказів війську УНР (ч. 14 від 24 квітня 1950 р. за підписами Головного отамана А. Лівницького та міністра військових справ М. Капустянського) містив реєстр осіб, нагороджених Хрестом Симона Петлюри від моменту його заснування і до часу видання наказу. Згідно з реєстром, на момент видання наказу останнім, хто отримав Хрест Симона Петлюри ч. 3284, був поручик Микола Габіт [69, с. 30-89].

На третій сесії Української Національної Ради, яка відбувалась у Німеччині 6–12 березня 1954 р., представник ресорту військових справ УНР виголосив дещо інші відомості про нагородження Хрестами Симона Петлюри. За його словами, на момент засідання було видано 3278 екземплярів нагороди [200, с. 37-38]. Очевидно, на сесії було названо загальну кількість записів у реєстрі нагороджених Хрестами Симона Петлюри, до якого було вписано і 359 осіб, страчених під Базаром у 1921 році, і Головного отамана Симона Петлюру, і 12 померлих генералів, і ще чималу кількість осіб, які по факту Хрест не отримали. Таким чином, реальна кількість виданих на той момент Хрестів

Симона Петлюри була значно меншою – близько 2500 екземплярів.

Фактично, публікацією наказу ч. 14 від 24 квітня 1950 р. зі списком нагороджених Хрестом Симона Петлюри було завершено роботу ради нагороди другого скликання. Частина членів ради роз'їхались по різних країнах (переважно – до США, Канади та Австралії), дехто помер [78, с. 10]. Після смерті у 1955 році голови ради генерала Володимира Савченка-Більського її формальним головою був Захар Івасишин, який мешкав у Нью-Йорку (США). Однак він не проводив жодної активної діяльності.

Утретє головна рада Хреста Симона Петлюри була створена на підставі наказу міністра військових справ УНР генерала Андрія Вовка ч. 7 від 30 жовтня 1958 р.. Головою ради було призначено полковника Миколу Стечишина, його заступником – сотника Петра Савицького, членами: сотника Якова Зінченка, хорунжого Степана Сулятицького та чотового Івана Ковальського. Рада мала функціонувати при Державному центрі УНР у Мюнхені [78, с. 10].

Від Захара Івасишина Микола Стечишин отримав увесь «спадок» головної ради Хреста Симона Петлюри другого скликання:

1. Каталог нагороджених – 1 екземпляр.
2. Бланки грамот до Хрестів Симона Петлюри – 530 штук.
3. Формуляри анкет для бажаючих дістати нагороду – 200 штук.
4. Заповнені грамоти – 18 штук.
5. Стрічки до мініатюри Хреста Симона Петлюри загальною довжиною 1,6 м.
6. Наказ війську УНР ч. 14 від 24 квітня 1950 р. – 1 примірник.
7. Печатка голови ради Хреста Симона Петлюри.
8. Папка з листуванням та анкетами.
9. Фінансовий звіт за період з 1 серпня 1949 р. до 1 квітня 1951 р..
10. Готівка, яка залишалась станом на 1 квітня 1951 р., – 15,30 дол. [94, с. 60, 60зв.].

До 1960 р. нагороджень Хрестами Симона Петлюри не відбувалось. Не могли отримати їх і ті ветерани Армії УНР, які втратили свої нагороди під час Другої світової війни. Запасів відзнаки з довоєнних частин не залишилось, а тому їй треба було замовляти заново. Цим питанням опікувались начальник персональної управи ресорту військових справ полковник М. Стечишин, який мешкав у Мюнхені (Німеччина), та голова Українського військово-історичного товариства полковник В. Садовський (Торонто, Канада). Микола Стечишин знайшов можливість замовити Хрести Симона Петлюри на німецькій фабриці у Мюнхені, яка виготовляла нагороди для уряду ФРН. У листі від 5 березня 1959 р. М. Стечишин повідомляв В. Садовському про розцінки фабрики на виготовлення Хреста Симона Петлюри та мініатюри до нього (для ношення на цивільному одягу):

- за Хрест тиражем 50 штук – по 9 дойчмарок за штуку;
- за Хрест тиражем 100 та більше штук – по 8 дойчмарок за штуку;
- додатково за штамп Хреста – 125 дойчмарок;
- за мініатюру Хреста тиражем 50 штук – по 7 дойчмарок за штуку;
- за мініатюру Хреста більше 100 штук – по 6 дойчмарок за штуку;
- додатково за штамп мініатюри Хреста – 100 дойчмарок.

Після виготовлення тиражу штампи мали залишитися на фабриці [64, с. 46].

Полковник В. Садовський чомусь вирішив, що ціни, названі німецькою фабрикою, зависокі, а тому почав шукати можливість виготовити Хрести в Канаді. Однак головна рада Хреста Симона Петлюри пристала на пропозицію мюнхенської фабрики та зробила замовлення.

На превеликий жаль, точну кількість замовлених у Мюнхені екземплярів нагороди встановити неможливо, оскільки окрім виготовлення нагород для вручення особам, які раніше не мали Хреста Симона Петлюри, потрібно було замовити чималу кількість екземплярів для вояків Армії УНР, які втратили свої

нагороди під час Другої світової війни.

11 травня 1960 р. в Мюнхені, у кабінеті ректора Українського технічно-господарського інституту за адресою Дахауерштрассе, 9/11, відбулося перше засідання ради Хреста Петлюри третього скликання. Були присутні всі п'ятеро членів ради. На засіданні розглянули 40 анкет осіб, які прагнули бути нагородженими Хрестами Симона Петлюри:

- 8 анкет чекали на розгляд з 1950 р.;
- 5 анкет – з 1952 р.;
- 2 анкети – з 1953 р.;
- 3 анкети – з 1954 р.;
- 22 анкети – з 1960 р..

Після розгляду анкет головна рада вирішила, що всі особи гідні бути нагородженими Хрестами. На підставі ухвали ради цим особам мали бути вручені Хрести Симона Петлюри та грамоти до них з числами 3291–3330 [88, с. 1].

Також рада ухвалила рішення про заміну жовтих (видрукованих на газетному папері) грамот, які вона мала у своєму розпорядженні, на білі. Жовті грамоти мали використовуватись як дублікати [88, с. 1, 53].

Цікаво, що нова рада Хреста Симона Петлюри нумерувала нагороди не уважно. Остання особа, нагороджена радою другого скликання, отримала Хрест ч. 3284, а рада третього скликання почала нагородження з Хреста ч. 3291. У результаті Хрести з числами 3285–3290 отримали особи, які подали документи на нагородження пізніше.

Наказом ч. 2 війську УНР від 25 вересня 1960 р. за підписом С. Витвицького було затверджено нагородження Хрестами С. Петлюри 43 осіб. 40 анкет були розглянуті на засіданні ради 11 травня 1960 р., а ще 3 – пізніше. Нагороджені отримували Хрести з числами 3288–3330 [69, с. 104, 107-108].

У 1960 р. було відновлено роботу крайових рад Хреста Симона Петлюри.

У Канаді таку раду очолив автор відзнаки – Микола Битинський. Протягом 1961–1966 років рада під його керівництвом розглянула 75 заяв від різних претендентів та ухвалила нагородити «заявників» Хрестами. Усі анкети були передані до Мюнхена [95, с. 3].

Друге велике засідання головної ради Хреста Симона Петлюри третього скликання відбулось лише восени 1966 р.. За рішенням ради, згідно з наказом війську УНР ч. 39 від 31 грудня 1966 р., Хрестами Симона Петлюри було нагороджено 125 осіб [95, с. 29-30зв.].

Крім офіційних тиражів нагород, які замовляв ресорт військових справ УНР у Західній Німеччині, відомо також кілька неофіційних випусків Хреста Симона Петлюри, здійснених керівником Українського військово-історичного товариства у Торонто (Канада) – полковником В. Садовським. Розміщуючи оголошення у пресі, В. Садовський реалізовував ці нагороди за ціною 6 доларів за великий Хрест та 5 – за малий (мініатюру), вартість комплекту – 10 доларів [159, с. 245].

Діяльність В. Садовського обурила М. Битинського. 20 лютого 1967 р. Микола Битинський подав на ім'я військового міністра УНР генерала А. Вовка заяву про складання з себе повноважень голови крайової ради Хреста Симона Петлюри та Воєнного Хреста у Канаді. Ось що він писав про причини, які спонукали його до демісії: «Було б може і надалі все добре, але Краєва Рада Хрестів на Канаду поступово щораз почала довідуватись з жалем, що навколо тих хрестів (подібно, як і навколо рангових підвищень МВС) розпаношується безоглядна вакханалія та жалюгідна спекуляція. А саме: поза ухвалою Краєвої Ради дехто діставав «Воєнний Хрест» приватньо протекційним способом, причому сам хрест продавався і в таких випадках і в інших за вищу від офіційно зазначеної ціни... Ще: приватно виготовлений одним генералом (мався на увазі Садовський, підвищений у той час до рангу генерал-хорунжого –Я. Т.) у Канаді Хрест С. Петлюри продавався без відома Краєвої Ради і навіть без аплікацій.

Був навіть випадок удекорування Хрестом С. Петлюри одної й тої самої особи ДВІЧІ в різних містах Канади» [95, с. 4].

Наприкінці 1960-х років, коли живих власників Хреста Симона Петлюри залишались одиниці, виконавчий орган УНРади поставив питання про перейменування його на орден зі статусом загальнодержавного. Планувалось, що у майбутньому можна буде нагороджувати орденом Симона Петлюри осіб, які відзначились перед українським народом та у визвольній боротьбі. Законопроект був цілком логічним, адже УНРада в той час не мала жодної державної відзнаки, якою могла б нагороджувати своїх активістів, симпатиків, а також представників інших урядів у вигнанні.

Однак у 1968 році без законодавчого затвердження законопроекту ресорт військових справ почав на власний розсуд нагороджувати Хрестом Симона Петлюри різноманітних прихильників українського визвольного руху. Шквал обурення в колах української еміграції здійнявся, коли ресорт нагородив Хрестом Симона Петлюри кубанську капелу бандуристів та ансамбль танцю [65, с. 54]. З іншого боку, нагородження на честь 50-ліття відродження литовської армії шефа дипломатичної литовської місії Стасіса Лозарайтіса, яке сталось у Чикаго 31-го грудня 1968 р., ветеранами було прийнято схвально [108].

Та попри все, за наполяганням лицарів Хреста Симона Петлюри, які ще лишались серед живих, практику нагородження відзнакою осіб, які не брали участі в боях за визволення України під проводом Головного отамана (про що було написано у статуті нагороди), було припинено.

З метою збереження Хреста Симона Петлюри на майбутнє в колах української еміграції обговорювалось питання «спадковості» відзнаки – можливості передавати її дітям та онукам лицарів. Але ця ідея також зазнала фіаско.

Наприкінці 1960-х років головна рада Хреста Симона Петлюри третього скликання поступово припинила свою діяльність – через хворобу або смерть її

членів. Замість померлих обиралися нові члени ради, але вони вже мешкали в Америці. Так, останнім секретарем головної ради нагороди третього скликання був майор Леонід Василів, який жив у Нью-Йорку.

25 липня 1974 р. за підписом президента УНР Миколи Левицького було прийнято закон про перейменування Хреста Симона Петлюри на Орден Симона Петлюри. Зовнішній вигляд нагороди не змінювався, лише на грамоті старого зразка замість слова «Хрест» відтепер мало бути написано «Орден». Відповідно, було замовлено нові грамоти. У пресі з'явилося повідомлення, що особи, нагороджені Хрестом, можуть до 25 лютого 1975 р. надіслати крайовій раді нагороди у Філадельфії (США) свої грамоти старого зразка та 1 долар (на пересилку) та отримати нові грамоти [149, с. 111].

Також було створено нову головну раду нагороди – четверту за рахунком. Її головою став керівник ресорту військових справ УНР Василь Філонович, який мешкав у Чикаго (США). Аби поновити діяльність головної ради, В. Філонович ще у лютому 1974 р. надіслав майору Л. Василіву лист з проханням передати йому архів, у першу чергу – невидані екземпляри Хрестів та грамот до них [92, с. 14]. Відповідь Л. Василіва відшукати не вдалося, але, вочевидь, він не зміг задовольнити прохання В. Філоновича.

З переписки генерала В. Філоновича відомо, що йому довелося замовити на фабриці у ФРН новий тираж великих та малів Хрестів Симона Петлюри у кількості 100 штук. На фабриці було виготовлено браковану партію мініатюр – вони надійшли замовнику або взагалі без вушок, або з дуже тонкими вушками, непридатними до використання. Розсилаючи екземпляри нагороди власникам, керівник ресорту пропонував їм самостійно виправити в ювелірів цей брак. 90 % отримувачів погодили свої мініатюри, а решта повернули нагороди В. Філоновичу, і йому довелось власноруч паяти вушка малих Хрестів [80, с. 58, 71].

Як видно з реєстру осіб, нагороджених Орденом Симона Петлюри,

останнє нагородження було здійснено 10 квітня 1977 р.. Цього дня Хрест ч. 3512 отримав підпоручик М. Гікавий. Після нього у реєстрі зазначено ще три імені (з числами 3513–3515), але ці особи загинули під час Другого Зимового походу й були нагороджені посмертно [82, с. 1-61; 83, с. 54-57].

На 1978 рік у керівника ресорту військових справ УНР полковника Василя Філоновича залишався один-єдиний примірник Хреста Симона Петлюри, на якому не було проставлено числа. Цей Хрест він відправив до Парижа – до бібліотеки імені Симона Петлюри. Перед тим В. Філонович провів ціле розслідування, з'ясовуючи, куди подівся Хрест Симона Петлюри ч. 1, який 1936 р. мав бути прикріплений на надгробок Головного Отамана. Як виявилось, насправді Хрест та грамота були передані до бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі, однак під час Другої світової війни їх конфіскували німці. Тож, замість зниклої нагороди Василь Філонович надіслав до бібліотеки новий Хрест Петлюри, Воєнний Хрест ч. 262 та Хрест «Відродження» ч. 360, які були присвоєні С. Петлюрі посмертно, а для музею при бібліотеці – Воєнний хрест ч. 1185. Між іншим, у супровідному листі Василь Філонович просив вибити на Хресті ч. 1 [81, С. 81, 97].

Видача грамот нового зразка затягнулась надовго: останні з відомих грамот до Ордена Симона Петлюри надсилались власникам навіть на початку 1980-х років.

Фактично, історія Ордена Симона Петлюри закінчилась 20 березня 1999 р. – зі смертю в США на 102-му році життя останнього лицаря цієї нагороди, колишнього старшини 6-ї Січової дивізії Армії УНР, останнього секретаря головної ради нагороди майора Миколи Личика.

4.5. Нелегітимні нагороди з Праги: Хрест Директорії, «ордени» Булави та Архістратиґа Михаїла

У 1920-і рр. столиця Чехословаччини Прага стала одним з головних центрів української еміграції. На території Чехословаччини діяли Українська господарська академія, Український педагогічний інститут та кілька інших освітніх установ. У Празі ж мешкали два колишні члени Директорії 1919 р. – Федір Швець та Андрій Макаренко. Після смерті С. Петлюри вони всупереч законодавчим нормам вирішили, що є правонаступниками Головного отамана. Претензії Ф. Швеця та А. Макаренка були б обґрунтованими лише в тому разі, якби С. Петлюра залишив політичний заповіт, у якому визнавав їх своїми правонаступниками. Однак С. Петлюра такого заповіту не залишав, тож його законним правонаступником став прем'єр-міністр уряду УНР Андрій Лівіцький.

22 січня 1929 р. Ф. Швець та А. Макаренко опублікували «Постанову членів Директорії УНР» ч. 1, якою заснували «Ювілейний Хрест з нагоди одинадцятиріччя проголошення Самостійности та десятиріччя Зеднання всіх Українських Земель, який буде уділений старшинам і козакам Славної Армії У.Н.Р. та цивільним особам» [49, с. 17]. Цією ж постановою Ф. Швець та А. Макаренко ухвалювали рішення видати «ордени Архангела Михаїла та Визволення, які до цього часу не були видані та нагородити ними...» [49, с. 17зв.].

До «Постанови» додавався короткий статут Ювілейного хреста, в якому зазначалось, що його отримують усі учасники визвольної боротьби та члени їхніх родин. Хрест встановлювався як з мечами, так і без них. На лицьовій частині хреста зображувався тризуб та наносилась дата: «1919-22-I-1929». На звороті містилось два слова: «Соборність» та «Самостійність» [49, с. 18-18зв.].

Ювілейний хрест незабаром дістав неофіційну назву – хрест Директорії. Автор Хреста С. Петлюри та Воєнного Хреста, визнаний серед представників української еміграції знавець фалеристики, М. Битинський, який також мешкав у Празі, залишив про цю відзнаку такі свідчення:

«Два колишні члени Директорії Макаренко й Швець задумали собі самозвано відновити колишню верховну владу в Україні й почали активізувати свою діяльність у Празі проголошенням державної чинності двох кол. директорів на чужині, бо третій директор Д. Андрієвський від їхньої компанії відмовився. Тож вони найперше іменували воєнного міністра полк. Трутенка, піднісши його до ранги генерала, й через нього стали притягати до себе прихильників власної політичної групи. Трутенко найперше шукав охочих серед вояцтва, а для приваблювання їх мав з доручення „директорії“ підвищувати прихильників у рангах і нагороджувати їх хрестами, які за позичені у чеських спекулянтів гроші начеканив пару сот Макаренко. Хрести, а при них й військові ранги, звичайно видавалися за гроші всім охочим. Ось таким авантурницьким способом і постала та спекулянтська фальшивка» [142, ч. 3, с. 45].

Медаль 1927 р., випущена «в Х річницю відбудови Української Держави», була того ж гатунку, що й хрест Директорії [133, с. 10]. Хто був автором медалі, де та за чий кошт вона викарбовувалась – досі не встановлено. Назва «Українська Держава» була притаманна лише для періоду правління П. П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). У 1917 р. була проголошена Українська Народна Республіка. З огляду на протистояння між гетьманцями та прихильниками УНР навіть у еміграції, поняття УНР (1917) та Українська Держава (1918) були несумісними.

Про Хрест Директорії та медаль 10-річчя «Української Держави» згадують й автори капітальної монографії «Українська фалеристика». На превеликий жаль, вони припустились прикрої помилки, назвавши ці

фалеристичні пам'ятки справою рук уряду УНР [138, с. 176]. Насправді, жодного стосунку до цих відзнак уряд УНР не мав.

Ще дві фалеристичні пам'ятки, які походять з Праги: так звані ордени Булави та Архістратиґа Михаїла – взагалі пов'язані з радянськими карально-репресивними органами. Біля витоків обох цих «орденів» стояла особа, яка іменувала себе отаманом Вогонь-Горбанюком.

Аби розібратися в цій справі, слід звернутись до матеріалів Галузевого державного архіву СБУ, в яких збереглися свідчення про Вогонь-Горбанюка. 27 вересня 1921 р. в результаті проведення радянськими органами ЧК контррозвідувальної та агітаційної роботи з розкладання підпілля прихильників УНР до Подільської губЧК звернувся з покайною заявою отаман Ничипір Романович Горбанюк (Вогонь). Він виявився співробітником Партизансько-повстанського штабу Юрка Тютюнника в Польщі. Горбанюк-Вогонь почав завзято працювати на користь радянської влади. Вже 2 жовтня 1921 р. він надав інформацію про низку підпільників, які працювали на УНР. 2 листопада 1921 р. він узяв участь у нараді керівництва Подільської губЧК та амністованих отаманів, на якій було вирішено докласти всіх зусиль, аби не допустити селянське повстання в губернії, роз'яснюючи місцевим мешканцям «авантюризм бандитизму», допомогти у розкритті підпільних організацій та підірвати їхню діяльність зсередини [138, с. 37–38].

За зразкову роботу Ничипору Горбанюку було присвячено невеликий розділ у збірникові «Год работы. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год» [138, с. 166–171].

У 1922 році Горбанюк-Вогонь продовжував свою роботу в структурах ЧК-ДПУ як агент-провокатор. Потому інформація про нього з документів радянських каральних органів зникає. Але в другій половині 1920-х років цей агент, вже під прізвищем Вогонь-Горбанюк, з'являється у Празі – серед місцевої української еміграції. Він стає довіреною особою Івана Полтавця-Острици –

колишнього генерального осавула Вільного козацтва України та гетьмана Української Держави П. Скоропадського. У січні 1923 р. в Мюнхені І. Полтавець-Остриця проголосив себе «гетьманом Українського козацтва» та оголосив про створення «Українського національного козацького об'єднання». У 1926 році Полтавець-Остриця вирішив, що попередніх титулів йому замало, та нарік себе «гетьманом усієї України обох боків Дніпра». Офіційним представником Полтавця-Остриці в Празі незабаром став Н. Вогонь-Горбанюк [105, с. 68].

Як свідчать мемуаристи, Н. Горбанюк займався нагородженням орденами, запровадженими І. Полтавцем-Острицею. Ось що про це згадував М. Битинський:

«Друга, не менш спритна, група авантюристів у тій же Празі створила певний ґрунт прихильників гетьманського руху, головою якого об'явив себе такий ніби повстанець де-Вогонь-Горбанюк. Та група теж витворила свій «Орден Булави», принаймні, – декларативно – для тих, що спричиняться до відновлення монархічної держави. Поскільки відомо, ці майстри працювали більш серед наївних чеських міщан, затаючи їх до своєї „політичної” акції обіцянками різних високих становищ в Україні включно до «міністерських портфелів». А тим часом „нагороджували” простодушних честолюбців отією ж «державною» нагородою – Орденем Булави, тимчасово лише уділювано їм розкішну грамоту, виготовлену за їхні ж гроші, ніби позичені на українську державну акцію» [142, ч. 2, с. 45].

Далі М. Битинський згадує ще про одну «гетьманську організацію» Полтавця-Остриці, яка нагороджувала «Козацьким Хрестом». Представником цієї організації в Празі Битинський називає «підполковника Х.», який «на власні гроші також спорудив наперед розкішну грамоту до згаданого гетьманського хреста й уділював її охочим попишатися порожніми цяцьками, звичайно, також за певні жертви-заслуги» [142, ч. 2 с. 46].

Однак тут М. Битинський дещо помилився: «Орден Булави», він же «Орден Богдана Хмельницького», він же «Козацький Хрест» – це одна й та сама нагорода, заснована І. Полтавцем-Остряницею. Офіційним представником Полтавця-Остряниці у Празі був Вогонь-Горбанюк, а жертводавцем якраз «підполковник Х.» – Борис Сухоручко-Хословський.

Підполковник Б. Сухоручко-Хословський був одним з небагатьох, хто за межами батьківщини став дуже заможною людиною: працював шефом з виробництва рекламних фільмів на фірмі «Віра-Фільм», з 1928 р. був організатором, режисером та власником кіностудії «Меркур-Фільм», яка спеціалізувалася на виробництві рекламних фільмів [105, с. 79-126].

Попри те, що у 1932 р. Сухоручко-Хословський взяв чехословацьке громадянство, він залишався щирим прихильником української справи. Як свідчив на допитах один з заарештованих у 1945 р. празьких українців: «Сухоручко-Хословський виступав завжди в ролі ярого українця, бывшего активного борца за Самостоятельность Украины. На груди он всегда носил крест – награду за «Зимовый поход 1920 года», чем всегда гордился» [105, с. 171].

За свідченнями очевидців, Сухоручко-Хословський щедро фінансував українську громаду в Чехословаччині, а також фінансово допомагав колишньому командувачу Армії УНР М. Омеляновичу-Павленку та останньому командирі 4-ї Київської дивізії генералу А. Вовку.

27 травня 1945 р. Б. Сухоручко-Хословський був заарештований радянськими органами СМЕРШ у Празі. У його слідчій справі немає ані слова про нагороди І. Полтавця-Остряниці та роль підполковника у цій справі. Проте в конверті з речовими доказами по справі зберігся «Універсал» від 31 березня 1928 р. за підписом «Начальника Генеральної Канцелярії Гетьмана України» та «генерала» Н. Горбанюка на нагородження Сухоручко-Хословського від імені І. Полтавця-Остряниці «Орденом Гетьмана Богдана Великого III-го рангу».

З малюнку самого «ордена» неважко здогадатись, що він також звався «Орденем Булави» та «Козацьким Хрестом», оскільки був у вигляді хреста з двома булавами та літерою Б посередині. Тобто саме про ці «ордени» йшлося у статті-дослідженні М. Битинського. Автор лише помилився в тому, що замість одного «ордену» з двома назвами загадав про дві відзнаки.

1 липня 1946 р. Б. Сухоручко-Хословський був засуджений до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Станом на 10 березня 1955 р. він перебував в ув'язненні у ДубровЛАГу [105, с. 249]. Після звільнення в 1956 році Б. Сухоручко-Хословський повернувся до Чехословаччини як чехословацький громадянин [130, с. 354].

Історія з нагородами отримала продовження в 1958 році у Мюнхені, де загадковим чином знов з'являється Н. Вогонь-Горбанюк. Він організовує журнал «вільних козаків» «Русалка», перше число якого незабаром вийшло друком. З Мюнхена Н. Горбанюк надсилає на ім'я президента УНР в екзилі Степана Витвицького до Нью-Йорка два листи, в яких повідомляє про заснування у 1941 році в Празі ордена Святого Архангела Михаїла «Базар-359-1921» на честь учасників Другого Зимового походу. Цікаво, що в листах, датованих 13 березня та 2 квітня 1958 р., Н. Вогонь-Горбанюк іменує себе «Головою Орденської Ради» нагороди та «Наказним отаманом Українського Вільного Козацтва» [94, с. 45].

У надзвичайно пафосному листі від 13 березня Н. Горбанюк подає свій варіант історії створення ордена Святого Михаїла. Серед іншого він писав: «Щоб відзначити боротьбу й трагедію під Базаром, що сталася 21 Листопада 1921 Р. Божого, з ініціативи учасників Походу та учасників Української Повстанчої Армії, яка своїми бойовими діями й чинами приналежна до Другого Зимового походу (1921), – усталений та ухвалений вищезгаданий Орден для всіх тих, що полягали за Волю й Славу України у боротьбі. Відділи, Загони й Групи, керуючі відважними синами свого народу Отаманами: Карий,

Вогонь, Заболотний, Лихо, Біда, Орел, Богун, Орлик, Пугач, Гонта, Сукира, Шепель, Вовк, Ребро, Степовий, Зелений переводячи непосильну битву на Правобережній Україні й майже всі відпочивають у вічному відпочинку, дивляться з ВИСОТ БОГА, як переводиться у життя визволення Батьківщини» [94, с. 46].

Символічно, що список отаманів відкриває Карий (Яворський) – колишній керівник Вогня-Горбанюка, зраджений ним самим, заарештований ЧК у квітні 1922 р. та засуджений до страти 31 серпня того ж р. [106, т. 2, с. 120].

Подробиць заснування ордена Вогонь-Горбанюк не наводить, пише тільки, що це сталося в Празі 21 листопада 1941 р. за участі генералів М. Омеляновича-Павленка, В. Петріва, В. Трутенка, прем'єр-міністра уряду УНР І. Мазепи, міністрів УНР Б. Мартоса, А. Яковліва, С. Сірополка, І. Паливоди, міністра гетьманського уряду Д. Дорошенка, колишніх членів Директорії А. Андрієвського, А. Макаренка, послів парламентів М. Славінського та П. Феденка, секретаря місії УНР професора Бочковського. Про виготовлення ордена та подальшу його долю Н. Вогонь-Горбанюк повідомляв С. Витвицькому так:

«Виконання самого Ордену було доручено проф. Д. Дорошенку і др. Сухоручку під прямим доглядом Командарма Ген. М. Омеляновича-Павленка, які були допоміжними вироблення Статуту Ордену Др. Зоц-Кравченком з геральдичної Комісії старих довоєнних часів Козака з Полтавщини. Допомагав йому полк. Павло Крицький і проф. Д. Антонович.

Статут Ордену існує, як існує самий Орден. Все знаходиться усховане на території ЧСР. До усталення Ордену надана повна згода Полк. Степана Лисогора wraz з своїми Старшинами й Козаками, перебуваючими у Каліші, згідно Постанови та Протоколу учасників Другого Зимового Походу на Україну. Усталення Ордену припало 20 річчя у часі Війни та зокрема

неприхильности чужинців до такого Акту, що примушувало ініціаторів та учасників бути обрежними, до кінця самої Війни 1945 р..

Здебільша учасники як Другого Зимового Походу, що були ще живими, повмерали, або побиті ворогом чи у засланні до Воркути й неможуть самі безпосередньо висказатись у справі Ордену у 40 річчя Відновлення Збройних Сил, щоб цей Орден знайшов своє затвердження wraz з іншими орденами.

Після ухвалення Ордену у 1941 році, виконувалось головування кождорічно учасником тих подій. Було їх 7 приналежних з черги перебуваючих у Празі: Палій, Сухоручко Горбанюк, Тобілевич, Білоус, Климач і Плітас. Припала доля на головування у 1945 році мені, що виконується мною досьогодня тому, що немає у вільному світу приявних учасників, при усталенню Ордену Св. Архангела Михаїла. Ба навіть й сліду б незалишилося, бо як пригадується у повищій справі Ордену велась переписка з тоді же полковником а сьогодні генералом М. Садовським перебуваючим чи у Варшаві, чи у Кракові як Голова Военного Українського Т-ва, архіви якого майже пропали.

Ув минулому році, пощастило відповідними утаємничими зносинами, віднайти звязок з одним учасником цього Акту, що перебуває за залізною занавіссю. Отримане пояснення у цій справі. Зокрема, надіслано два папірових блянки, на якіх відбитий Орден. Статуту неможна дістати з тактичних міркувань та місцевих обставин. Також вже готового Ордену неможна сюди спровадити. Цими днями, пощастило дістати знова 2 блянки, з них, на одному надсилається привітання Президенту УНР Др. С. Витвицькому а други бланок полишається у мене у архіву. Такій бланок має у себе Військовий Міністр Ген. А. ВОВК й Українській Національній Музей в Каліфорнії (Америка), з тих, що були додані у минулому році» [94, с. 46зв.].

Лист закінчувався автобіографією Горбанюка, в якій він стверджував, що в 1919–1920 роках брав участь у партизанській боротьбі, а потім служив у Охороні Головного отамана С. Петлюри та з березня по грудень 1921 р.

виконував обов'язки начальника штабу Північної групи Партизансько-повстанської армії отамана Карого-Яворського, який начебто був «полягшим на полі слави wraz зі своїм Штабом у восені 1923 р.».

Уважний аналіз листа Ничипора Горбанюка дає всі підстави стверджувати, що він подавав недостовірні дані. В архівах зберігся список старшин Охорони Головного отамана в 1920–1921 роках. Прізвища Горбанюка серед них немає [25, с. 95-96]. Крім того, як уже згадувалось, Горбанюк припинив відносини з Яворським ще влітку 1921 р., а в серпні 1922 р. той був схоплений та страчений органами ЧК (а не загинув «на полі слави»).

Особи, яких Вогонь-Горбанюк згадує в списку учасників зборів із заснування ордена Святого Архангела Михаїла, до 1958 р. майже всі померли або були захоплені радянськими органами СМЕРШ. Напевно, Горбанюк якраз і розраховував на те, що його нікому буде викрити, адже апелював він до авторитету людей, які насправді аж ніяк не могли брати участі в заснуванні ордена. Так, колишні члени Директорії А. Андрієвський та А. Макаренко після загибелі С. Петлюри оголосили себе правонаступниками державного центру УНР. У свою чергу президент УНР в еміграції Андрій Лівіцький та його оточення категорично виступали проти цих самозванців. Тож згадані у листі прем'єр-міністр уряду УНР в еміграції І. Мазепа, міністри Мартос, Яковлів, Сірополко, Паливода принципово не мали жодних справ з Андрієвським та Макаренко та не могли бути учасниками спільного з ними заходу.

Серед учасників Першого та Другого Зимових походів Горбанюк помилково згадує підполковника Василя Проходу, який не брав участі в жодному поході та до того ж з 1941 р. працював у Німеччині. Сухоручко-Хословський також не був учасником Другого Зимового походу, тож не міг головувати в орденській раді, як стверджував Горбанюк.

Складається враження, що переважну більшість прізвищ Н. Горбанюк запозичив з ювілейного видання «Зимовий похід», яке вийшло в Празі у 1940

році. У цій книзі було вміщено загальне фото учасників зібрання з нагоди 15-річчя Першого Зимового походу, датоване 1934 роком. Більшість прізвищ з підпису до цього фото якраз і могла перекочувати до списку Горбанюка.

Вогонь-Горбанюк помилявся, стверджуючи, що у «вільному світі» немає нікого з колишніх празьких українців. Але з тих, кого він згадував у листі, щонайменше двоє мешкали у США: лікар Олександр Плітас та колишній організатор повстанських загонів на Катеринославщині Фотій Мелешко. Вони могли викрити деструктивну діяльність Н. Горбанюка у Празі в 1930–1940-х роках.

Напевно, дізнавшись про небажаних свідків, Горбанюк влаштував своє зникнення, про що було повідомлено в українській пресі:

«25 вересня 1958 р. з Мюнхена зник Никифор Горбанюк – кол. отаман вільних повстанських відділів в Україні за часів перших збройних визвольних змагань. Горбанюк перебував весь час в Мюнхені і брав визначну участь в т. зв. русі вільних козаків та ще недавно був співпрацівником журналу вільних козаків «Русалка». Напрямо цього журналу був виразно протиросійський і антибольшевицький, друге число якого мало б з'явитися в останніх днях вересня. Поліційні доповіді вказують на те, що всі сліди ведуть до Праги і можливо Горбанюк є викрадений чеською розвідкою» [165, с. 120].

Відтоді жодних згадок про Ничипора Вогня-Горбанюка немає.

У вітчизняних архівах збереглося запрошення ради ордена Святого Архангела Михаїла на вечерю для вшанування пам'яті героїв, страчених у Базарі, яка мала відбутися 20 листопада 1942 р. в Празі, у «Грюндкав'ярні Драгньовській». Підписане запрошення підполковником Юрієм Климачем – учасником Першого та Другого Зимових походів, який був головою ради. Доля його після 1945 р. невідома. Це запрошення доводить, що орден таки існував. Зображення ордена на обкладинці запрошення збігається з малюнком, надісланим Н. Горбанюком Степану Витвицькому в 1958 році [101, с. 21-22].

Ю. Климач та Б. Сухоручко-Хословський разом служили в 4-й Київській дивізії та товаришували (навіть на згадуваній фотографії 1934 р. вони сидять поруч). Отож, логічно припустити, що якщо підполковник Климач був головою ради ордена Святого Архангела Михаїла, то його товариш Сухоручко-Хословський міг профінансувати виготовлення відзнаки.

Ця версія знайшла підтвердження в листуванні військового міністра УНР 1973–1978 років Василя Філоновича. Він свідчив, що Б. Сухоручко-Хословський власноручно спроектував «орден», який «був у формі св. Архистратига Михаїла – постать з піднятими руками, що творило хрест. Він мав великі гроші (женився на грошовитій жідівці), але чи він його зреалізував чи ні, я того не знаю» [80, с. 8; 87, с. 22].

Можливо, зникнення Горбанюка у Мюнхені в 1958 році якимось чином пов'язане з поверненням до Праги представників української еміграції, які з 1945 р. відбували покарання в радянських концтаборах. З числа активних учасників Першого та Другого Зимових походів до Праги повернулися Б. Сухоручко-Хословський, М. Палій-Сидорянський та М. Тобілевич. Один з цієї трійки – найімовірніше Сухоручко-Хословський – незабаром почав листуватись зі своїми товаришами по Армії УНР, які в Канаді та США видавали часописи «Дороговказ» та «Тризуб». Саме він міг повідомити про смерть Палія-Сидорянського та Тобілевича в 1963 та 1964 роках. Дата смерті Бориса Сухоручка-Хословського поки що залишається невідомою.

У 2000 році на антикварному аукціоні Rauch у Відні було виставлено на продаж орден Святого Архангела Михаїла у двох варіантах: шийний та нагрудний. На орденах був штамп ювеліра, який виготовив їх: «КК» (що означає Karnet&Kyselí, Prag). Майстер, який ставив на своїх виробках цей штамп, працював лише до 1945 р., тому можна припустити, що ордени були виготовлені під час Другої світової війни [210, с. 84]. Шийний орден придбав колекціонер з України Олександр Мельник, а нагрудний – американський

колекціонер українського походження Юрій Сас-Підлуський. Як ці нагороди потрапили на віденський аукціон, де вони зберігалися до того часу та хто отримав за них гроші – залишається загадкою.

РОЗДІЛ 5

НАГОРОДИ ПОВОЄННОГО ЧАСУ

5.1. Хрест Українського Козацтва

Одразу після закінчення Другої світової війни українська військова еміграція в Західній Німеччині знов організувалась у ветеранські організації. Група емігрантів складалася з учасників боротьби за незалежність 1917–1921 років та вояків українських формувань часів Другої світової війни. Беззаперечними лідерами української військової еміграції були колишній командувач Армії УНР генерал М. Омелянович-Павленко та керівник Української Національної Армії, створеної навесні 1945 р. при німецькій армії, генерал Павло Шандрук.

Як пізніше стверджував П. Шандрук, ще навесні 1945 р., формуючи штаб Української Національної Армії в Берліні, він власноруч склав проект нагород, які слід було запровадити [208, с. 26]:

1. Орден Визволення (затверджений С. Петлюрою та урядом УНР).
2. Орден Республіки (також проект 1919–1922 років).
3. Орден Святого князя Володимира.
4. Орден Святого Архістратиґа Михаїла.
5. Орден Святої княгині Ольги.

Проект цей не був реалізований через закінчення Другої світової війни та інтернування Української Національної Армії військами союзників.

Однією з перших форм організації ветеранів війни за незалежність 1917–1921 років та Другої світової війни стало так зване Українське вільне козацтво (або Українське Козацтво) – організація, до якої належали всі прихильники козацького руху. Одним з ініціаторів її створення був колишній командувач Армії УНР, військовий міністр уряду УНР у повоєнний час генерал

М. Омелянович-Павленко. За його поданням 20 жовтня 1947 р. президент УНР А. Лівіцький затвердив статутні документи Українського Козацтва [62, с. 3-16]:

- військово-організаційна схема територіальних формувань козацтва;
- зразки хоругви та прапорів організації;
- однострій та знаки розрізнення козаків;
- положення про відзнаку «Хрест Українського Козацтва» (Хрест УВК).

Згідно з положенням, відзнаку мали отримати всі учасники боротьби за незалежність України, а також особи, які виявляли громадську активність у національних справах. Іншими словами – Хрест Українського Козацтва міг отримати будь-хто, хто на думку керівництва цієї громадської організації був гідний вшанування.

Хрест був блакитного кольору, розміром 36×36 мм, посередині на круглому червоному медальйоні розміщувався золотий тризуб з хрестиком над середнім рогом; між променями хреста – перехрещені золоті мечі. Хрест мав носитись на малиновій стрічці, по боках якої йшли вузькі блакитні вставки з жовтою смугою посередині.

Для учасників збройної боротьби на стрічці передбачалось розміщувати золоту лаврову гілку. Для осіб, які не брали участі в боях, призначався хрест з золотою дубовою гілкою на стрічці. Колишні в'язні та засланці мали носити на стрічці срібну лаврову гілку. Крім того, ті, хто був поранений у боях, отримували на свої стрічки по одній золотій зірочці за кожне поранення [62, с. 11-11зв.].

Президент УНР та УНРада у справі нагородження Хрестом Українського Козацтва не втручались. Тож ця нагорода, як і Хрест 3-ї Залізної дивізії, мала державно-громадський статус, хоча і була заснована за підписом президента УНР.

Тривалий час виготовити Хрест Українського Козацтва не вдавалось. Лише коли керівники та активісти цієї організації емігрували до США та

Канади і стали там на ноги, з'явилася можливість замовити тираж нагороди за їхній кошт.

10 липня 1956 р. керівники Українського Козацтва звернулися листом до президента УНР Степана Витвицького з проханням ратифікувати змінений та доповнений статут Хреста Українського Козацтва. Серед іншого, передбачалося, що особи, які дістануть нагороду за громадсько-політичну (невійськову) діяльність, мають носити її на жовто-блакитній стрічці. Для колишніх вояків залишалась стрічка малинового кольору з бічними блакитно-жовтими смужками [94, с. 19-22]. За наявною інформацією, ці зміни так і не були ратифіковані С. Витвицьким.

До виготовлення відзнаки справа дійшла лише в 1966 році. Очевидно, нагороди були замовлені та виготовлені в Німеччині – на фабриці, які виготовляла Хрест Петлюри та Воєнний Хрест. Загальний тираж Хрестів Українського Козацтва невідомий.

Були виготовлені хрести розміром 40×40 мм двох типів: з мечами (для учасників збройної боротьби) та без мечів (для всіх інших). Носилися вони на однакових малинових стрічках з бічними смужками. До відзнаки також додавалась мініатюра розміром 15×15 мм. Згідно з постановою головної нагородної ради Українського Вільного Козацтва, відзнаку отримали всі члени цієї організації [133, с. 15].

У 1990 році в Канаді генеральна рада Українського Вільного Козацтва перевидала відзнаку, щоб нагородити нею членів Українського Козацтва в Україні. Нагородження здійснювалося до середини 1990-х років. Коли козацький рух в Україні роздробився на велику кількість різноманітних організацій, традиція нагородження Хрестом фактично зійшла нанівець.

Існує ще неперевірена інформація про те, що у 1947 році було затверджено не тільки Хрест Українського Козацтва, а й цілу систему інших орденів та відзнак цієї організації.

За свідченнями одного з керівників Українського Козацтва інженера Ю. Тамарського, 6 травня 1947 р. президент УНР А. Лівіцький начебто затвердив «Статут Ордена Запорозьких Лицарів». Ю. Тамарський також стверджував, що цей «орден» був спроектований ще у 1920 році та мав складатися з 4 «класів» (ступенів) [192, с. 31–32]:

- 1-й – для лицарів Великого Хреста;
- 2-й – для лицарів Великої Старшини;
- 3-й – для лицарів Командорів;
- 4-й – для лицарів.

Крім того, «статут» передбачав запровадження відзнаки Запорізького Хреста 3 «класів»:

- 1-й – золота, без стрічки, для ношення на лівому боці грудей;
- 2-го – золота на стрічці;
- 3-го – срібна на стрічці.

Подальші пошуки в архівах США та Канади можуть підтвердити або спростувати інформацію, оприлюднену Ю. Тамарським у 1955 році.

5.2. Воєнний Хрест

До кінця 1950-х років у розпорядженні Державного центру УНР було лише дві нагороди: Залізний Хрест «За Зимовий похід і бої» та Орден (Хрест) С. Петлюри. Першу нагороду мали право отримати лише учасники Першого Зимового походу, другу – вояки, які боролись за незалежність України під керівництвом С. Петлюри.

Однак у повоєнний час склад української еміграції значно змінився, переважно за рахунок представників так званої третьої хвилі еміграції – колишніх радянських громадян. Чимало з них під час Другої світової війни служили в українських формуваннях Вермахту та не мали жодного відношення

до Визвольної війни 1917–1921 років. До Союзу бувших українських вояків (СБУВ) входили також ветерани Карпатської Січі, Української Повстанської Армії, Української Національної Армії та інших національних збройних формувань, які існували після 1921 р.. Потрапивши до таборів інтернованих, вони подавали клопотання про формальне зарахування їх до складу Армії УНР та ставали на облік ресорту військових справ УНР. Пізніше, роз'їхавшись по світу, ветерани Армії УНР та різних формувань часів Другої світової війни, які визнавали зверхність уряду УНР, входили до спільних емігрантських комбатантських організацій.

Одна з таких організацій – 5-а станиця Союзу бувших українських вояків у Канаді (Торонто) в 1953 році виступила з ініціативою створення спільної української військової нагороди. До станиці у той час належали члени Українського військово-історичного товариства Армії УНР на чолі з полковником М. Садовським, автор Хреста С. Петлюри М. Битинський, а також чимала кількість представників останньої хвилі еміграції, спроможних підтримати цю ініціативу фінансово. Керівники 5-ї станиці підготували свою пропозицію в письмовому вигляді та подали її на розгляд Генеральної управи Союзу бувших українських вояків у Німеччині. 1 вересня 1953 р. відбулось засідання Генеральної управи, на якому ініціативу 5-ї станиці було підтримано одногolosно. Генеральна управа доручила членам 5-ї станиці розробити проект малюнка та статуту майбутньої нагороди. До складу комісії з розробки «Пропам'ятної Відзнаки Армії УНР» увійшли: полковник М. Садовський (голова), підполковник Т. Омельченко, майор М. Битинський, а також сотник І. Огінський – від молодшого покоління емігрантів [150, с. 32].

Керівництво Генеральної управи СБУВ сподівалося, що виготовити відзнаку вдасться ще в 1953 році, аби присвятити її 35-й річниці відродження українських збройних сил (якщо брати 1918 рік за відправну точку). М. Битинський взявся за роботу вже у вересні та незабаром підготував «Проект

ювілейної відзнаки (Воєнний Хрест Армії Української Народньої Республіки) для вояків, що брали участь у визвольній боротьбі 1918–1923» [150, с. 32]. Однак проект М. Битинського не відповідав початковій ідеї запровадити «об'єднавчу» нагороду, оскільки нова відзнака призначалася лише для колишніх вояків Армії УНР.

Ймовірно, саме ця обставина сповільнила справу виготовлення Воєнного Хреста. Проект М. Битинського розглядався на засіданні Генеральної управи СБУВ 6 березня 1954 р. і після схвалення був переданий на затвердження Президії Української Національної Ради, де про нього з невідомих причин на тривалий час забули. До питання про запровадження Воєнного Хреста повернулися лише через три роки – за наполяганням М. Битинського. 23 січня 1957 р. Генеральна управа СБУВ знову звернулася до Президії УНРади, аби та поквапилася із прийняттям рішення, щоб встигнути з нагородою бодай до 40-ї річниці відродження українських збройних сил.

2 лютого 1957 р. статут Воєнного Хреста та його опис було затверджено президентом УНР С. Витвицьким. Потім документи було передано на розгляд УНРади [74, с. 29, 31].

В УНРаді було схвалено художнє виконання Воєнного Хреста, але статут відзнаки викликав деякі заперечення. Після їх усунення 1 грудня 1957 р. голова УНРади Іван Багряний представив на розгляд президенту УНР С. Витвицькому два законопроекти: про перейменування відзнаки Залізного Хреста на орден та про запровадження Воєнного Хреста [57, с. 2].

С. Витвицький верифікував документи про запровадження Воєнного Хреста, після чого розпочалася організація нагородної ради (навіть до прийняття закону про встановлення нагороди). Наказом ч. 6 міністра військових справ УНР генерала А. Вовка від 21 лютого 1958 р. було створено головну раду Воєнного Хреста, до якої увійшли: полковник Микола Шраменко (голова), підполковник Василь Татарський (заступник голови), сотник Володимир Козак,

поручик Микола Тофан та підпоручик Іван Керестіль (секретар) [78, с. 11]. Наказом ч. 1 війську УНР від 1 квітня 1958 р. склад ради було затверджено президентом УНР Степаном Витвицьким [94, с. 47]. Місцем перебування ради було визначено Німеччину.

8 березня 1958 р. голова УНРади Іван Багряний затвердив «Закон про встановлення Воєнного Хреста Української Народної Республіки в пам'ять сорокових роковин відродження українських збройних сил». Виконання приписів закону покладалося на міністерство військових справ УНР. У додатку до закону містився статут Воєнного Хреста.

Перший розділ (5 статей) був присвячений офіційному визначенню нагороди та порядку її видачі претендентам. Згідно зі статтею 2, Воєнний Хрест був «державним пам'ятковим знаком», тобто відзнакою. У статті 3 визначалось коло осіб, які могли бути нагороджені: «учасники збройних визвольних змагань, що залишилися до кінця вірні українській державній ідеї і не заплямували вояцької чести ніякими негідними вчинками» (тобто як учасники бойових дій за незалежність України 1917–1923 років, так і вояки, які брали участь у Другій світовій війні). Надзвичайно цікаве положення містила стаття 4: Воєнний Хрест після смерті його власника міг передаватись у спадок нащадкам по чоловічій та по жіночій лініях. Завдяки цьому нагорода могла переходити від покоління до покоління, не «згасаючи» зі смертю останнього її власника. У статті 5 йшлося про спосіб нагородження. При міністерстві військових справ УНР організувалась головна рада Воєнного Хреста, яка складалася з п'яти старшин Армії УНР. Рада збирала та розглядала заяви на отримання відзнаки, висновки ради передавались на затвердження військовому міністру, який передавав документи на затвердження Президії УНРади. За потреби головна рада Воєнного Хреста могла ініціювати створення краєвих рад (з двох старшин та одного підстаршини) у різних країнах світу [52, с. 1-3; 60, с. 66-68].

У другому розділі визначався порядок нагородження Воєнним Хрестом

(параграфи 6–9). У параграфі 9 зазначалося, що всі видатки, пов'язані з виготовленням нагород та грамот до них, покладаються на нагороджуваних вояків.

Третій розділ (параграф 10) містив опис Воєнного Хреста, а також тлумачення геральдичних елементів та кольорів нагороди. Це був білий рівнораменний хрест, накладений на чотирикінцеву золоту зірку. Між раменами хреста розташовувались перехрещені «античні» мечі. Посередині, на круглому блакитному полі було розміщено золотий тризуб. На зворотному гладенькому золотистому боці викарбовувались дати «1917–1957» та число нагородженого. Воєнний Хрест мав носитись на смугастій стрічці – ширша малинова смуга з обох боків облямовувалася вужчими темно-зеленими.

До зовнішнього опису нагороди її автор, Микола Битинський, додав підрозділ «Символіка»: «Простий білий хрест символізує пряму (простораменність) чисту (білий колір) жертвенну самопосяту (хрест) відроджених Українських Збройних Сил за світлу (зірка) ідею Державности України (тризуб) у героїчній боротьбі (схрещені мечі).

Зелений колір стрічки символізує відродження і відкрите поле боротьби; колір малиновий вказує на старий український традиційний історичний козацький знак кривавого змагання» [57, с. 11-12].

У прикінцевому четвертому розділі (параграф 11) наводився опис грамоти [57, с. 14].

25 червня 1958 р. наказом ч. 5 війську УНР за підписом військового міністра генерала А. Вовка було офіційно повідомлено про початок нагородження Воєнним Хрестом [68, с. 13; 72, с. 22].

Для нагородження Воєнним Хрестом у країнах, де перебували українські комбатанські організації, були створені крайові ради, які приймали та розглядали анкети претендентів та збирали гроші, які нагороджувані вояки сплачували за виготовлення хрестів, мініатюр (які також були замовлені, хоч і

не згадувалися в наказі) та грамот. Після висновку крайових рад анкети відправлялись до Мюнхена – на розгляд головної ради, а потім на затвердження до міністерства військових справ УНР. Виготовлення нагород було доручене німецькій фірмі – тій самій, яка виготовляла Хрести Петлюри повоєнного зразка [66, с. 91]. Готові Воєнні Хрести невеликими партіями розсилались по різних країнах на адреси крайових рад.

З Німеччини до інших країн нагороди надходили ретельно запакованими. Хрест та мініатюра до нього разом зі стрічками вкладались до двох окремих целофанових пакетів та прикріплювались скріпками до верхньої частини грамоти. Кожний комплект вміщувався до великого целофанового конверту. Всі конверти надсилались у міцних картонних коробках, добре замотаних у пакувальний папір та двічі перев'язаних стрічкою [77, с. 52, 56, 59].

Фактично перший тираж вдалося виготовити лише влітку 1960 р..

Згідно з наказом війську УНР ч. 1 від 15 липня 1960 р., Воєнний Хрест ч. 1 отримав президент УНР, Головний отаман С. Витвицький [69, с. 103].

Наказом війську УНР ч. 2 від 25 вересня 1960 р. було затверджено нагородження Воєнним Хрестом перших 165 осіб [69, с. 104].

Протягом 1960–1961 років Воєнний Хрест отримали 434 особи. Потім, через нез'ясовані обставини, нагородження не проводилося аж до осені 1963 р.. Вірогідно, до крайових та головної рад Воєнного Хреста анкети надходили дуже повільно, тож потрібно було чекати, доки набереться достатня кількість претендентів, готових сплатити за нагороду гроші, аби замовити в Німеччині новий тираж. З кінця 1963 р. до 2 лютого 1971 р. радою Воєнного Хреста було ратифіковано ще 775 нагороджень [75, с. 1-73; 88, с. 1-44].

«Удекорування» (як писала емігрантська преса) Воєнними Хрестами було подією першорядної ваги для української еміграції. Нагородження зазвичай відбувалося під час урочистих подій. Одна з перших урочистостей пройшла 25 серпня 1961 р. в «оселі Київ» під Торонто, куди прибули члени Союзу

бувших українських вояків Канади та США. На мальовничій галявині перед готелем було розставлено стільці та столики, за якими сиділи святково вбрані члени СБУВ зі своїми дружинами. Нагороджуваних по черзі викликали до столика генеральної ради Воєнного Хреста, яку очолював генерал О. Загородський. Голова ради власноруч приколював нагороди до піджаків членів СБУВ [121, с. 179].

Через надзвичайно повільний процес нагородження чимало ветеранів померли, так і не дочекавшись своїх нагород, хоч наперед внесли за них гроші. Таких претендентів виявилось чимало: за підрахунками голови ради полковника М. Шраменка, з числа 759 перших нагороджених Воєнним Хрестом 199 не забрали свої нагороди [54, с. 110-127; 77, с. 80-81]. Однак залишились їхні вдови та діти, які прагнули отримати нагороди, згідно з параграфом 4 статуту Воєнного Хреста. Ймовірно, коли укладався статут, його автори передбачали лише пряму передачу нагороди від власника спадкоємцям. Але в цьому питанні було зроблено поступку, і міністерство військових справ УНР дало дозвіл на нагородження вдов та дітей замість померлих ветеранів. Так, кільком удовам та дорослим нащадкам ветеранів було урочисто вручено нагороди в Торонто 6 грудня 1969 р. – під час відзначення 50-річчя Першого Зимового походу. Вручення Воєнного Хреста здійснювали керівники місцевої організації СБУВ [205, с. 17].

Під час нагородження Воєнним Хрестом постала ще одна проблема. На підставі статуту право отримати нагороду набували вояки будь-яких українських збройних формувань. Проте на неї претендували також члени СБУВ, які не служили в українських формуваннях: ветерани німецької, радянської, канадської, американської та інших армій. У зв'язку з цим 22 березня 1967 р. під час VI сесії УНРади було ухвалено постанову про доповнення пункту 3 закону про Воєнний Хрест. Згідно з постановою, право отримати Воєнний Хрест набували всі вояки, які належали «до різних

комбатантських організацій, що визнають ідею самостійності і соборності України та лояльно відносяться до репрезентанта цієї ідеї – Державного Центру Української Народної Республіки» [77, с. 30зв.].

Ця поправка до закону про Воєнний Хрест дала підстави полковнику М. Шраменку стверджувати у своєму зверненні до комбатантських організацій від 12 жовтня 1967 р., що право на нагороду також «здобувають вояки советської армії, які відповідають зазначеним в додатку до закону передумовам» [77, с. 30].

У 1968 році в Торонто при генеральній управі СБУВ Канади було засновано Братство спадкоємців Воєнного Хреста, до складу якого ввійшли найбільш активні вдови та нащадки вояків Армії УНР [143, с. 9-10]. Братство спадкоємців Воєнного Хреста брало участь у підготовці багатьох заходів, які проводили різні регіональні організації СБУВ. Найбільш активними були відділення Братства у Торонто та Нью-Йорку. Зокрема, на честь 50-річчя закінчення Першого Зимового походу 9 травня 1970 р. в Баунд-Бруку члени Братства, діти ветеранів Армії УНР Оксана Вікул, Оксана Шандор, Віра Безсонів-Ортинська, П. Лимаренко та онука Юля Ортинська замовили за власні гроші розкішний вінок з червоних квітів, який було покладено на могилу генерала О. Загородського – одного з керівників походу [187, с. 42].

Не обійшлося без конфліктів, пов'язаних із нагородженням Воєнним Хрестом, які були спричинені, по-перше, великою відстанню між місцями виготовлення нагород (Мюнхен) і проживання більшості претендентів (США та Канада) та, по-друге, проблемами зі здоров'ям керівників СБУВ. Так, крайова рада Воєнного Хреста у Філадельфії (США) систематично звітувала про свою діяльність в українській пресі. Ця рада опікувалась усіма претендентами на Воєнний Хрест, які мешкали у США. Очоловав раду Макар Каплистий – ветеран Армії УНР, учасник Першого Зимового походу – надзвичайно ідейна та порядна людина. Станом на 9 жовтня 1965 р. рада розглянула 380 заяв, на

підставі яких зробила висновок про можливість нагородження 288 осіб. Усі анкети були відправлені до Мюнхена, але на момент складання звіту було нагороджено лише 169 осіб. Ще 8 осіб внесли оплату за свої нагороди, але не встигли дістати їх. За повідомленням крайової ради, остання партія Воєнних Хрестів (50 штук) надійшла до Філадельфії ще у вересні 1964 р.. Причому замість грамот до них були прикладені тимчасові посвідчення. З жовтня 1964 р. на чисельні листи крайової ради Воєнного Хреста у Філадельфії з Мюнхена не надійшло жодної відповіді [164, с. 42].

Перерва у листуванні була викликана, швидше за все, хворобою військового міністра УНР генерала Андрія Вовка та важким станом здоров'я його помічників, передусім полковника Миколи Стечишина, який безпосередньо відповідав за справу нагороджень. Через це обов'язок листування у справі Воєнного Хреста взяв на себе керівник ресорту фінансів УНР І. Тарасюк. У процесі листування виявилось, що з Мюнхена до США чимало нагород були відправлені авансом – з надією, що незабаром за них буде сплачено. Однак боржники або померли, або через стан здоров'я чи інші обставини не могли заплатити за нагороди. Тому страждали ті ветерани, які заплатили гроші, але мали отримати нагороди з останньої партії, яка все не надходила. Станом на 31 січня 1966 р. з Німеччини до США було надіслано всього 4 хрести та 29 грамот, а військове міністерство УНР заборгувало 25 американським ветеранам нагороди, які вони заздалегідь оплатили [164, с. 43].

Крайову раду Воєнного Хреста у Канаді (Торонто) очолював автор нагороди – М. Битинський. Протягом 1961–1966 років крайова рада встигла затвердити 230 анкет осіб, які бажали отримати нагороду. Однак 20 лютого 1967 р. через конфлікт з головою Українського військово-історичного товариства В. Садовським М. Битинський склав з себе повноваження голови крайових рад Хреста Симона Петлюри та Воєнного Хреста [95, с. 4].

Через конфліктні ситуації справу нагородження Воєнними Хрестами було передано до рук керівника ресорту фінансів І. Тарасюка та віце-міністра військових справ М. Шраменка. Протягом весни-осені 1966 р. Державний центр УНР повністю розрахувався з організаціями СБУВ Канади та США. Зокрема, до США було надіслано 54 Воєнні Хрести та всі грамоти. Однак тепер виникла інша проблема: чимало ветеранів через брак коштів не могли сплатити за свої нагороди. Троє осіб відмовились сплачувати взагалі: двоє з них перестали визнавати Державний центр УНР, а ще один стверджував, що йому нагороду повинні вручити безкоштовно [162, с. 76].

З лютого 1971 р. до 21 березня 1978 р. було видано ще 159 Воєнних Хрестів, однак їхня нумерація була вже не загально-наскрізна, а випадкова. Серед чисел хрестів були як три-, так і шестизначні. У 1978 році відбулось останнє нагородження, після якого Воєнний Хрест більше не видавався. За весь період існування нагороди – з 1961 до 1978 р. Воєнним Хрестом було нагороджено 1368 осіб. Декому з них відзнаки були присуджені посмертно. Кілька «заколотників», які перестали визнавати Державний центр УНР, були позбавлені Воєнного Хреста окремими наказами по війську УНР [88, с. 1-44].

Одне з останніх повідомлень про нагородження Воєнним Хрестом у пресі датується 1975 роком. Крайова рада Воєнного Хреста у Філадельфії повідомляла, що 17 січня 1975 р. було обрано нового її голову. Рада також запрошувала ветеранів Армії УНР, УГА, УПА, дивізії «Галичина» та Карпатської України, які ще не отримали відзнаку, подавати свої заяви. У повідомленні також було наведено список з 30 осіб – членів СБУВ у США, чії нагороди були в розпорядженні крайової ради Воєнного Хреста. Члени крайової ради припускали, що ці 30 осіб, напевно, померли, так і не дочекавшись нагород, а відтак пропонували їхнім нащадкам звернутись по Воєнні Хрести. Інакше нагородження мали бути анульовані [184, с. 111].

В історії відзнаки ще не стоїть крапка, оскільки в Канаді та США мешкає

кілька колишніх членів-засновників Братства спадкоємців Воєнного Хреста, які мають юридичні підстави реанімувати цю нагороду.

5.3. Нереалізовані проекти 1960–1970-х років

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років прибічниками УНР розглядалось чимало різних пропозицій щодо заснування нових нагород. Зокрема, у 1966 р. обговорювалось питання виготовлення одразу двох ювілейних нагород: до 50-річчя відновлення Української Держави – Української Народної Республіки та 50-річчя відродження українських збройних сил. Зберігся опис «Пропам'ятної відзнаки 50-ї річниці віднови Української Держави – 50-ліття УНР»: «Відзнака має форму щита з золотим обрамуванням і синім тлом, на якому викарбувано золотий тризуб і літери «УНР» та дати «1917–1919 рр.». Дат та підписів на документі немає [53, с. 120-121].

Ініціатива створення другої нагороди належала ветеранам з Союзу бувших українських вояків у США. Для розробки проекту нагороди та її статуту було створено спеціальну комісію [186, с. 61]. Попередньо було узгоджено, що ця нагорода буде виконана у двох варіантах: повнорозмірному та малому (мініатюрі) – та буде носитись на стрічці. Вартість нагороди – 7 доларів. Ініціативний комітет планував виготовити її до травня 1967 р. [147, с. 49].

Нагорода, запропонована СБУВ у США, так і не була затверджена Державним центром УНР. Однак деякі ветерани приватним чином виготовили грамоти з написом «В пам'ять 50-річчя відродження збройних сил України», які вручали один одному в червні 1967 р. [113].

Крім того, різні емігрантські діячі, переважно з числа керівників СБУВ у США, пропонували свої «проекти» нагород – один фантастичніший за інший. Найбільш фантастичним був проект ветерана Армії УНР Василя Задояного, який під псевдонімом Семен Нечай ще у 1962 році наполягав на запровадженні

16 орденів та медалей (Архистратига Михаїла, князя Данила Галицького, князя Святослава, князя Володимира, княгині Ольги, Івана Богуна, Івана Мазепи, Тараса Шевченка, Симона Петлюри та ін.) – від 2 до 4 ступенів для кожної нагороди [63, с. 1-18].

У 1970-ті роки В. Задояний пропонував військовому міністру УНР розглянути проекти створення ще більшої кількості нагород з такими назвами: Хрест Хоробрих, Хрест Святого Юрія, Орден Червоної Калини, Орден Тараса Шевченка, Орден Відродження України, Орден Головного Отамана Симона Петлюри, Орден Гетьмана Івана Мазепи, Орден Князя Лева, Орден Святого Рівноапостольного й Великого Київського Князя Володимира, Орден Миру, Орден Святої Софії, Орден Св. Апостола Андрія Первозванного, Орден Золотого Тризуба [90, с. 41-47].

В архіві міністерства військових справ УНР збереглись й інші проекти різноманітних нагород:

- короткий проект закону та кілька малюнків ордену Святого Архистратига Михаїла [61, с. 91; 86, с. 90-91б, 188-196а];

- проект закону воєнного ордену Головного Отамана війська УНР С. Петлюри в 25-ту річницю смерті (у 5 ступенях), різноманітні малюнки нагороди [86, с. 17-23, 45, 51, 124, 126-132, 198];

- малюнок медалі полковника І. Богуна (1951 р.) [86, с. 26];

- малюнок олівцем зірки до ордену Святого Станіслава кількох ступенів, різні чорно-білі малюнки цього ж ордену різних ступенів [86, с. 25, 78, 80, 109, 114];

- кольоровий малюнок та установчі документи ордену Святої Ольги 3 ступенів [86, с. 95, 97-108];

- кольоровий малюнок ордену Святого Володимира [86, с. 115];

- малюнки та документи до ордену короля Данила [86, с. 123, 133–141, 117–120, 187, 197];

- малюнки ордена Святого Святослава кількох ступенів [86, с. 121, 122, 157–180].

Однак усі ці проекти були відкинуті Державним центром УНР як абсурдні.

5.4. Орден «Базар» («Визволення України»)

В історії українських збройних сил було два Зимові походи. Для учасників першого (1920 р.) було запроваджено Залізний Хрест «За Зимовий похід і бої». Другий похід (1921 р.) закінчився поразкою основної Волинської групи генерала Ю. Тютюнника та стратою 359 полонених червоними вояків у містечку Базар на Поліссі. Серед живих залишилося порівняно небагато учасників того походу, переважно вояки Подільської групи, меншої за чисельністю, якій вдалося повернутись за кордон.

Один з колишніх членів Подільської групи, майор Павло Сумароков, входив до складу УНРади від Селянської партії. 28 листопада 1970 р. на спільному засіданні Виконавчого органу Державного центру УНР та УНРади П. Сумароков запропонував запровадити нагороду для учасників Другого Зимового походу, оскільки наближалися 50-ті роковини його трагічного закінчення [87, с. 22].

Президія УНРади схвалила цю ініціативу, а голова її виконавчого органу С. Довгаль доручив П. Сумарокову зібрати дані про живих учасників походу. П. Сумароков звернувся через українську пресу до учасників Другого Зимового походу, аби вони надіслали йому листи з зазначенням дати народження та приналежності до тієї або іншої партизанської групи. Для листування П. Сумароков лишив свою домашню адресу: Західна Німеччина, Карлсруе, Шляхтштрассе, 10А [148, с. 7].

23 червня 1971 р. ресорт військових справ призначив П. Сумарокова

головою орденської ради майбутньої відзнаки [87, с. 22].

П. Сумароков хотів, аби нагорода називалась орденом Визволення України, і звернувся по допомогу в цьому питанні до Миколи Битинського. Сумароков мешкав у Німеччині, а Битинський у Канаді, тож листування між ними розтягнулось на місяці. Свій варіант назви П. Сумароков пояснював тим, що С. Петлюра у 1920 році заснував орден Визволення, але не зміг його реалізувати. Відтак, П. Сумароков прагнув докінчити проект покійного Головного отамана.

М. Битинський розкритикував проекти П. Сумарокова та в надзвичайно ввічливій формі у листі від 27 листопада 1971 р. «Христом-богом» (вислів автора листа) просив передати цю справу фахівцеві, тобто самому Битинському, однак виконав прохання Сумарокова та надіслав йому креслення так званого Волинського хреста, який той планував взяти за основу нагороди [87, с. 1-4, 11].

П. Сумароков образився на лист Миколи Битинського та вирішив розробити проект статуту та ескіз ордена «Визволення України» власноруч, заручившись підтримкою М. Стечишина [87, с. 22]. Так, у результаті конфлікту з'явилося два схожі проекти нагороди.

За проектом М. Битинського нагорода мала форму геральдичного широкораменного Волинського хреста кольорів волинського земського герба: біле (або срібне) тло та червона облямівка. Окрай хреста – кольору металу, з якого він штампуватиметься. Посередині розміщувався блакитний щиток з золотим тризубом, оточений чорним терновим вінком. Чорним кольором на верхньому промені хреста виводилась дата «1921», на нижньому – напис «Базар». Розміри – 4×4 см. Щиток – 1 см, терновий вінок – 1,5 см. На орденській стрічці кольорові смуги розташовувались у такому порядку: чорна, червона, біла, червона, чорна. Біла смуга мала ширину 2 см, решта – по 1 см [86, с. 15-15зв.; 87, с. 6-6зв.]. Цей проект М. Битинський надіслав у квітні 1972 р. віце-міністру військових справ УНР М. Стечишину [86, с. 15a].

Другий проект нагороди, який, очевидно, належав П. Сумарокову, був приблизно таким самим, але хрест мав не прямі, а заокруглені промені [87, с. 28].

Тим часом П. Сумароков збирав інформацію про живих учасників Другого Зимового походу: за його словами, на звернення відповіли 7 осіб. Однак ресорту військових справ було названо імена лише трьох з них: Івана Винника, Матвія Суржка та Петра Самутіна. Причому останній зазнався, що брав участь лише у підготовці походу, однак не вирушав в Україну. Перші ж двоє мали репутацію людей, які «були всюди, де давали ордени». І. Винник та М. Суржко спромоглися отримати навіть Залізні Хрести, хоч справжні лицарі цього ордена мали вагомні підстави вважати, що вони брехуни. Зокрема, саме це просто в обличчя Івану Виннику заявив генерал Олександр Вишнівський [87, с. 22].

Попри все, 8 грудня 1973 р. на 7-й сесії УНРади було заслухано проект статуту «Ордена Визволення» України, запропонований П. Сумароковим, та розглянуто ескізи П. Сумарокова та М. Битинського. Незважаючи на протест присутніх на сесії керівника ресорту військових справ УНР В. Філоновича та М. Битинського, сесія затвердила статут П. Сумарокова та ескіз М. Битинського. Було внесено лише одну суттєву поправку: нова нагорода отримувала назву «орден «Базар» [87, с. 22].

10 грудня 1973 р. Президія Української Національної Ради прийняла постанову про заснування «державного одноклясового орденського знаку під назвою: Орден Базар». Згідно постанови, ця нагорода мала надаватись лише учасникам Другого Зимового походу, бійцям повстанських відділів та особам, які виконували доручення уряду УНР при штабі Повстанської армії. Збір формулярів претендентів та виготовлення нагород покладалось на Ресорст військових справ [109]. Заснування Ордену «Базар» було також проведено наказом ч. 5 Ресорту військових справ за підписом В.Філоновича того ж 10-го

грудня 1973 р. [72, с. 58].

Зміна назви нагороди обурила П. Сумарокова, який 3 січня 1974 р. звернувся з відкритим листом до української військової еміграції. У листі, зокрема, він зазначав, що «Самозванець ген. Філонович під прикриттям своїх покровителів М. Лівницького та Спиридона Довгаля зневічили, потоптали, як дикуни, волю Гол. От. Симона Петлюри, живих і мертвих учасників 2-го Зимового Походу». Цікаво, що у цьому ж листі свою діяльність з розробки статуту нагороди П. Сумароков оцінив як «історичну і тяжку працю» [87, с. 26].

Однак В. Філонович твердо вирішив виготовити нагороду та вручити її живим учасникам Другого Зимового походу. Свої подальші дії він докладно описав у листі президенту УНР М. Лівницькому від 3 червня 1974 р.: «Я розіслав всім комбатанським організаціям обіжник з доданням формулярів внесень на той хрест. Дотепер маю щойно ДВІ штуки а решта мовчить, можливо саботує під впливом писань П. Сумарокова. По моїм інформаціям мало б приголоситися до 25–30 вояків. Штамповання самого хреста затримую, бо ж... нема кому той орден давати» [66, с. 67-68].

У липні 1974 р. В. Філонович направив в українську пресу заклик до учасників Другого Зимового походу з інформацією про орден «Базар» [177]. У відповідь на це П. Сумароков як «голова Орденської Ради ордена «Визволення України» 11 липня 1974 р. написав свій відкритий лист до учасників Другого Зимового походу, в якому закликав бойкотувати «орденську відзнаку «Базар» [114].

Справа виготовлення ордена «Базар» жваво обговорювалась у листуванні між В. Філоновичем та М. Лівницьким. У листі від 13 січня 1975 р. М. Лівницький повідомляв В. Філоновича, що фірма, яка виготовляла Воєнний Хрест та Хрест Петлюри, ліквідувала своє представництво у Мюнхені, але незабаром з нею знов буде нав'язано контакт [66, с. 91].

Виготовлення ордена «Базар» дійсно планувалось здійснити на німецькій

фабриці. Незабаром з фабрикою було поновлено стосунки і німецькі майстри зробили навіть мальовничий буклет з зображенням нагороди [86, с. 199, 199зв.]. Було також підготовлено яскравий проект грамоти до ордена «Базар» [86, с. 128].

Ще раніше, навесні 1973 р., відомий український колекціонер-фалерист з США Ю. Сас-Підлуський пропонував своє посередництво у виготовленні ордена «Базар». Він радив замовити його у своїх колег... у Японії [87, с. 21].

Тим часом ініціатор заснування ордена на честь Другого Зимового походу Павло Сумароков 19 травня 1975 р. помер. У зв'язку з цим В. Філоновичу довелось прискорити процес, пов'язаний з нагородженням орденом «Базар».

1 січня 1976 р. було опубліковано наказ війську УНР ч. 1 за підписом М. Ливицького, в якому орденом «Базар» посмертно нагороджувались 378 осіб [70, с. 79-82; 76, с. 1-26]:

- 359 розстріляних під Базаром (числа 1–359);

- 9 осіб, які за даними ресорту військових справ загинули під час Другого Зимового походу: підполковник Минаківський, лейтенант Михайло Білинський, сотник Стефанишин, сотник Піддубний, поручник Петренко, поручник Супруненко, хорунжий Соколовський, ройовий Андрієвський, вояк Андрійко (числа 360–368);

- 10 учасників походу, які загинули або померли у пізніший час: Отмаршейн, Тютюнник, Рембалович, Чорний, Сушко, Плітас, Палій-Сидорянський, Ступницький, Маслівець, Сумароков, Шраменко (числа 369–378).

В. Філонович планував нагородити також живих учасників походу. У листі до М. Ливицького від 4 лютого 1976 р. він повідомляв, що зголосилося 8 учасників Другого Зимового походу. Міністр військових справ пропонував взагалі не виготовляти ордени, а зробити лише грамоти «тому, що орден не є спадковий, ми не є зобов'язані видавати в натурі хрест будь-кому, але на

бажання спадкоємців грамоти треба таки буде видати» [67, с. 16].

Та навіть проект з виготовлення грамот зазнав фіаско. Знаходимо інформацію про це у листі Василя Філоновича до ветерана легіону Українських Січових Стрільців, відомого громадського діяча Івана Зінкевича від 12 лютого 1977 р.: «Питаєте – що сталося з нагородою за другий Зимовий Похід? Відповідаю: Законом з 10 грудня 1973 р. встановлений Орден «Базар» для нагороди учасників Другого Зимового походу. Ресорт Військових Справ розіслав всім учасникам, адреси яких мав, формуляри внесень, оголосив про це в пресі, повідомив Краєві Ради і Головну Раду та представив Ресорту на всіх континентах. Дотепер надіслали виповнені внесення щойно 8 (вісім) осіб. Решта учасників (по підрахунку мало б їх бути ще 15–20 осіб) внесень *не надсилають*. Чому? Та тому, що покійний Павло Сумароков понаписував всім і вся свій «заклик» саботувати признаний законом орден на тій підставі, що законом не був прийнятий його проект, а не прийняли його проект тому, що Сумароков вимагав установити назву ордена, як «Орден Визволення» [81, с. 12].

У 1979 році керівником ресорту військових справ УНР став ветеран Армії УНР Костянтин Мандзенко. Він вирішив порушити питання про виготовлення ордена «Базар» та звернувся за роз'ясненнями до Василя Філоновича. У своїй відповіді від 24 квітня 1979 р. В. Філонович навів усю історію зі справою нагородження учасників Другого Зимового походу. Він стверджував, що ідею ордена «Базар» подав ще в 1933 році тодішній міністр військових справ Володимир Сальський. Однак через те, що у той час було припинено всяке підвищення та нагородження, справа була відкладена «на майбутнє» [80, с. 8; 87, с. 22].

У своєму листі В. Філонович також згадав і про орден «Базар», виготовлений на гроші Б. Сухоручка-Хословського в Празі напередодні Другої світової війни. Таким чином, він спростовував твердження покійного П. Сумарокова про те, що начебто саме він був ініціатором заснування

нагороди, присвяченої учасникам Другого Зимового походу.

Так справа виготовлення ордена «Базар» зійшла нанівець, і до сьогодні ми не маємо жодної інформації про те, що хтось виготовляв цю нагороду.

5.5. Хрест Відродження

У середині 1970-х років група останніх ветеранів Армії УНР виступила з ініціативою створення нагороди на честь 60-річчя відродження українських збройних сил. Ця нагорода мала б бути виготовлена в 1977 році. Оскільки з часу заснування Воєнного Хреста минуло вже близько 20 років, ідея створення цієї нагороди була підтримана членами УНРади.

Для розгляду проекту статуту, опису та назви нагороди 22 грудня 1976 р. було створено комісію на чолі з заступником керівника ресорту військових справ полковником Костянтином Мандзенком. До комісії увійшло 13 осіб – представників різних військових формувань: Армії УНР, Української Національної Армії, Карпатської Січі тощо. Автором проекту нагороди був представник третьої хвилі еміграції, колишній вояк 1-ї Української дивізії Української Національної Армії, художник-графік Степан Рихтицький [78, с. 37-38].

Проект нагороди викликав жваву дискусію, тож С. Рихтицький урахував усі зауваження та на наступному засіданні, яке відбулось 22 січня 1977 р., представив виправлений статут та опис відзнаки. Комісія погодилась з новим варіантом проекту статуту та затвердила остаточну назву нагороди: «Пропам'ятний хрест 60-ліття Відродження Українських збройних сил» (скорочено – «Хрест Відродження»).

У параграфі 1 статуту наводилась назва відзнаки, а також зазначались її розміри у дюймах: хрест – 1,5×1,5 дюйма, мініатюра – 0,5×0,5 дюйма; ширина стрічки до хреста – 1³/₈ дюйма, до мініатюри – 0,5 дюйма.

У параграфі 2 окреслювалось коло осіб, які мали право на нагородження відзнакою: колишні вояки легіону Українських Січових Стрільців, Армії УНР, Української Галицької армії, члени Української військової організації (УВО), Карпатської Січі та інших військових формувань, які боролись за незалежність України. Також право на хрест отримували вояки іноземних армій, які належали до українських комбатанських організацій та поділяли ідею незалежності України [67, с. 68].

Параграф III передбачав, що Хрест Відродження буде спадковою регалією, яку можна передавати нащадкам обох статей [79, с. 5].

У параграфі X зазначалося, що виготовлення нагород буде здійснюватись за кошти претендентів [79, с. 6].

У додатку до статуту містився опис Хреста Відродження. Лицьовий бік – з білої емалі з золотою обводкою, двома золотими перехрещеними мечами, у центрі – блакитне коло з золотим тризубом та обводкою. Гладкий зворот кольору металу з датою «1917–1977» та числом хреста. Хрест мав носитись на стрічці з трьома смугами: темно-зелена між двома малиновими [79, с. 9].

Затверджений проект статуту та опис хреста супроводжувалися також малюнками лицьового та зворотного боку нагороди [79, с. 7-8].

Зовнішній вигляд та символіка Хреста Відродження значною мірою повторювали Воєнний Хрест.

Закон про запровадження Хреста Відродження було затверджено президентом УНР Миколою Лівичем 22 травня 1977 р. [121, с. 410].

10 червня 1977 р. наказом ч. 43 війську УНР за підписами Головного отамана М. Лівича та керівника ресорту військових справ генерала В. Філоновича було створено головну раду нагород. Вона мала розглядати представлення на нагородження орденом Симона Петлюри, відзнаками Воєнний Хрест та Хрест Відродження. Головою ради було призначено полковника Костянтина Мандзенка, його заступником – підполковника Василя Рудецького,

секретарем – майора Юрія Артюшенка. Крім того, мали бути організовані крайові ради нагород у Філадельфії (США), Міннеаполісі (США), Торонто (Канада), Сіднеї (Австралія) та в Австрії [79, с. 28].

Бажаючі отримати Хрест Відродження, мініатюру та грамоту до нього мали сплатити ресорту військових справ 15 доларів [81, с. 105].

Даних про місце виготовлення нагороди віднайти не вдалося, але, очевидно, це була територія США.

Загалом з серпня 1977 до вересня 1978 років було нагороджено 521 особу. Як видно з «Реєстру нагороджених військовою відзнакою «Хрест Відродження», який нині зберігається в архівах України, серед нагороджених були українські емігрантські політики, громадські діячі, священники, а також 6 литовців [91, с. 1-18].

Зберігся також протокол комісії головної ради «Пропам'ятного хреста 60-ліття Відродження Українських збройних сил» від 30 червня 1978 р.. Головою комісії був полковник В. Рудецький, секретарем – підполковник Ю. Артюшенко, членами – сотник Л. Струк (скарбник), сотник доктор Г. Лозинський (В. Рудецького та Ю. Артюшенка під час здійснення нагороджень ресорт військових справ підвищив до наступних звань).

У цьому протоколі згадується, що з 2 серпня 1977 р. до 18 травня 1978 р. рада організувала низку засідань, на яких було розглянуто анкети багатьох претендентів.

За цей час було видано:

- 388 хрестів по 15 доларів (всього 5820 доларів);
- 1 хрест за 7 доларів;
- 42 хрести «ексофіцію» (безкоштовно).

Загальний прибуток становив 9671 долар, загальні витрати – 8583 долари 54 центи.

Різниця склала 1087 доларів 46 центів, з яких 724 долари 96 центів було

передано на потреби керівника ресорту військових справ уряду УНР в екзилі Василя Філоновича. Уже після підсумкового засідання комісії було видано ще чотири хрести [81, с. 105].

Після здійснення нагородження Хрестом Відродження залишилося ще 200 екземплярів стрічок, які оптом викупив Є. Ільницький. Як повідомляв у листі В. Філоновичу Ю. Артюшенко, вроздріб стрічки коштували по 75 центів, а Ільницький придбав їх по 42 центи [81, с. 104].

Зважаючи на те, що Хрест Відродження був спадковою регалією, останні його власники досі мешкають у США та Канаді.

5.6. Останні нагороди ДЦ УНР

У 1978 році Василь Філонович через стан здоров'я змушений був залишити посаду військового міністра (керівника ресорту військових справ) УНР. Замість нього було обрано одного з останніх ветеранів Армії УНР, 86-річного Костянтина Мандзенка.

На долю К. Мандзенка також припав розгляд кількох законопроектів, пов'язаних із нагородами, а саме: «впровадження укр. бойового ордена Івана Мазепи 3-х клас та медалі за поранення в часі збройної боротьби за незалежність України» [110; 80, с. 77].

Обидві нагороди мали бути запровадженні для майбутніх учасників збройної боротьби за незалежність України. Більш докладно про цілі запровадження цих нагород К.Мандзенко оповів у листі голові Союзу бувших українських вояків у Канаді В.Роєнку:

«Орден Івана Мазепи – це бойова трьохкласова відзнака для відзначення вояцької відваги й особистої хоробрости в бою українського вояка. До цього часу ми маємо відзнаки переважно характеру пропам'ятного хреста. Орден Івана Мазепи передбачений для нагороджування українських вояків за видатні

бойові чини в прийдешньому часі, коли наступить черговий воєнний зрив за незалежність України, або заіснують політичні обставини, у висліді яких буде виданий наказ про творення Українських Державних Збройних Сил та їх участі у боротьбі за Україну.

Друга нова відзнака – це одноклясова медаля за поранення, яка передбачена для відзначення ранених чи контужених вояків Українського Війська під час минулої а також прийдешньої збройної боротьби за незалежність України» [107, с. 1].

На превеликий жаль, більш докладну інформацію про орден Івана Мазепи знайти не вдалося. Але, вочевидь, він повторював два більш ранні проекти відзнаки імені Івана Мазепи. Один з цих проектів був реалізований.

Перша відзнака у вигляді герба гетьмана Івана Мазепи з накладеним на нього синім щитом з тризубом з'явилась у 1940–1941 роках. Це була пам'ятна відзнака для всіх ветеранів легіону Українських Січових Стрільців (УСС), а потім – 1-ї бригади УСС Галицької армії, які служили у цій формації протягом 1914–1920 років. Відзнака була виготовлена у Кракові. Вона вручну випилювалась ножівкою з польських монет номіналом 2 та 5 злотих – за зразком знака Спілки вояків Армії УНР у Варшаві [209, с. 25].

У 1958 році ініціативна група ветеранів Легіону УСС у Нью-Йорку вирішила офіційно затвердити «Мазепинський хрест» краківського виробництва. Ними було підготовлено статут Хреста Мазепи – «пам'яткового відзначення за участь Українського Січового Стрілецтва в боротьбі за Самостійну і Соборну Україну». Нагорода мала вручатись винятково особам, які належали до Братства УСС. Хрест Мазепи мав бути у формі герба гетьмана з уміщеним посередині синім щитком з золотим тризубом. Хрест виготовлявся зі срібла, мав висоту 3½ см та ширину 3 см. Стрічка шириною 3 см, чорна, з тоненькими червоними смужками по краях [94, с. 44, 44зв.].

З невідомих нам причин цей проект не було затверджено ані президентом УНР, ані УНРадою, тому він залишився лише вузькою комбатанською нагородою.

Проект «медалі за поранення в боях за волю України» вдалося реалізувати – офіційно запровадити та виготовити.

Статут та опис медалі було затверджено законом за підписом президента УНР М. Лівичького 17 травня 1980 р.. Фактично, статут повторював аналогічний документ Воєнного Хреста, розроблений ще М. Битинським. На підставі параграфу 2 право на медаль набували всі поранені та контужені вояки, «що залишились до кінця вірними Українській Державній Ідеї незалежності і соборності». Згідно з параграфом 4, медаль мала бути «спадщинною регалією» [121, с. 412].

Медаль діаметром 37 мм виготовлялась з жовтого металу. На лицьовій її стороні викарбовувався тризуб з перехрещеними під ним мечами та напис: «Жертву крові в боях за волю України». Тризуб був пофарбований жовтим кольором. На звороті медалі викарбовувалось число нагороди.

Стрічка до медалі шириною 33 мм мала бути чорно-бордово-чорною. На стрічці могли кріпитися зірочки – за кількістю поранень, які мав власник нагороди.

До медалі додавалась грамота із зображенням давньоруських дружинників, запорізьких козаків, вояка у німецькому шоломі часів Другої світової війни (з тризубом) та стрільця у мазепинці з автоматом, який, очевидно, символізував ветеранів УПА та Карпатської Січі. Фігури вояків Армії УНР або УГА на грамоті були чомусь відсутні [121, с. 413; 107, с. 4].

Медаль була виготовлена у кількості до 30 штук. Списки нагороджених цією медаллю виявити поки що не вдалося.

Існували також інші, нереалізовані проекти запровадження нагород, про які бодай коротко варто згадати.

У 1950–1970-х роках активно домагався запровадження різних нагород ветеран Армії УНР Василь Задояний (С. Нечай). Зокрема, в архівах зберігся його малюнок та проекти установчих документів до ордена Івана Мазепи [86, с. 83, 86]. Очевидно, за часів, коли міністром військових справ був К. Мандзенко, В. Задояний знов подав свій проект про запровадження низки державних нагород, у тому числі ордена Івана Мазепи 3 ступенів.

Ми не маємо жодних відомостей про розгляд законопроекту про запровадження ордена Івана Мазепи на рівні УНРади або президента УНР, а відтак його сміливо можна вважати одним з останніх нереалізованих проектів державних нагород.

У 1981 році УНРадою та президентом УНР М. Лівіцьким було засновано нову суто цивільну нагороду – орден Золотого Тризуба.

Свідчення про цю державну нагороду досить скупі. За повідомленням співробітника Львівського історичного музею Володимира Бойка, цей орден був затверджений президією Української Національної Ради 1 листопада 1981 р. – на честь 60-річчя перебування Державного центру УНР в еміграції. Цим орденем мали нагороджувати один раз на рік – 22 січня – в день проголошення Центральною Радою IV Універсалу про незалежність України. Функції нагородження покладались на президента УНР. У прийнятому УНРадою законі зазначалося, що орден призначався для цивільних осіб, які мали особливі заслуги. На відміну від військових нагород, орден Золотого Тризуба не був спадковим. У тексті закону також згадувалось, що президенту УНР М. Лівіцькому було надано на розгляд чотири варіанти нагороди. Він затвердив один з них: срібний чотирьохпроменевий хрест, між променями якого розташовані верхівки пірамід, що символізує принцип народовладдя. Посередині в овалі розміщено офіційний герб Української Народної Республіки – тризуб у вінку, а під ним напис «УНР». Причому герб, вінок та літери мали бути виготовлені з золота. За свідченнями В. Бойка, єдиний

існуючий примірник цього ордена було вручено президенту УНР М. Лівичькому під час проведення X сесії УНРади 17 червня 1989 р. в США [140, с. 33].

Нарешті, останньою державною нагородою УНР став Хрест 40-ліття Української Національної Армії [138, с. 207].

Українська Національна Армія – військове об'єднання, створене навесні 1945 р. з українських військових формувань, які воювали на боці Німеччини. Зокрема, до складу цієї армії 1-ю дивізією було включено колишню 14-ту дивізію військ СС «Галичина». Командувачем армії 18 березня 1945 р. став генерал-хорунжий Армії УНР Павло Шандрук. На чолі з Шандруком частини армії щасливо пробились на західний фронт та були інтерновані в Італії та Західній Австрії військами союзників. У складі Української Національної Армії служило чимало ветеранів Армії УНР. Інші вояки вже у таборах інтернованих визнали зверхність над собою уряду УНР. Вояків, які походили з Наддніпрянщини, це врятувало від насильницької видачі радянській владі.

Хрест УНА був встановлений постановою президії УНРади від 18 червня 1985 р. та наказом ч. 143 президента УНР. Функції голови ради відзнаки покладались на керівника ресорту військових справ доктора Романа Богатюка (ветерана УНА). Нагородження мало здійснюватись на підставі наказу президента УНР М. Лівичького. Нагорода була оригінальною та чимось нагадувала орден Золотого Тризуба: майже такої ж форми, але на «пірамідах» розміщувались мечі. В центрі замість державного герба УНР була зображена стилізована кокарда УНА – тризуб в овалі з візерунком по боках. На кожному з променів хреста розміщувались літери «У», «Н» та «А», а внизу – дата «1945». Тло хреста було золотисте. Колір променів різний: білий, зелений, синій та червоний, овальна середина – темно-синя. Нагорода мала носитись на зелено-біло-зеленій стрічці. Хрест мав розміри 30×30 мм, стрічка була шириною 35 мм. До Хреста додавалась мініатюра 15×15 мм зі стрічкою такої ж ширини [133,

с. 23].

Довкола виготовлення цієї нагороди у середовищі ветеранів постав конфлікт. Особи, які служили у 1-й Українській дивізії (колишній 14-й військ СС «Галичина») у більшості чомусь відмовились від цієї нагороди, заснувавши пізніше свою власну комбатантську відзнаку. Відтак, Хрест УНА був виготовлений у невеликій кількості та нині є колекційною рідкістю. Це була остання нагорода Державного центру УНР в екзилі.

Жодна нагорода, запроваджена урядом УНР, або Державним центром УНР в екзилі не знайшла свого місця серед нагородної системи незалежної України сучасної доби. Навіть не робилось спроб інтегрувати ці пам'ятки у часну нагородну систему України.

У 1990-і роки, коли ще були живі останні члени Союзу бувших українських вояків у Канаді, США та Великобританії, вони робили спроби здійснювати нагородження на території України своїми організаційними відзнаками. Приміром, члени української емігрантської організації «Українське Козацтво» мали намір передати свою відзнаку «Хрест Українського Козацтва» знов створеному в Україні козацтву. Емігранти навіть здійснили низку нагороджень цією відзнакою громадян України. Але зі смертю останнього з них справа нагородження «Хрестом Українського Козацтва» припинилась, бо в Україні не знайшлося бажаючих продовжувати цю традицію.

Ветерани 1-ї Української дивізії (14-ї військ СС «Галичина»), які мешкали у Великобританії та США, у першій половині 1990-х років здійснили нагородження відзнаками «Броди» своїх товаришів, які мешкали в Україні. Подібні акції зробили і ветерани Української повстанської армії з США та Канади про відношенню до бойових побратимів з України. Але, зважаючи на те, що нагороди 1-ї Української дивізії та УПА були пов'язані з винятково з подіями минувшини, вони не мали шансів отримати «нове життя» у сучасній Україні.

Найбільших успіхів у справі популяризації своєї нагороди на території України досягла Спілка бувших українських вояків у Канаді. До нагородження Хрестом 50-ліття СБУВ у Канаді протягом 1997–1999 років було представлено 46 осіб. Передусім це були діячі Спілки офіцерів України та генерали Збройних сил України. У списку також – президент України Леонід Кучма та тодішній голова СБУ Євген Марчук. Але щонайменше 9 осіб з представлених СБУВ у Канаді до нагородження, включаючи Леоніда Кучму та Євгена Марчука, відмовились від цієї відзнаки [111, с. 4–5].

Попри щире бажання останніх живих представників старих хвиль української еміграції заповісти у 1990-і роки незалежній Україні свої регалії, передусім – нагороди, ці прагнення не знайшли підтримки серед пострадянської еліти, що зайняла ключові посади в органах державної влади у Києві. Постійне озирання на комуністичне минуле, загравання з Росією, а також – байдуже ставлення до традицій української еміграції – чинники, які завадили політичній еліті 1990-х тверезо оцінити та використати нагороди уряду УНР та діаспори у нагородній системі сучасної України.

У середини 2000-х років, коли ситуація в Україні значно змінилась, і можна було порушити питання про інтегрування нагород уряду УНР та Державного центру УНР в екзилі у сучасну нагородну систему, вже не залишалось жодного живого діяча еміграції, пов'язаного з нагородною справою.

ВИСНОВКИ

Всебічний огляд та аналіз раніше малодосліджених, або взагалі недосліджених архівних джерел дозволив виявити суперечності та невідповідності, яких припустились автори, що писали про фалеристичну спадщину УНР як в Україні, так і за її межами. Внаслідок цього були зроблені такі висновки.

- автором дисертації запропоновано власну класифікацію фалеристичних пам'яток, яка використана у дисертаційному дослідженні.

- Згідно цієї класифікації фалеристичних пам'яток, у дисертації було досліджено все, що входить до поняття «нагороди», а саме: ордени, відзнаки, а також супутні їм паперові документи – статuti, накази, описи, художні проекти, списки, тощо. Все це, на думку автора, і є нагородною спадщиною УНР.

- У дисертаційному дослідженні здійснено структурування предметів нагородної спадщини УНР та виокремлено з них такі, які слід вважати державними нагородами, і всі інші – що належать до фалеристичних пам'яток громадського або приватного походження (нелегітимні нагороди). Ця принципова для дослідження фалеристичних пам'яток робота не була здійснена попередніми дослідниками: представником еміграції Я. Семотюком та вітчизняними науковцями, передусім – які належали до колективу авторів видань «Нагороди України: історія, факти, документи» (К., 1996, т.1) та «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» (К., 2004, кн. 1).

- Дисертаційне дослідження було побудоване за хронологічним та предметним принципом: у розділах 2, 4 та 5 розповідається про нагородну справу за часів збройної боротьби за незалежність України у 1917-1921 рр., у міжвоєнному часі (1920-1930-і рр.) та повоєнному часі (1940-1990-і рр.). Розділ 3 цілком присвячений історії Залізного хреста «За Зимовий похід і бої», оскільки ця нагорода існувала впродовж усіх трьох названих періодів.

- Кожний з описуваних періодів історії нагород та нагородної справи УНР мав свої особливості. За часів боротьби за незалежність України у 1917-1921 рр. нагородна справа перебувала переважно у площині теоретичної розробки. Державні інституції створювали статuti та художні проекти нагород, але до їх практичної реалізації не дійшло через відсутність коштів, бойові дії та часту зміну місцезнаходження уряду УНР (що докладно описано у розділі 2). Лише тоді, коли Армія УНР опинилась на інтернуванні в Польщі, вдалося практично реалізувати (виготовити) державну нагороду – Залізний хрест «За Зимовий похід і бої» – та провести нагородження нею. Унікальність цієї нагороди полягає в тому, що вона, по-перше, була єдиною, яку вдалось виготовити ще під активної фази боротьби за незалежність України, а по-друге – нагороджували нею найдовше – до кінця 1960-х років.

- У міжвоєнний період заснування та виготовлення нагород УНР стало можливим на кошти самих нагороджуваних. Щойно українська еміграція стала «на ноги» в економічному відношенні, було здійснено виготовлення та нагородження такими відзнаками, як Хрест Залізного Стрільця (затверджений Головним отаманом УНР С. Петлюрою ще у 1922 році) та Хрест Симона Петлюри (затверджений Головним отаманом УНР А. Лівіцьким у 1932 р. та виготовленим у 1936 р.) Причому, у наказі про запровадження Хреста С. Петлюри історичні традиції цієї нагороди зв'язувались з заснованим урядом УНР у 1920 р. орденом «Визволення», який не вдалося виготовити через «поразку в останніх боях, інтернування на території Польщі, важкі умови еміграції».

- Нагородна справа у міжвоєнний період характеризується появою нелегітимних відзнак, які виготовлялись приватними особами та фактично продавались усім охочим. Передусім, ідеться про т.зв. Хрест Директорії, медаль «в Х річницю відбудови Української Держави», т.зв. орден Булави. Історію цих фалеристичних пам'яток повністю відтворено у розділі 4 дисертаційного

дослідження, та аргументовано доведено: що ці пам'ятки не мають відношення до державних нагород УНР.

- Нагородна справа уряду УНР повоєнного часу відрізняється академічним підходом до розробки нагород (завдяки ветеранам Армії УНР, передусім – художнику М. Битинському), цілеспрямованістю та згуртованістю емігрантів у реалізації (виготовленні) орденів та відзнак, високою художньою якістю фалеристичних пам'яток. Завдяки серйозному підходу до нагородної справи у повоєнний період вдалося уникнути появи нелегітимних відзнак. Цей період також відрізняється тим, що більшість з запланованих проектів нагород були реалізовані (виготовлені), а саме: Хрест Українського Козацтва, Воєнний Хрест, Хрест Відродження, Медаль за поранення в боях за волю України та Хрест 40-річчя Української Національної Армії. На відміну від інших періодів, виготовлення деяких нагород не відбулось не через брак коштів, а через відсутність тих, кому їх можна було б вручити. Наприклад, так сталось з орденом «Базар» («Визволення України»), який призначався для учасників Другого Зимового походу, але доки тривало обговорення установчих документів – останні з них померли.

- Під час роботи над дисертацією опрацьовано архівні фонди, з якими не були знайомі попередні дослідники. В першу чергу це: фонд Уряду УНР в екзилі (ЦДАВО України), в якому зберігаються основні документи, присвячені нагородній спадщині у 1950-1970-і рр.; фонд Армійської гонорової ради «Залізного Хреста» (ЦДАВО України) – в документах якого відображено історію створення цієї нагороди; матеріали фонду посольства УНР у Німеччині (ГАРФ) – де знаходимо історію виготовлення українських нагород у 1919 р.; Архів Союзу бувших українських вояків у Канаді (Національний військово-історичний музей України) – що ілюструє нагородну справу серед останніх ветеранів у 1980-і рр. Завдяки цьому було виявлено проблемні питання, що містяться в архівних джерелах, публікаціях авторів української еміграції та

сучасних фалеристичних дослідженнях, а також розкрити їх у межах дисертаційного дослідження, спираючись на знайдені документи.

- На основі вперше введених в науковий обіг джерел висвітлено процес заснування та спроб виготовлення перших фалеристичних пам'яток уряду Української Народної Республіки, а також нагород, які запроваджувались за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Зокрема, виявлено факт про те, що вперше було порушено питання про заснування українського ордену (Святого Архистратига Михаїла) не під час правління гетьмана П. Скоропадського, як вважалось до цього, а ще у грудні 1917 року – при Центральній Раді.

- Завдяки виявленим архівним документам у дисертаційному дослідженні досить повно розкрито історію заснування українських нагород при гетьмані П. Скоропадському, а також встановлено його роль у збереженні традицій бойових російських нагород (зокрема – Георгіївських). Розглядаючи нагородну справу у 1919 році, відтворено процес нагородження вояків Армії УНР стрічками до нагород (які мали бути видані пізніше – по виготовленні), а також розкрити історію спроб виготовлення орденів та відзнак за кордоном – у Німеччині.

- Дослідження архівних фондів, що обіймають великий проміжок часу (1920-1970-і рр.), дозволило відтворити процес заснування єдиної нагороди, виготовленої під час бойових дій за незалежність України у 1917-1921 рр. – Залізного хреста «За зимовий похід і бої», створення Великої ради «Ордену Залізного Хреста», висвітлити долю нагороди й нагороджених нею та діяльність ради Залізного хреста у 1940–1960 рр. Зокрема, виявлено місце виготовлення Залізного хреста у 1920 році (ювелірна майстерня у Варшаві), а також – точну кількість нагороджених ним у 1921 р. – під час перебування Армії УНР у таборах інтернованих на території Польщі. Документи Армії УНР пролили світло на організацію церемоній та урочистостей, присвячених врученню Залізних хрестів «За Зимовий похід і бої». Декотра кількість нагороджених

Залізним хрестом брала участь у II Зимовому поході у листопаді 1921р. – з відзнакою на грудях. Матеріали Ради Залізного хреста 1922 р. розкрили історію спроби змінити зовнішній вигляд відзнаки, а також розширити коло осіб, які мали право на отримання Залізного хреста «За Зимовий похід і бої». Документи повоєнного часу (1940-1970-х рр.) дали змогу відповісти на питання: скільки учасників Першого Зимового походу пережили Другу світову війну, хто з них був ініціатором надання Залізного хресту статуту ордену та виготовлення його другим накладом, якій кількості ветеранів було вручено цю нагороду, та ін.

В процесі роботи виявлено чималу кількість унікальних архівних джерел з історії нагород уряду Української Народної Республіки, які вперше вводяться в науковий обіг. Це, передусім, іконографічні джерела: грамоти до Бойової медалі «Республіка» (1919 р.), проекти Бойової відзнаки та Бойової медалі «Республіки» (1919 р.), проекти наверхня на прапор частин, які брали участь у Першому Зимовому поході, наперсного хреста для священників та мініатюри для ношення на цивільному одязі – учасників цієї події (1922 р.), проекти Воєнного ордену імені Симона Петлюри 3-х ступенів (1947 року), Хреста Українського Козацтва (а також уніформи та прапорів для його кавалерів), ордену «Базар» («Визволення України», 1956 р.), ордену «Базар» (1973 р.). Крім того, вдалось відшукати документи про заснування та виготовлення нагород УНР: Хреста Залізного Стрільця, кількох випусків Хреста Петлюри, Хреста Українського Козацтва, Воєнного Хреста, ордену «Базар» («Визволення України»), Хреста Відродження, ордену Івана Мазепи (3-х ступенів), медалі «За поранення в боях за волю України».

- Дослідження музейних зібрань та приватних колекцій дало змогу порівняти іконографічні джерела та оригінальні нагороди, зробити висновки про якість їх виготовлення, число тиражів (у випадку з Залізним хрестом «За Зимовий похід і бої» та Хрестом Петлюри, які відтворювались кілька разів), кількість нагороджених (на підставі аналізу номерів, що набивались на звороті

нагород).

- Виявлено списки всіх осіб, нагороджених державними орденами та відзнаками УНР. Завдяки цьому встановлено точну кількість нагороджених:

- Залізним хрестом «За Зимовий похід і бої» (1921 рік) – 1668 осіб;
- Залізним хрестом «За Зимовий похід і бої» (повоєнний час) – 40 та 15 повторно (замість утрачених під час Другої світової війни);
- Хрестом Залізного Стрільця – за списком 1922 р. 704 особи (включаючи 18 помертньо), фактично – 150 нагороджень;
- Хрестом Симона Петлюри (з 1936 до 1977 р.) – 3515 нагороджень (включаючи близько 400 помертньо);
- Воєнним Хрестом (з 1961 до 1978 р.) – 1368 осіб;
- Хрестом Відродження (1977-1978 рр.) – 521 особа (включаючи кількох помертньо).

- Окреме місце у дисертаційній роботі присвячено долі людей, які створювали нагороди, а також – осіб, що були нагородженні орденами та відзнаками УНР. Зокрема, згадано про життєвий шлях та долю голови нагородної комісії уряду гетьмана П. Скоропадського генерала Г. Гончаренка (Ю. Галича), ветерана Армії УНР, художника М. Битинського, ініціаторів запровадження нагород УНР в еміграції – М. Стечишина, В. Філоновича, П. Сумарокова та інш. Проаналізовано спроби останніх ветеранів, що мешкали за кордоном, передати у 1990-і рр. нагородну спадщину у незалежну Україну. На жаль, ці спроби не були доведені до логічного завершення, в наслідок чого жодна нагорода уряду УНР не знайшла свого місця у нагородній системі сучасної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**I. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ****Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (ЦДАВО України)****Ф. 1065. Рада народних міністрів Української Народної Республіки, 1918-1923.**

Оп. 2.

1. Спр. 9. Протоколи засідань Ради народних міністрів УНР. 1-30.09.1920.

Оп. 4.

2. Спр. 100. Постанови. Постанова про асигнування 8.000.000 гривень на утримання сільськогосподарського вченого комітету України та місцевих наукових сільськогосподарських установ на Київщині та Поділлі. 08.07.1920.

Ф. 1072. Міністерство сповідань Української Народної Республіки, 1918-1922.

Оп. 2.

3. Спр. 138. Листування з департаментом православної церкви про зв'язки українського православного народу з Вселенським патріаршим престолом, про духовне життя в таборах, висвячення священників «лицарів Залізного хреста». 20.06.-07.11.1921. 138 арк.

Ф. 1074. Міністерство військових справ Української Держави, 1918.

Оп. 1.

4. Спр. 10. Накази по військам Української Народної Республіки. 15.11.1918-09.12.1918.

5. Спр. 29. Наказ про скликання Георгіївської думи; Пам'ятна записка, заяви та листування про нагороду Георгіївських кавалерів; список генералів, старшин, маючих орден Георгія. 09.07.-12.12.1918. 9 арк.

Оп. 2.

6. Спр. 11. Копії наказів гетьманської військової офіції №565-685. 02.10.-21.10.1918.

7. Спр. 13. Копії наказів гетьманської армії. 03.05.-31.07.1918.

8. Спр. 37. Наказ військового міністра УНР по армії. 1918.

Ф. 1075. Військове міністерство Української Народної Республіки, 1918-1929.

Оп. 1.

9. Спр. 45. Постанова Ради Міністрів та статут про бойові відзнаки армії УНР. квітень 1919 р. 20 арк.

10. Спр. 81. Проект статуту ордена «Залізного Хреста». 25.11.1921. 10 арк.

11. Спр. 82. Листування з Міністерством ісповідань про нагородження попів, які служать при військовій дивізії. 08.08.1921. 11 арк.

12. Спр. 104. Накази Головної команди Української Народної Республіки. 01.01.1922-06.12.1922. 67 арк.

13. Спр. 117. Положення, доповідь, статут про орден «Визволення». 16.01.1922. 68 арк.

14. Спр. 119. Списки військовослужбовців представлених до нагороди. 21.07-26.12.1922. 33 арк.

Оп. 2.

15. Спр. 58. Накази Головної команди військ УНР. 10.01.-10.11.1920.

16. Спр. 469. Накази військам Дієвої армії УНР і по групі військ УНР. 19.02.-31.12.1921.

17. Спр. 546. Листування з військовими частинами про скликання ради

ордена «Залізного хреста» для нагородження військовослужбовців. 04.05.-10.12.1921.

18. Спр. 557. Протоколи засідання Вищої Гонорової Ради з організаційних питань. Списки і посвідчення старшин і урядовців управ Військового міністерства і військових частин армії УНР та листування про їх персональний склад. 07.06.-22.12.1921.

19. Спр. 823. Службові реєстри старшин Військового міністерства, проект статут ордену «Республіки», закон про порядок введення на залізницях УНР тарифних правил та інше. 30.09.1921-14.08.1922.

Оп. 3.

20. Спр. 3. Статут відзнаки «Залізного хреста», проект його і «Визволення» та листування з Радою міністрів Директорії з цих питань. 23.03.-22.12.1921.

Оп. 4.

21. Спр. 7. Закони Ради Міністрів Директорії про надзвичайні військові суди та нагородження медалями «Відвага» 4-х ступенів старшин та козаків петлюрівської армії. 1919 р.

Ф. 1077. Головне управління Генерального штабу Української Держави, 1918.

Оп. 5.

22. Спр. 10. Накази по військовій офіції УНР. 1918 р.

Ф. 1078. Головне управління Генерального штабу Української Народної Республіки, 1918-1924.

Оп. 1.

23. Спр. 96. Накази Командуючого Північною Групою Військ УНР. 22.02.-02.07.1919. 92 арк.

Оп. 2.

24. Спр. 3. Статути бойової відзнаки Республіки і залогової служби, пояснюючі записки та доповіді Генштабу до них. 12-19.07.1919. 58 арк.

25. Спр. 219. Документи (положення, доповіді, проекти, схеми, листування про організацію резервних частин УНР, військової і головної жандармерії. Списки частин, старшин та урядовців 4-ї і 5-ї стрілецьких дивізій і резервних бригад). 30.03.1921-10.01.1922. 170 арк.

Оп. 3.

26. Спр. 2. Пояснююча записка начальника інспекторського відділу про правила нагородження старшин і козаків петлюрівської армії. 1919 р. 5 арк.

Ф. 2248. Штаб Південно-Східної групи Республіканських військ Української Народної Республіки, 1919.

Оп. 1.

27. Спр. 7. Накази головнокомандуючого Південно-Західного району військ УНР та накази командуючого Північної групи військ УНР (друк. прим.).

Ф. 2254, Армійська гонорова рада ордена «Залізного Хреста» Української Народної Республіки, м. Каліш (Польща), 1920-1923.

Оп. 1.

28. Спр. 1. Протокол засідання Ради по нагородженню старшин і козаків орденом «Залізний Хрест», нагородні листи, службові записки, рапорти, листування.

29. Спр. 3. Протоколи засідання Ради ордена «Залізного Хреста».

30. Спр. 4. Копії протоколів засідання Ради ордена «Залізного Хреста»; рапорти, нагородні листи, списки, посвідчення і листування про нагородження різних осіб. Короткі історичні записки 1-го Чорноморського полку, походу у тил ворога в 1919-1920 рр.

Ф. 2257. Штаб 3-ої залізної стрілецької дивізії військ Української Народної Республіки, 1919-1924.

Оп. 1.

31. Спр. 4. Протокол, вимогові відомості на гроші та атестати співробітників куренів. 04.04.1920-17.09.1920.

32. Спр. 5. Накази 3-ї Залізної стрілецької дивізії. 04.01.1924-20.12.1924. 197 арк.

33. Спр. 6. Накази 3-ї Залізної стрілецької дивізії. 18.01.1921-22.12.1921. 186 арк.

Оп. 2.

34. Спр. 11. Нагородні листи командного складу 3-ї Залізної стрілецької дивізії, нагородження орденом Залізного хреста від А до З. 1921 р.

35. Спр. 12. Нагородні листи командного складу 3-ї Залізної стрілецької дивізії, нагородження орденом Залізного хреста від І до П. 1921 р.

36. Спр. 13. Нагородні листи командного складу 3-ї Залізної стрілецької дивізії, нагородження орденом Залізного хреста від Р до Я. 1921 р.

Ф. 2282. Штаб 2-ої Волинської стрілецької дивізії військ Української Народної Республіки, 1920-1923.

Оп. 1.

37. Спр. 61. Накази генерального інспектора військ УНР. 05.01.1922-04.01.1923.

Ф. 2426. Генеральний інспектор армії Української Народної Республіки, с. Каліш (Польща), 1921-1924.

Оп. 1.

38. Спр. 9. Накази Військового міністерства УНР та Головної команди війська УНР (копії). 01.01.1922-31.12.1922. 184 арк.

Ф. 3170. Штаб окремої кінної дивізії армії Української Народної Республіки, 1920-1921.

Оп. 1.

39. Спр. 15. Списки старшин та козаків Окремої кінної дивізії; старшин та командирів представлених до нагороди, нагородний лист; списки на підвищення в ранги та листування в цій справі. 09.09.1920-24.08.1921. 244 арк.

Ф. 3172. Штаб діючої армії Української Народної Республіки, 1918-1924.

Оп. 1.

40. Спр. 30. Копії наказів військам Дієвої армії УНР з №43-185. 10.06.-02.11.1920. 101 арк.

41. Спр. 45. Копії наказів по військам Волинської дивізії УНР з №13-75. 08.05.-09.11.1920. 95 арк.

42. Спр. 68. Списки на підвищення підхорунжих та козаків в старшинський ранг та листування в цій справі. 15.04.09.10.1920. 43 арк.

43. Спр. 88. Копії наказів по 1-й Запорозькій стрілецькій дивізії з №1-258 та списки дітей військовослужбовців 1-ї Запорозької дивізії. 20.12.-22.10.1921. 250 арк.

44. Спр. 89. Копії наказів по 2-й Волинській стрілецькій дивізії. 28.02.-15.08.1921. 152 арк.

Оп. 5.

45. Спр. 18. Копії наказів війську 4-ї Київської стрілецької дивізії петлюрівської армії за 1921 р. 44 арк.

Ф. 3217. Штаб 1-ої Запорізької стрілецької дивізії військ Української Народної Республіки, 1919-1927.

Оп. 1.

46. Спр. 129. Рапорти, донесення командирів частин дивізії про підвищення в рангах, про нагородження орденами й відзнаками, згідно статуту про чужеземні нагороди та ін. 11.01.1922-09.01.1923.

Ф. 3219. 2-га Запорізька стрілецька бригада 1-ої Запорізької стрілецької дивізії військ Української Народної Республіки, 1920-1921

Оп. 1.

47. Спр. 2. Рапорти командирів частин бригади, інспекторського відділу штабу 1-ї Запорізької дивізії про підвищення в рангах старшин та урядовців за вислугу терміну і бойові та надзвичайні відміни. Атестації і кандидатські списки. 03.09.1920-23.12.1921.

Ф. 3238. Штаб 4-ої збірної бригади сірожупанників 2-ої Волинської дивізії військ Української Народної Республіки, 1920-1923.

Оп. 1.

48. Спр. 21. Накази по 2-й Волинській стрілецькій дивізії УНР. 31.01.1921-27.03.1921. 97 арк.

Ф. 3869. Цурканов Костянтин Костянтинович (1886) підполковник армії УНР, 1918-1929.

Оп.1.

49. Спр. 2. Протокол Директорії УНР, протокол Загальних зборів української еміграції в Чехословацькій республіці та відозви до українського студентства. 22.01.1929-27.11.1929. 26 арк.

Ф. 4018, Український національний музей-архів при Українському інституті громадознавства в Празі (Чехословаччина), 1900-1937.

Оп. 1.

50. Спр. 68. Листи померлих солдат петлюрівської армії від літери «А» до «С». б/д. 125 арк.

Ф. 4543. 19-та піша дивізія військ Української Народної Республіки, 1919.

Оп. 1.

51. Спр. 18. Списки, нагороджувальні листи старшин, офіцерів, і козаків залізничної охорони Правобережного району. Квітень 1919 р.

Ф. 5235. Уряд Української Народної Республіки в екзилі, 1920-1991.

Оп. 1.

52. Спр.204. Проект закону про встановлення «Военного Хреста Української Народної Республіки» в пам'ять сорокових роковин відродження Українських збройних сил та листування деяких членів виконавчого органу УНРади з різних поточних питань. 30.08.-30.11.1957 р. 17 арк. 15 док.

53. Спр. 341. Документи про роботу ресорту преси та інформації (інформація комісії зовнішніх зв'язків УНРади про роботу комісії; проект програми конференції братніх організацій; привітання голови виконавчого органу УНРади до кардинала Й. Сліпого; статут пам'ятної відзнаки «50-ліття УНР»; повідомлення виконавчого органу УНРади про смерть О.Бойдуника та М.Хробака). 15.11.1961-27.04.1967. 145 арк. 105 док.

54. Спр. 354. Документи про роботу вищої військової ради (військові накази, листування, рапорти, протоколи засідань), 15.02.1946-8.12.1972 р., 168 арк. 96 док.

55. Спр. 361. Списки ветеранів, яким надано "Хрест Симона Петлюри", 1948 р., 207 арк. 145 док.

56. Спр. 362. Документи про роботу ресорту військових справ (накази Головної команди війська і флоту УНР; Державний герб Української Соборної Держави; анкета Григорія Міговича для одержання «Хреста Симона Петлюри»).

16.10.1920-02.03.1960. 58 арк., 30 док.

57. Спр. 462. Документи про роботу президії УНРади (листування президії з Президентом УНР, головою виконавчого органу УНРади, ресортом військових справ про військові нагороди УНР; проекти законів про встановлення «Военного хреста УНР» в пам'ять сорокових роковин відродження збройних сил та затвердження за воєнною відзнакою «Орден Залізний хрест» постійної назви «Орден Залізний хрест»; позиції Союзу земель Соборної України – селянської партії в справі налагодження стосунків і співпраці між політичними партіями, заступленими в УНРаді та інш.). 6.08.1957-19.10.1960, 35 арк. 25 док.

58. Спр. 502. Листування голови виконавчого органу УНРади С.Барана з Президентом УНР А.Лівицьким та іншими членами УНРади з різних громадських та політичних питань. 26.07.1950-08.04.1953. 40 арк. 31 док.

59. Спр. 510. Статут Ордена "Залізного Хреста", (додаток до закону 8 березня 1958 р.). 1958 р. 3 арк. 3 док.

60. Спр. 566. Документи ресорту військових справ виконавчого органу УНРади (листування, постанови, протоколи, накази, Закон про загальну військову повинність громадян Української Народної Республіки; статут «Военного хреста УНР» та інш.). 15.09.1947-04.10.1963. 107 арк. 38 док.

61. Спр. 581. Документи ресорту військових справ (замітки про історію Українських збройних сил, Декрет Президента УНР (в екзилі) про усталення повного іменного виказу лицарів «Ордена Залізного Хреста» та інш.). 29.10.1953-16.03.1964. 94 арк. 43 док.

62. Спр. 1284. Документи про військові організації Державного центру УНР (положення про відзнаку «Хрест українського козацтва»; закон про встановлення пам'ятного воєнного хреста УНР; тимчасове законоположення про вищу військову раду; реєстр генералів армії УНР; схема організації Українського вільного козацтва, листування). 1920, 1947, 1949, 1957, 1960, 1965 рр. 40 арк. 23 док.

63. Спр. 1307. «Міркування щодо орденів Української Народної Республіки». Стаття Семена Нечая. 1962 р. 18 арк. 1 док.
64. Спр. 1506. Листування Президента УНР А. Лівичького з генералом управи МВС М. Садовським про розробку та видання орденської відзнаки Військового хреста УНР; з СУВ про фінансування редакції та розповсюдження журналу «Український комбатант». 5.09.1955-30.04.1970. 48 арк. 33 док.
65. Спр. 1519. Особисте листування голови ресорту військових справ УНРади В.Філоновича з директором УВП М.Битинським, список історичних рукописів та біографічна довідка М.Битинського 08.09.1957-07.12.1976. 136 арк. 69 док.
66. Спр. 1520. Листування голови ресорту військових справ УНРади в США В.Філоновича з Президентом УНР М.Лівичьким про перейменування «Хреста С.Петлюри» з відзнаки на орден, розробку проекту ордена «Орден Базару» та інші. 13.08.1962-24.12.1975 рр., 118 арк. 83 док.
67. Спр. 1521. Листування голови ресорту військових справ УНРади В.Філоновича з Президентом УНР М.Лівичьким та віце-президентом М.Степаненком про надання Ордену Залізного Хреста права спадщини, статут відзнаки 60-ліття відродження збройних сил УНР та нагородження учасників II походу Ю.Тютюнника «Хрестом С.Петлюри»; біографічні відомості з життя та діяльності піполковника армії УНР Л.В.Ступницького. 27.01.1948-27.10.1978. 110 арк. 58 док.
68. Спр. 1531. Накази Міністерства військових справ УНР з основної діяльності та з особового складу 16.11.1946-16.10.1967. 40 арк. 25 док.
69. Спр. 1534. Накази Головної команди військ УНР з основної діяльності та особового складу, 20.07.1948-02.03.1960. 111 арк. 42 док.
70. Спр. 1536. Накази Головної команди військ УНР з основної діяльності та особового складу, 21.02.1968-01.11.1978. 128 арк. 116 док.
71. Спр. 1537. Накази Головної команди військ УНР з основної діяльності та особового складу, 28.06.1919-22.05.1952. 51 арк. 20 док.

72. Спр. 1538. Накази Головної команди військ УНР з основної діяльності та особового складу, 27.05.1937-10.10.1978. 69 арк. 24 док.
73. Спр. 1540. Документи про підвищення у рангах військових УНР (обіжники, довідки, списки, автобіографії, листування). 24.05.1916-21.01.1956. 85 арк. 53 док.
74. Спр. 1557. Закон про утвердження за воєнною ознакою "Залізний хрест" постійної назви «Орден Залізного хреста», затвердженого президією УНРади та статут до нього; статuti ОБВУ в ЗДА; альбом-біографія С.Петлюри та інш., 22.01.1918-16.02.1976, 50 арк. 18 док.
75. Спр. 1587. Реєстр військових армії УНР, нагороджених «Воєнним хрестом». Літери «А-Я». б/д. 73 арк. 1 док.
76. Спр. 1588. Реєстр військових армії УНР, нагороджених орденом "Базар". б/д. 26 арк. 1 док.
77. Спр. 1605. Листування СУВ з Краєвою радою Воєнного хреста в США про нагородження військових армії УНР Воєнним хрестом та грамотою до нього. 10.05.1960-7.07.1969, 93 арк. 87 док.
78. Спр. 1637. Документи про затвердження військовою комісією Міністерства військових справ УНР проекту пам'ятного хреста 60-річчя відродження збройних сил України (постанови, накази, статuti, протоколи, анкети, грамоти, списки військових, нагороджених хрестом Симона Петлюри). 22.05.1932-1.02.1977, 47 арк. 23 док.
79. Спр. 1664. Статут пам'ятного хреста до 60-річчя відродження Українських державних збройних сил УНР. 12.06.1973-28.04.1978. 34 арк. 16 док.
80. Спр. 1773. Листування членів ресорту військових справ з членами головних та крайових орденських рад УНР з питань основної діяльності та проект ордену "Базар". 04.10.1978-05.09.1980. 92 арк. 84 док.
81. Спр. 1791. Листування В.Філоновича з членами ресорту військових справ УНР та УНРади, СУВ, ОБВУА та іншими з питань основної діяльності і списки

військовослужбовців УНА, підвищених у старшинські ранги. 09.01.1977-18.07.1978. 120 арк. 94 док.

82. Спр.1806. Наказ Міністерства військових справ УНР про нагородження військовослужбовців УНА відзнакою "Хрест Симона Петлюри" та списки нагороджених, 24 квітня 1950 р. (абетковий), 61 арк. 1 док.

83. Спр. 1807. Реєстр нагороджених військовослужбовців УНА «Хрестом Симона Петлюри» за 1917-1921 рр. 57 арк. 1 док.

84. Спр. 1808. Реєстр нагороджених військовослужбовців УНА "Хрестом Симона Петлюри", проект закону Міністерства військових справ УНР про перейменування відзнаки «Хрест Симона Петлюри» на «Воєнний орден імені Симона Петлюри», серпень 1937 р., 103 арк. 5 док.

85. Спр. 1809. Документи про роботу ресорту військових справ (листування членів СУВ з питань основної діяльності; проект закону УНРади про утворення за воєнною відзнакою «Залізний хрест» постійної назви «Орден залізного хреста»; проект закону Міністерства військових справ УНР про встановлення вояцьких грамот та біографічні відомості з життя та діяльності М.О. Капустянського). 25.03.1919-26.04.1970. 126 арк. 34 док.

86. Спр. 1810. Документи про роботу ресорту військових справ (проекти законів УНРади про встановлення воєнних відзнак «Медалі ім. полковника Івана Богуна», «Ордена Симона Петлюри», «Ордена залізний хрест», «Ордена святої княгині Ольги», малюнки фото). б/д. 241 арк. 125 док.

87. Спр. 1811. Документи про роботу ресорту військових справ (проект закону, статуту та листування про встановлення ордена «Базар» та II Зимового походу). 27.11.1971– 3.01.1974. 40 арк. 16 док.

88. Спр. 1812. Документи про роботу ресорту військових справ (протоколи засідань Головної ради ордена «Хреста Симона Петлюри» та список військовослужбовців УНА, нагороджених «Хрестом Симона Петлюри»). 11.05.1960 – 23.06.1964. 63 арк. 13 док.

89. Спр. 1814. Реєстр військових армії УНР, нагороджених «Орденom залізного хреста». б/д. 41 арк. 1 док.
90. Спр. 1815. Книга про ордени Української Народної Республіки. б/д. 58 арк. 1 док.
91. Спр. 1816. Реєстр військовослужбовців армії УНР, нагороджених відзнакою «Хрест Відродження». б/д. 18 арк. 1 док.
92. Спр. 1899. Документи про роботу Державного центру УНР (заклик допомогового фонду Карпатського союзу, листи, статті про 6-ту Стрілецьку дивізію). б/д. 146 арк.
93. Спр. 1902. Документи про роботу Державного центру УНР (статут воєнного ордена С.Петлюри та ордена Української Державності; листування генерала В.Філоновича з різними кореспондентами). 1937, 1962-1979 рр. 159 арк. 101 док.
94. Спр. 1927. Документи про роботу військових організацій УНР (накази, статті про роботу, листи, положення про відзнаку «Хрест Українського козацтва», «Закон про воєнний хрест», «Закон про орден Залізного хреста», 1947-1960 рр., 69 арк. 31 док.
95. Спр. 2173. М.Битинський «Воєнний хрест Української Народної Республіки», «Крути», «Нові блукання в справі наших державних інсигній». Статті, поема. 1967, 1976. 30 арк. 8 док.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ)

Ф.263. Колекція позасудових справ реабілітованих, 1918-1950.

96. Спр. 17388. Архівно-слідча справа Мартинюка І.С.
97. Спр. 52550, Анкети осіб, заарештованих органами ЧК в Одесі у 1921 р. Анкета Рафальського Г. М.
98. Спр. 56840. Архівно-слідча справа Луганіна О.О.

99. Спр. 58900. Архівно-слідча справа Снігуровського С.І.

Ф.269. Колекція документів «Український музей в Празі, 1925-1948».

Оп. 1

100. Спр. 30.

101. Спр. 385.

Центральний державний історичний архів у Львові.

Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки.

Оп. 1.

102. Спр. 50. Грамоти лицарів Залізного хреста «За Зимовий похід і бої»

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)

Ф. 6 Кримінальні справи на реабілітованих осіб

103. Спр. 51908. – Т. 1-3, архівно-слідча справа родини Ковальських та ін.

104. Спр. 67093. – Т. 397, архівно-слідча справа Репія П.Я.

105. Спр. 69865. Архівно-слідча справа Сухоручка-Хословського Б. Б.

106. Спр. 75144. – Т. 2, архівно-слідча справа «8-й повстанческий район войск УНР»

Національний військово-історичний музей України.

Архів Союзу бувших українських вояків у Канаді. Генеральна управа.

107. За жертву крові в боях за волю України. 1980 р. 4 арк.

108. Переписка. Роки 1968-1969, Лист І. Чесно до невідомого від 23.10.1969.

109. Переписка. Рік 1974, лист В.Філоновича до членів комбатантських організацій від 1.03.1974.
110. Переписка. 1980 рік. Лист К.Мандзенка до членів комбатантських організацій, квітень 1980.
111. Список нагороджених Хрестом 50-ліття Союзу Бувших Українських Вояків в Канаді. 5 Арк.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)

Ф. 5889. Посольство Украинской Народной Республики в Германии, г. Берлин

Оп.1.

112. Д. 29-б. Письмо военного министра буржуазно-националистической Украинской народной республики в Берлине с просьбой ходатайства об изготовлении в Германии знаков отличия и грамот (с приложением описаний и рисунков ордена, медали и грамоты), 14 стр.

Приватний архів О. І. Рудіченка (Нью-Йорк)

113. Оригінал грамоти «В пам'ять 50-річчя відродження збройних сил України» // Приватний архів О. І. Рудіченко.
114. Лист П. Сумарокова від 11.07.1974 // Приватний архів О. І. Рудіченко (Нью-Йорк).

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

115. Вістник державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1919. – Вип. № 5. – Ч. 75.

116. Вістник державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – Вип. № 4, Тарнів. – 17.12.1921.
117. Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия [Текст]. – М., 2004.
118. Год работы. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год. – Винница, 1922.
119. Державний центр Української Народньої Республіки в екзилі, статті і матеріали [Текст]. – Філядельфія; Київ; Вашингтон, 1993.
120. Нагороди України : історія, факти, документи : у 3 т. [Текст] / Д. Табачник (кер. авт. кол.), І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко, І. Курас, В. Куценко, Л. Яковлева. – К. : Українознавство; фірма "ARC-Ukraine", 1996.
121. Пам'ятна книга П'ятдесятиліття Союзу Бувших Українських вояків в Канаді [Текст]. – Гамільтон, 1987.
122. Приказ от 13.10.1914 [Текст] // Высочайшие приказы о чинах военных за 1914 год. – Санкт-Петербург, 1914.
123. Симон Петлюра, статті, листи, документи [Текст]. – К., 1999.

III. МОНОГРАФІЇ, ЛІТЕРАТУРА

124. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях. Спогади. Невідомі твори (1999) [Текст] / Б. Антоненко-Давидович. – К.: Смолоскип, 1999.
125. Воронін В. Люди, держава, нагороди... Нагородна система України ХХ – ХХІ століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства [Текст] / В. Воронін. – Харків: Фоліо, 2013.
126. Галич Ю. Красный хоровод [Текст] / Ю. Галич. – Рига. – 1929. – Ч. 1.
127. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) [Текст] / О. Доценко. – К., 2001.

128. Кравцевич-Рожнецкий В. Украинские военные знаки отличия первой половины XX века [Текст] / В. Кравцевич-Рожнецкий, В. Панасенко. – К., 2009.
129. Круковський О. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею) [Текст] / О. Круковський, С. Пахолко. – Львів : Априорі, 2011.
130. Прохода В. Записки непокірливого: книга II [Текст] / В. Прохода. – Новий Ульм, 1972.
131. Рудиченко А. И., Я. Ю. Тинченко. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва [Текст] / А. И. Рудиченко, Я. Ю. Тинченко. – К. : Логос. – 2011.
132. Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посібник // В.О. Замлинський, М.Ф. Дмитрієнко, Т.А. Балабушевич та ін.; За ред.. В.О. Замлинського, М.Ф. Дмитрієнко. – К.: НМК ВО, 1992.
133. Семотюк Я. Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки [Текст] / Я. Семотюк. – Торонто, 1991.
134. Семотюк Я. Українські військові нагороди [Текст] / Я. Семотюк. – Рівне, 2010.
135. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)[Текст] / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007.
136. У 50-річчя Зимового походу Армії УНР. [Текст]. – Нью-Йорк, 1973
137. Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія, рік 1919 [Текст] / О. Удовиченко. – Червона Калина. – Нью-Йорк, 1971; Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія, роки 1920-1924, інтернування, «Ледяний рейд» [Текст] / О. Удовиченко. – Червона Калина. – Т. 2. – Нью-Йорк, 1982.
138. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини: У 2-х кн., кн.1 [Текст] / Авт. колектив: Д.Табачник (керівник), В.Бузало, В.Воронін, М.Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2004.

139. Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної стрілецької дивізії, 1919-I/VI-1922 р. [Текст] / Г. Чижевський. – Каліш, 1922.

IV. БРОШЮРИ, СТАТТІ

140. Бойко В. Орден Золотого Тризуба. Однострій – Форменная одежда [Текст] / В. Бойко // Рівне. – 2000. – Ч. 5.

141. Битинський М. Військові відзнаки Української Національної Армії [Текст] // Гуртуймося. – Прага. – Ч. IX (травень 1932).

142. Битинський М. Українські військові відзнаки [Текст] / М. Битинський // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк. – 1968. – Ч. 1; Ч. 2. – с. 26-31; Ч. 3. – с. 42-47.

143. Братство спадкоємців Воєнного Хреста [Текст] // Дороговказ. – 1968. – Ч. 40.

144. Бузало В. Від персня до хреста Симона Петлюри [Текст] / В. Бузало // Архіви України. – К., 1992. – № 5–6.

145. Бузало В. До історії створення знака ордена Залізного Хреста УНР [Текст] / В. Бузало // Третя наукова геральдична конференція. – Львів, 1993.

146. Бузало В. Невідомі сторінки українських відзнак [Текст] / В. Бузало // Трибуна. – Київ. – 1992. – № 6.

147. Вісті комбатанта. – Нью-Йорк. – 1967. – Ч. 2.

148. Вісті комбатанта. – Нью-Йорк. – 1971. – Ч. 1.

149. Вісті комбатанта. – Нью-Йорк. – 1975. – Ч. 3–4.

150. Воєнний Хрест Армії Української Народної Республіки для вояків, що брали участь у визвольній боротьбі 1918–1923 (До історії Воєнного Хреста) // Бюлетень Союзу Бувших Українських вояків у Канаді. – Торонто. – 1964. – Ч. 18.

151. Голос Києва. – 27 (14) октябрю 1918 года. – № 139.

152. Голос Києва. – 19 (6) ноябрю 1918 года. – № 158.

153. Городиський О. Військові відзначення [Текст] / О. Городиський // Вісті братства кол. вояків 1-ї Української Дивізії УНА. – Мюнхен. – 1954. – Ч. 47–48 (9–10).
154. Городиський О. Про медалі й військові відзначення [Текст] / О. Городиський // Вісті братства кол. вояків 1-ї Української Дивізії УНА. – Мюнхен. – 1966. – Ч. 121.
155. Городиський О. Українські військові відзначення [Текст] / О. Городиський // Вісті братства кол. вояків 1-ї Української Дивізії УНА. – Мюнхен. – 1955. – Ч. 78–81 (7–10).
156. Дмитрієнко М., Іщенко Я. Фалеристика // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К.: Либідь, 2008.
157. Дмитрієнко М. С. Петлюра і перші нагороди України [Текст] / М. Дмитрієнко, В. Бузало // Полтавська Петлюріяда. Матеріали других петлюрівських читань. – Полтава, 1993.
158. Дмитрієнко М. Фалеристика // Енциклопедія історії України: Т. 10. Т-Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2013.
159. За Державність [Текст]. – Торонто. – 1964. – Ч. 10.
160. Зварич І. Київська інженерна юнацька школа [Текст] / І. Зварич // За Державність. – Торонто. – 1964. – Ч. 10.
161. Звернення [Текст] // Дороговказ. – Торонто, 1970. – Ч. 46.
162. Звідомлення Крайової Ради Воєнного Хреста за час від 10 червня до 10 листопада 1966 [Текст] // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк. – 1966. – Ч. 4–5.
163. Звідомлення Крайової Ради Воєнного Хреста за час діяльності від 10 жовтня 1965 до 31 січня 1966 // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк. – 1966. – Ч. 1.

164. Звідомлення Крайової Ради Воєнного Хреста при Головній управі ОБВУА у Філядельфії на день 9 жовтня 1965 [Текст] // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк. – 1966. – Ч. 1.
165. Зник отаман Горбанюк [Текст] // Вісті Братства кол. Вояків 1 УД УНА. – Ч. 92. – Мюнхен, 1958.
166. Зразкове відзначення 45-річчя 1 Зимового походу [Текст] // Вісті комбатанта. – Нью-Йорк, 1965. – Ч. 1.
167. Карпов В.В. Фалеристичні традиції Української Народної Республіки [Текст] // В.В. Карпов. – Вісник НАКККіМ. – № 1. – 2015.
168. Комунікат [Текст] // Вісті братства кол. вояків 1-ї Української Дивізії УНА. – Мюнхен. – Ч. 20–21 (6–7).
169. Корчак-Городиський О. Ордени, медалі й відзначення [Текст] / О. Корчак-Городиський // Філадельфія : Мета, 1983. – Ч. 212 (11).
170. Корчак-Городиський О. Цінна й довгоочікувана публікація [Текст] / О. Корчак-Городиський // Вісті Комбатанта. – Торонто ; Нью-Йорк. – 1992. – ч. 2.
171. Круковський О. Невідома нагорода за Другий Зимовий похід (Базар) і бої. [Текст] / О. Круковський // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів. – 2001. – Ч. 25.
172. Кучерук О. До історії відзнаки Української Народної Республіки «Хрест Симона Петлюри» [Текст] / О. Кучерук // Нумізмати́ка і фалеристика. – К. – 2003. – № 4.
173. Кучерук О. До історії створення відзнаки Українського Вільного Козацтва «Хрест Українського Вільного Козацтва» [Текст] / О. Кучерук // Нумізмати́ка і фалеристика. – К. – 2005. – № 1.
174. Кучерук О. Маловідомі документи з історії відзнаки УНР «Хрест Симона Петлюри» [Текст] / О. Кучерук // Військово-історичний альманах. – К. – 2003. – № 1 (6).

175. Кущинський А. Три тисячі орденів і відзнак д-ра Ю. Сас-Подлуського [Текст] / А. Кущинський // Бюлетень Спілки бувших українських вояків. – Торонто. – 1964. – Ч. 18.
176. Марущенко-Богдановський А. Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорожського полковника Максима Залізняка полку [Текст] / А. Марущенко-Богдановський // За Державність. – Варшава, 1938. – Ч. 9.
177. Мета. – Нью-Йорк. – 1974. – Ч. 7/100.
178. Монкевич Б. Організація регулярної армії Української Держави 1918 р. [Текст] / Б. Монкевич // Україна в минулому. – Київ ; Львів, 1995. – Вип. VII.
179. Нагороди України. Інтерв'ю з Д. В. Табачником [Текст] / Д. В. Табачник // Пам'ятки України. – К. – 1995. – № 2.
180. Одесский Листок. – Одесса. – 22.12.1917. – № 306.
181. Орденська рада Ордена Залізного Хреста [Текст] // Дороговказ, 1969. – Ч. 44.
182. Пахолко С. Українські нагороди і знаки-фальсифікати. Однострій – форменний одяг [Текст] / С. Пахолко // Рівне. – 2000. – Ч. 5.
183. Пахолко С. Фальсифікація відзнак української фалеристичної спадщини [Текст] / С. Пахолко, О. Мартин // Нумізмати́ка і фалеристика. – К. – 2009. – № 2.
184. Повідомлення [Текст] // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк. – 1975. – Ч. 3–4.
185. Поржі-Олексієнко П. 50 літ на еміграції на службі батьківщини [Текст] / П. Поржі-Олексієнко. – [б.м.] : [б.в.], [б.р.].
186. Пропам'ятна відзнака 50-річчя відновлення збройних сил. Повідомлення [Текст] // Вісті комбатанта. – Нью-Йорк. – 1967. – Ч. 1.
187. П'ятидесяті роковини закінчення Зимового походу в Бавнд Бруку [Текст] // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк, 1970. – Ч. 5.
188. Руккас А. Невідомий проект ордена Залізного хреста Св. Андрія [Текст] // Військово-історичний альманах. – № 1 (16). – 2008.

189. Семмо О. Ще про ордени, медалі й відзначення [Текст] // Мета. – Філадельфія. – 1987. – Ч. 251 (1), 252 (2).
190. Соловей П. Відзнаки УНР [Текст] / П. Соловей // Архіви України. – 1992. – № 1–3, № 5–6.
191. Стецишин М. Українські комбатантські організації [Текст] / М. Стецишин // Вісті братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної Армії. – Мюнхен, 1961. – Ч. 100; Ч. 101.
192. Тамарський Ю. Українські військові відзначення [Текст] / Ю. Тамарський // Вісті братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної Армії. – Мюнхен. – 1955. – Ч. 55–56 (5–6).
193. Тинченко Я. Георгіївська дума в Українській Державі П. Скоропадського та доля її членів у світлі архівно-кримінальних справ [Текст] / Я. Тинченко // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – Харків – 2013. – № 1/2 (40/41). – с. 216-230.
194. Тинченко Я. Залізний хрест «За Зимовий похід і бої» [Текст] / Я. Тинченко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – К.: Інститут історії України. – 2013. – Ч. 22–23. – с. 604-613.
195. Тинченко Я. Українська та російська нагороди на мундирі: Лицарі залізного хреста "За зимовий похід і бої" – кавалери ордену Святого Георгія 4-го ступеня [Текст] / Я. Тинченко // Перша світова війна: історія та уроки. 1914-1918 рр. – К.: Національний військово-історичний музей України. – 2014. – с. 218-223.
196. Тинченко Я. Українські державні нагороди, 1918-1919 роки: проекти, спроби виготовлення, практика нагородження [Текст] / Я. Тинченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв., 2013 – Вип. 3.34. – с. 76-80.
197. Тинченко Я. Українські емігрантські ордени Богдана Великого та Святого архангела Михайла: справа рук меценатів-мрійників чи спецоперація ВУЧК?

- [Текст] / Я. Тинченко // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – Харків. 2012. – № 2 (39). – с. 40-56.
- 198 Тинченко Я. Хрест та Орден Симона Петлюри – вища нагорода уряду УНР (1932-1978 рр.) [Текст] / Я. Тинченко // // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 77.
199. Тинченко Я. Нагороди правительства Украинской Народной Республики в эмиграции [Текст] / Я. Тинченко // Старый Цейхгауз. Российский военно-исторический журнал. – Москва. – 2012. – №6. – с. 80-87.
200. Третя сесія Укр. Нац. Ради 6–12.03.1954 [Текст] // Український Комбатант. – На Чужині. – 1955. – Ч. 3.
201. Тризуб. – Нью-Йорк. – 1969. – Ч. 52.
202. Тризуб. – Париж. – 13.12.1936.
203. Тризуб. – Париж. – 25.05.1933.
204. Тризуб. – Париж. – 5.2.1939. – Ч. 5 (655).
205. У Торонто відзначено 50-річчя вимаршу Армії УНР в Зимовий похід [Текст] // Дороговказ. – Торонто, 1969. – Ч. 45.
206. Український Комбатант. – На Чужині. – 1955, Ч. 3.
207. Український Скиталець. – Йозефово. – 1922. – Ч. 13.
208. Шандрук П. В справі військових відзнак [Текст] / П. Шандрук // Вісті братства кол. вояків 1-ї Української Дивізії УНА. – Мюнхен. – 1955. – Ч. 61–62 (11–12).
209. Яворський З. Українські військові відзначення [Текст] / З. Яворський // Вісті братства кол. вояків 1-ї Української Дивізії УНА. – Мюнхен, 1955. – Ч. 51–52 (1–2).
210. Auktionshaus H. D. Rauch GmbH Ordens Auktion [Text] / H. Auktionshaus // – № 436, 437. – Wien, 21. – Juni 2000. – S. 84.

211. Podlusky G. L. The Cross of Simon Petlura [Text] / G. L. Podlusky // The Medal Collector. – 1964 – Vol. 15. – № 6.
212. Podlusky G. L. The Order of the Iron Cross [Text] / G. L. Podlusky // The Medal Collector. – 1964. – Vol. 15. – № 9. – P. 9–20.
213. Podlusky G. The Awards of the Ukraine [Text] / G. L. Podlusky // The Medal Collector. – 1964. – Vol. 15. – № 5, 6, 7, 8, 9; 1965. – Vol. 16. – № 2, 3, 4, 5.
214. Ukrainian Awards [Text] // Orders and medals. The journal of the orders and medals research society. – London. – Winter 1975. – Vol. 14. – № 4 (149).

V. ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

215. Віртуальний музей української фалеристики. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-orden.org/>

СПИСОК ІЛЮСТРОВАНИХ ДОДАТКІВ

1. Грамота до Бойової медалі «Республіка» 1-го ступеня, видрукувана у Німеччині восени 1919 року (з колекції Михайла Селезньова)
2. Малюнки Бойової відзнаки «Республіка», запроваджені у серпні 1919 року (документів з фондів ГАРФ)
3. Малюнки Бойової медалі «Республіка», запроваджені у серпні 1919 року (документів з фондів ГАРФ)
- 4-а, 4-б. Початкові проекти Бойової відзнаки «Республіка» 1-го ступеня, квітень 1919 року (документи з фондів ЦДАГО України)
- 5-а, 5-б. Початкові проекти Бойової відзнаки «Республіка» 2-го ступеня та елементи до них, квітень 1919 року (документи з фондів ЦДАГО України)
- 6-а. Залізний хрест «За Зимовий похід і бої» 1920 року випуску, лицьова сторона (з зібрання ЦДАВО України)
- 6-б. Залізний хрест «За Зимовий похід і бої» 1920 року випуску, зворотна сторона (з зібрання ЦДАВО України)
- 6-в. Орден Залізного хреста «За Зимовий похід і бої» з мініатюрою для ношення на цивільному одязі, виготовлений у 1950-і роки, лицьова сторона (з колекції Михайла Селезньова)
- 6-г. Орден Залізного хреста «За Зимовий похід і бої», виготовлений у 1950-і роки, зворотна сторона (з колекції Михайла Селезньова)
7. Грамота до жетону Залізного хреста «За Зимовий похід і бої» для сестер-жалібниць ч.5, яка належала дружини генерала Юрка Тютюнника Вірі (документ з фондів ЦДІАЛ України)
8. Мистецькі оформлена грамота особливого зразка для одного з керівників Першого Зимового походу – генерал-хорунжого Юрка Тютюнника (документ з фондів ЦДІАЛ України)

9. Проект наверх на прапор частин, які брали участь у Першому Зимовому поході, 1922 рік (документ з фондів ЦДАВО України)
- 10-а. Проект нового варіанту Залізного хреста «За Зимовий похід і бої», 1922 рік (документ з фондів ЦДАВО України)
- 10-б. Проект наперсного хреста для священників – учасників Першого Зимового походу, 1922 рік (документ з фондів ЦДАВО України)
- 10-в. Проект мініатюри до Залізного хреста «За Зимовий похід і бої» для ношення на цивільному одязі, 1922 рік (документ з фондів ЦДАВО України)
- 11-а. Хрест «Залізного стрільця», лондонський випуск (з приватної колекції)
- 11-б. Хрест Симона Петлюри, виготовлений у 1936 році (з колекції Олександра Мельника)
- 11-в. Проекти Ордену Хрест Петлюри 3-х ступенів 1947 року (документ з фондів ЦДАВО України)
- 12-а. Один з варіантів ордену Хреста Симона Петлюри, 1947 рік (документ з фондів ЦДАВО України)
- 12-б. Проект зірки до ордену Хрест Симона Петлюри 1-го ступеня, 1947 рік (документ з фондів ЦДАВО України)
- 12-в. Нелегітимна нагорода Орден Святого Архистратига Михаїла («Базар») для ношення на шії, лицьова сторона, початок 1940-х років (з колекції Олександра Мельника)
- 12-г. Нелегітимна нагорода Орден Святого Архистратига Михаїла («Базар») для ношення на шії, зворотна сторона, початок 1940-х років (з колекції Олександра Мельника)
13. «Універсал» про нагородження нелегітимним Орденом Богдана Хмельницького 3-го ступеня з зображенням цієї відзнаки (з фондів ГДА СБУ)
- 14-а. Нелегітимна нагорода Хрест Директорії, 1929 рік (з колекції Михайла Селезньова)

- 14-б. Проект однострою Українського вільного козацтва, який розглядався одночасно з можливістю запровадження Хреста Українського Козацтва, 1956 рік (з фондів ЦДАВО України)
15. Проект прапорів Українського вільного козацтва, який розглядався одночасно з можливістю запровадження Хреста Українського Козацтва, 1956 рік (з фондів ЦДАВО України)
- 16-а. Хрест Українського Козацтва з мечами з золотою та срібною лавровими гілками, а також двома зірками (за поранення), 1966 рік (з колекції Михайла Селезньова)
- 16-б. Хрест Українського Козацтва без мечів – для цивільних осіб, 1966 рік (з колекції Михайла Селезньова)
- 16-в. Воєнний Хрест та мініатюра до нього, виготовлені у 1960 році (з колекції Михайла Селезньова)
17. Малюнок проекту Воєнного Хреста, виконаний Миколою Битинським, 1957 рік (документ з фондів ЦДАВО України)
- 18-а. Проект ордену «Базар», затверджений у 1973 році (документ з фондів ЦДАВО України)
- 18-б. Хрест «Відродження» та мініатюра до нього, 1977 рік (з зібрання ЦДАВО України)
- 18-в. Медаль за поранення в боях за волю України, 1980-і роки (з колекції Віталія Манзуренка)
19. Один з проектів ордену «Базар», початок 1970-х років (документ з фондів ЦДАВО України)
20. Малюнок ордену «Базар» на буклеті німецької фірми «Дешлер та син», яка бралась виготовити нагороди, 1979 рік (документ з фондів ЦДАВО України)
- 21-а. Мазепинський хрест 1940-1941 року випуску (з фондів Національного історичного музею України)
- 21-б. Хрест 40-ліття Української Національної Армії, 1980-і роки

- 21-в. Генерал-хорунжий Олександр Вишнівський у приміщенні Українського музею, на лацкані піджака генерала – мініатюра Залізного хреста «За Зимовий похід і бої», Нью-Йорк, 1960-і роки (фото з приватної колекції)
22. Двоє ветеранів Армії УНР біля могили генерал-полковника Олександра Загородського, надгробок якої виконаний у вигляді Залізного хреста «За Зимовий похід і бої». Під фотографією генерала були прикріплені його нагороди. Ветеран праворуч, Іван Винник, має на піджаку колодки з українськими нагородами та відзнаками, а також знак за закінчення Спільної юнацької школи Армії УНР (повоєнний випуск) та членський знак Українського козацтва, фото 1970-х років (фото з колекції Олександра Рудиченка)
23. Ветеран Армії УНР Григорій Васильєвський у пілотці Спілки бувших українських вояків (США). На піджаку ветерана: Хрест Симона Петлюри, Воєнний Хрест, Хрест Залізного Стрільця, пам'ятна медаль 1-ї Української дивізії Української Національної Армії. Під колодкою – знак за закінчення Спільної юнацької школи Армії УНР (повоєнного випуску), на лацкані піджака – мініатюра Комбатантського хреста (фото з колекції Олександра Рудиченка)
- 24-а. Останній голова Спілки українських вояків у Канаді Віктор Роєнко (фото з фондів Національного військово-історичного музею України)
- 24-б. Грамота, проект якої підготовлений останнім з живих громадян УНР на честь проголошення України незалежною державою (з фондів Національного військово-історичного музею України)
- 24-в. В. Роєнко вручає Хрест 50-ліття Спілки бувших українських вояків у Канаді одному з керівників Спілки офіцерів України полковнику Р. Костюку, 1993 рік (з фондів Національного військово-історичного музею України)

Грамота до Бойової медалі «Республіка» 1-го ступеня, видрукувана у Німеччині восени 1919 року (з колекції Михайла Селезньова)

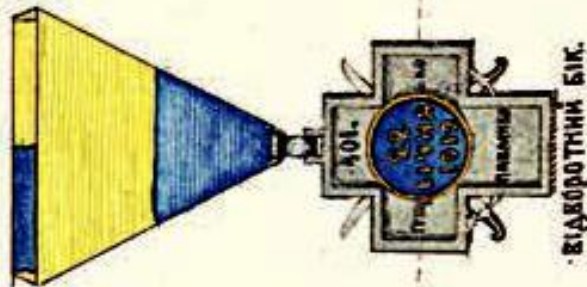
ПРОЕКТ БОЙОВОЇ ВІДЗНАКИ «РЕСПУБЛІКА»

ВІСТРУПІНЬ

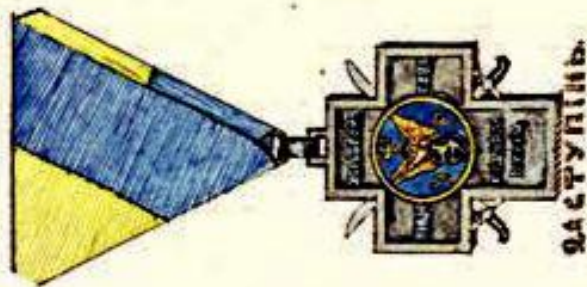
ПОЯСНЕННЯ.

1. хрест залізний оксидований
2. шаблі срібні або инш. білого металю.
3. середина ~~заоста~~ ~~зоста~~ збо. инш. жовтого металю на тлі синьої емалі.
4. ширина хреста — 3 см
5. довжина — 3 см. 4 мм.

ВІДВОРОТНИЙ БІК.

РОЗРІЗ ПО ЛІНІЙ А-В

ВІСТРУПІНЬ

Написи на хресту:

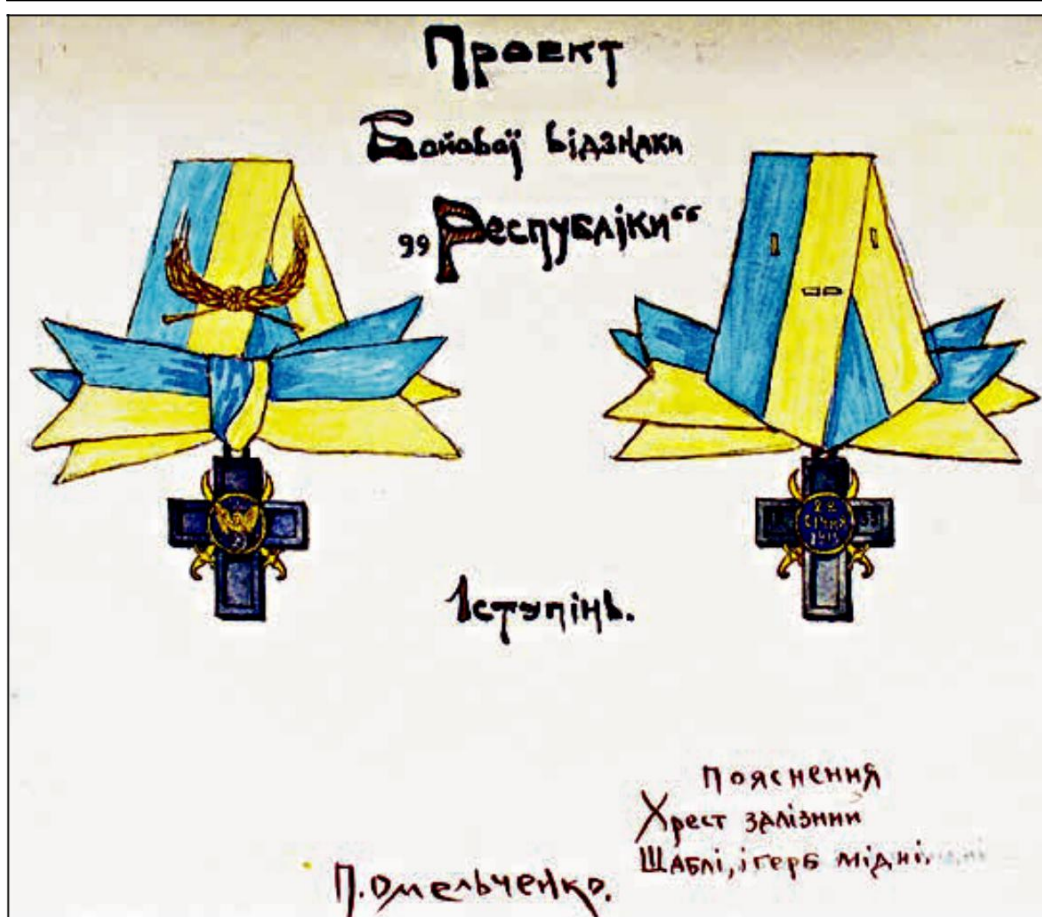
Хрестові написи: «РЕСПУБЛІКА»
на зворотному боці по рядкове чнем і імя та
призвіще одержавшого відзнаку.

Ломовиченко

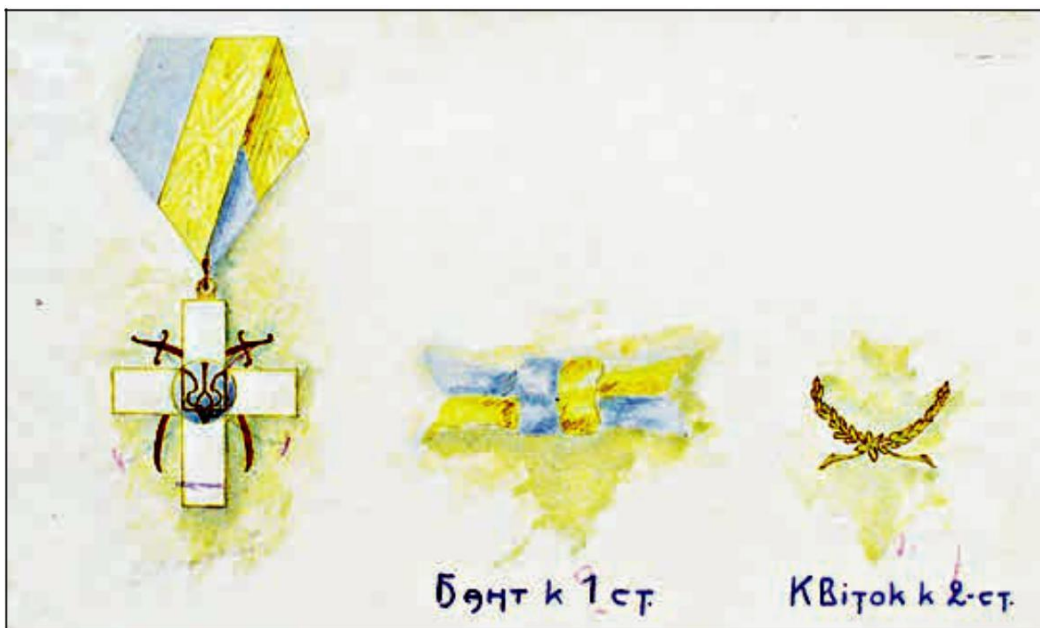
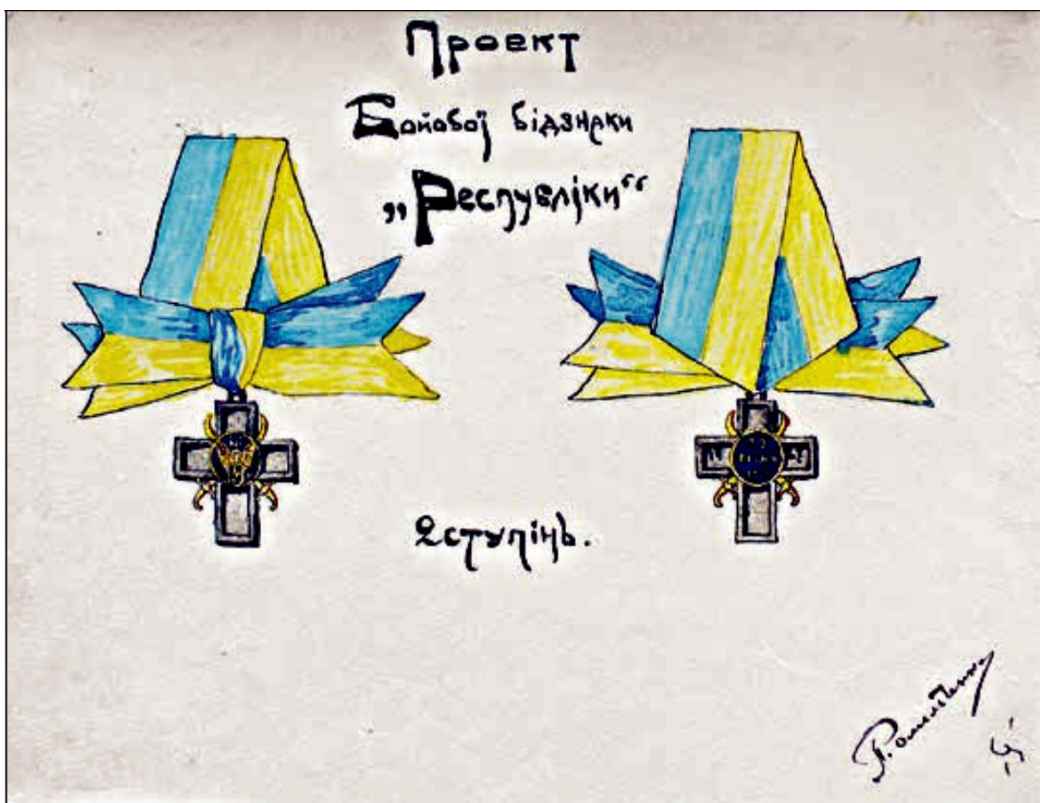

▲ Малюнки Бойової медалі «Республіка», запроваджені у серпні 1919 року (документів з фондів ГАРФ)

▲ Початкові проекти Бойової відзнаки «Республіка» 1-го ступеня, квітень 1919 року (документи з фондів ЦДАГОУ)

▲ Початкові проекти Бойової відзнаки «Республіка» 2-го ступеня та елементи до них, квітень 1919 року (документи з фондів ЦДАГОУ)

▲ Залізний хрест
«За Зимовий похід і бої»
1920 року
випуску, лицьова
сторона
(з зібрання
ЦДАВОУ)

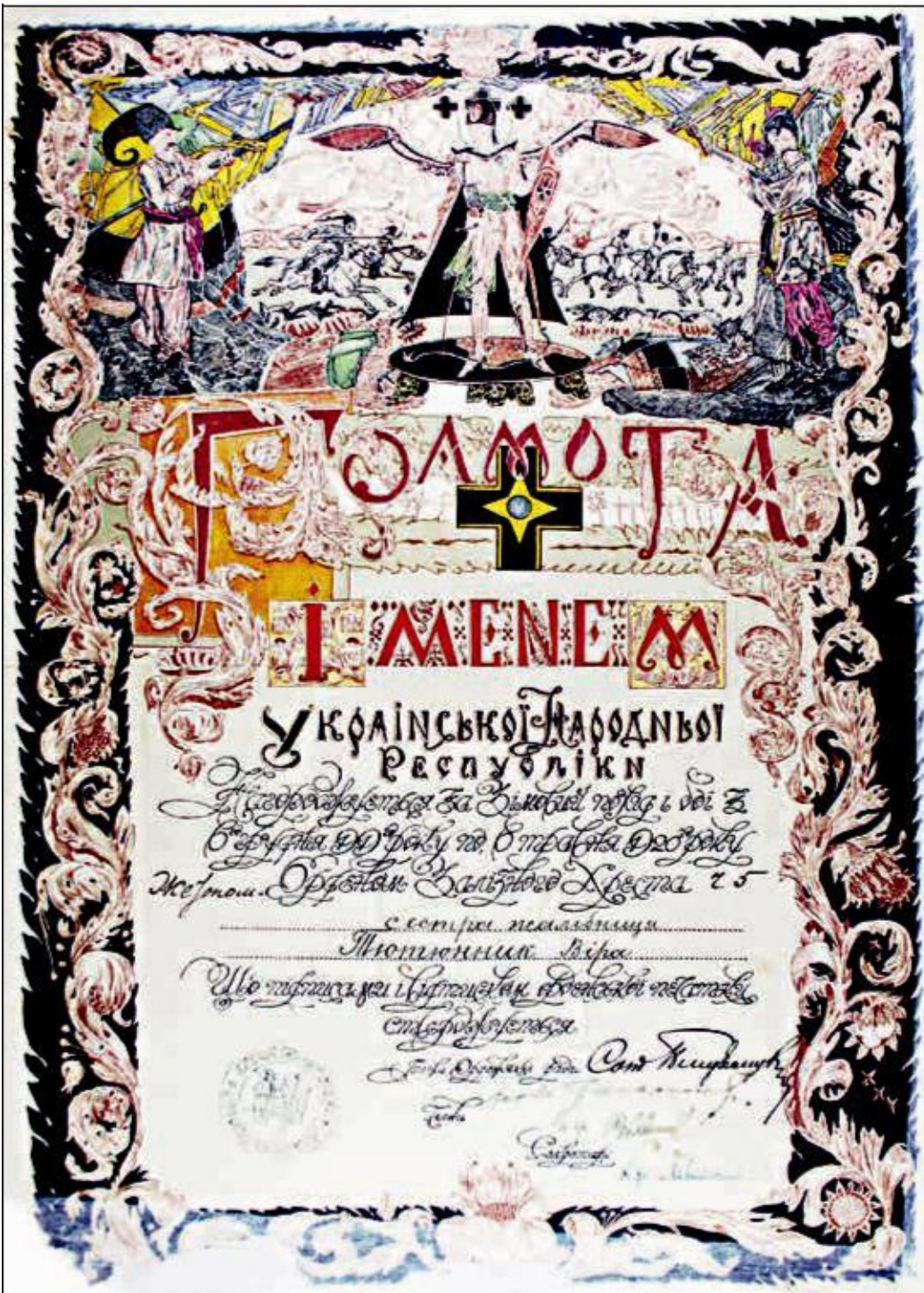
▲ Залізний хрест
«За Зимовий похід і бої» 1920
року
випуску, зворотна
сторона
(з зібрання ЦДА-
ВОУ)

▲ Залізний хрест
«За Зимовий похід і бої» 1920
року
випуску, лицьова
сторона
(з зібрання ЦДА-
ВОУ)

▲ Орден Залізного хреста «За Зимовий похід і бої» з мініатюрою
для ношення на цивільному одязі, виготовлений у 1950-і ро-
ки, лицьова та зворотна сторона (з колекції Михайла Селезньо-
ва)

▲ Грамота до жетону Залізного хреста «За Зимовий похід і бої» для сестер-жалібниць ч.5, яка належала дружини генерала Юрка Тютюнника Вірі (документ з фондів ЦДІА у м. Львові)

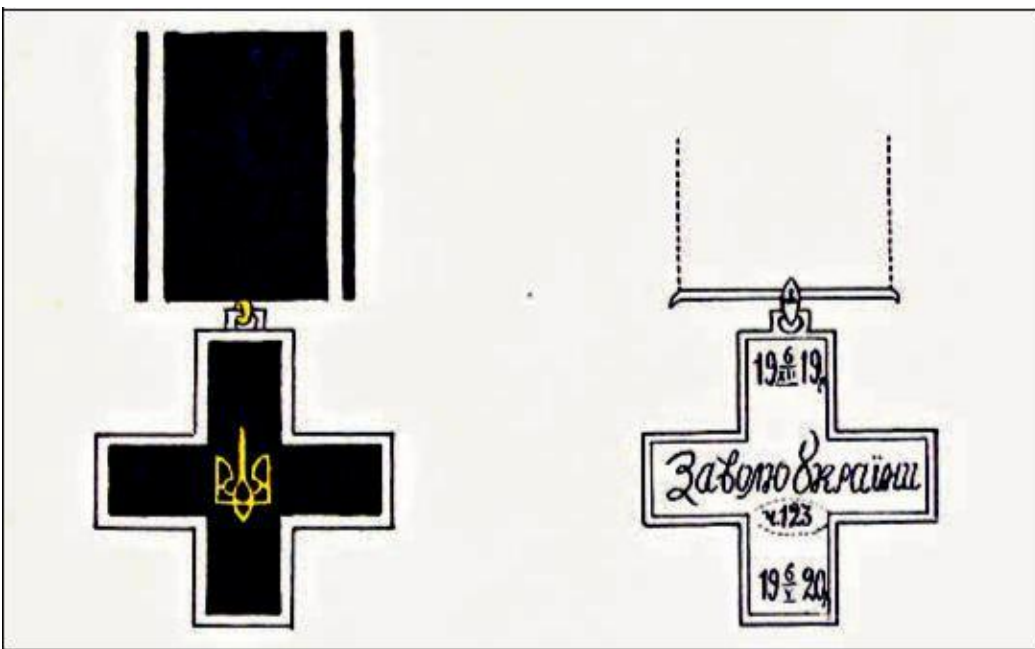

▲ Мистецькі оформлена грамота особливого зразка для одного з керівників Першого Зимового походу – генерал-хорунжого Юрка Тютюнника (документ з фондів ЦДІА у м. Львові)

▲ Проект наверхня на прапор частин, які брали участь у Першому Зимовому поході, 1922 рік (до-кумент з фондів ЦДАВОУ)

▲ Проект нового варіанту Залізного хреста «За Зимовий похід і бої», 1922 рік (документ з фондів ЦДАВОУ)

▲ Проект наперсного хреста для священників — учасників Першого Зимового походу, 1922 рік
(документ з фондів ЦДАВОУ)

▲ Проект мініатюри до Залізного хреста «За Зимовий похід і бої» для ношення на цивільному одязі, 1922 рік (документ з фондів ЦДАВОУ)

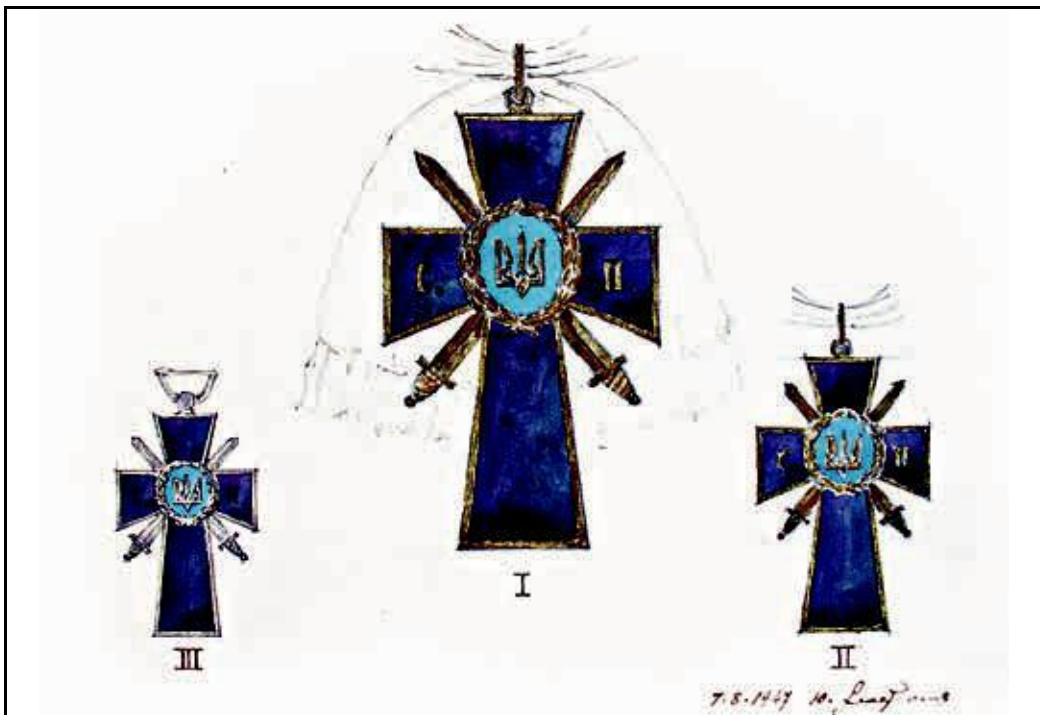

▲ Хрест «Залізного стрільця»,
лондонський
випуск (з приватної колекції)

▲ Хрест Симона Петлюри, виготовлений
у 1936 році (з колекції Олександра
Мельника)

▲ Проекти Ордену Хрест Петлюри 3-х ступенів 1947 року
(документ з фондів ЦДАВОУ)

▲ Один з варіантів ордену Хреста Симона Петлюри, 1947 рік (документ з фондів ЦДАВОУ)

▲ Проект зірки до ордену Хрест Симона Петлюри 1-го ступеня, 1947 рік (документ з фондів ЦДАВОУ)

▲ Нелегітимна нагорода Орден Святого Архи-страти́га Михайла («Базар») для ношення на шиї, лицьова сторона, початок 1940-х років

(з колекції Олександра Мельника)

▲ Нелегітимна нагорода Орден Святого Архи-страти́га Михайла («Базар») для ношення на шиї, зворотна сторона, початок 1940-х років

(з колекції Олександра Мельника)

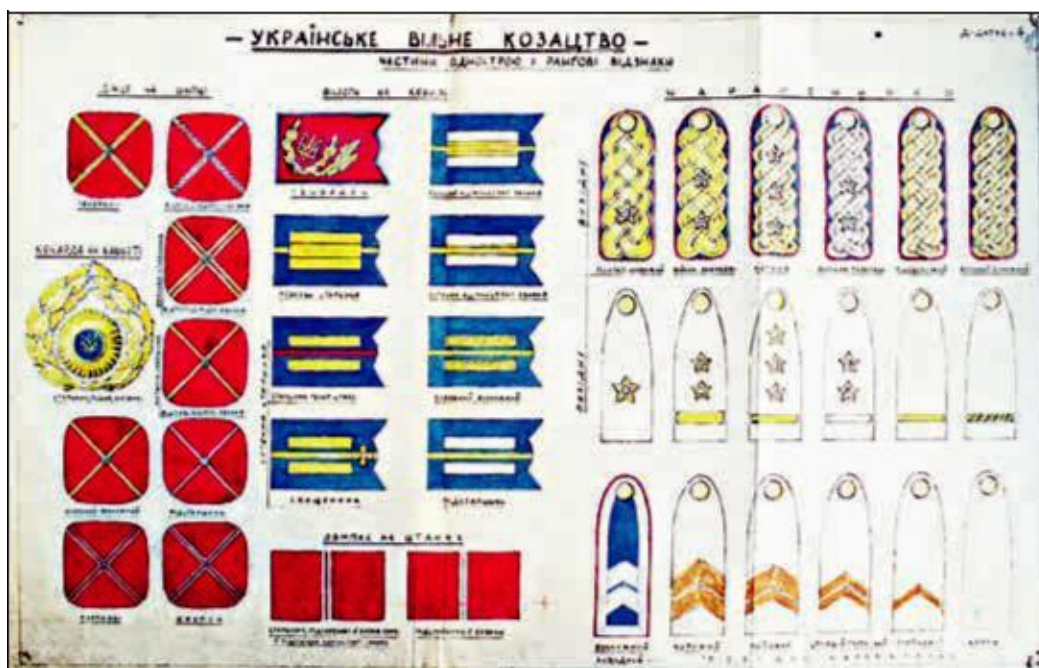

▲ «Універсал» про нагородження нелегітимним Орденом Богдана Хмельницького 3-го ступеня з зображенням цією відзнаки (з фондів ГДА СБУ)

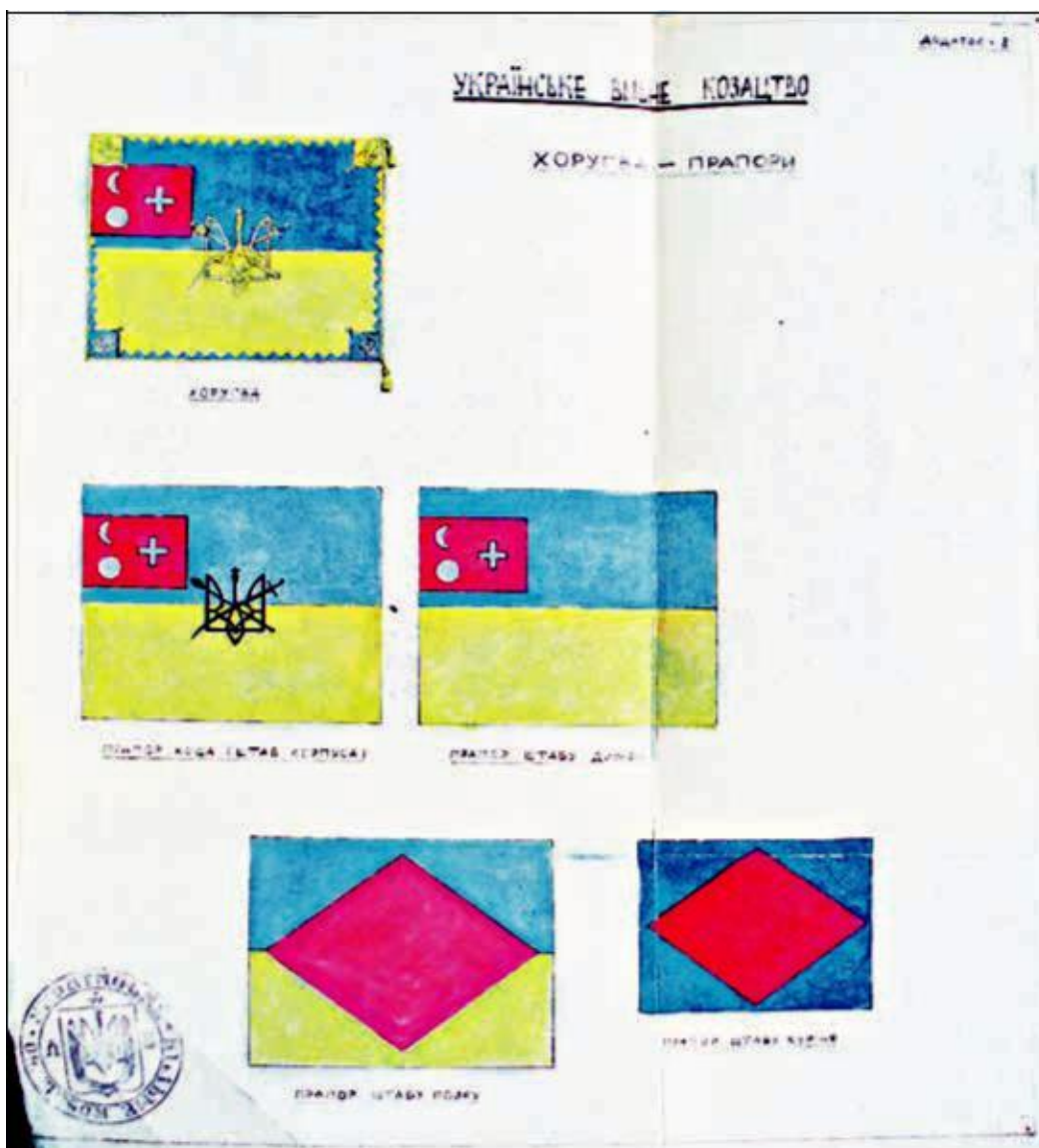

▲ Нелегітимна нагорода Хрест Директорії, 1929 рік (з колекції Михайла Селезньова)

▲ Проект однострою Українського вільного козацтва, який розглядався одночасно з можливістю запровадження Хреста Українського Козацтва, 1956 рік (з фондів ЦДАВОУ)

▲ Проект прапорів Українського вільного козацтва, який розглядався одночасно з можливістю запровадження Хреста Українського Козацтва, 1956 рік (з фондів ЦДАВОУ)

▲ Хрест Українського Козацтва з мечами з золотою та срібною лавровими гілками, а також двома зірками (за поранення), 1966 рік (з колекції Михайла Селезньова)

▲ Хрест Українського Козацтва без мечів — для цивільних осіб, 1966 рік (з колекції Михайла Селезньова)

▲ Воєнний Хрест та мініатюра до нього, виготовлені у 1960 році (з колекції Михайла Селезньова)

▲ Малюнок проекту Воєнного Хреста, виконаний Миколою Битинським, 1957 рік (документ з фондів ЦДАВОУ)

▲ . Проект ордену «Базар», затверджений у 1973 році (документ з фондів ЦДАВОУ)

▲ Хрест «Відродження» та мініатюра до нього, 1977 рік (з зібрання ЦДАВОУ)

▲ Медаль за поранення в боях за волю України, 1980-і роки (з колекції Віталія Манзуренка)

▲ Один з проєктів ордену «Базар», початок 1970-х років
 (документ з фондів ЦДАВОУ)

▲ Малюнок ордену «Базар» на буклеті німецької фірми «Дешлер та син», яка бралась виготовити нагороди, 1979 рік (документ з фондів ЦДАВОУ)

▲ Мазепинський хрест
1940–1941 року
випуску (з фондів Національного
історичного музею України)

▲ Хрест 40-ліття Української Національної Армії,
1980-і роки, лицьова та зворотна
сторона (фото
з книжки О. Семотюка)

▲ Генерал-хорунжий Олександр Вишнівський у приміщенні
Українського музею, на лацкані під-жака генерала — мініатюра
Залізного хреста «За Зимовий похід і бої», Нью-Йорк, 1960-
і роки
(фото з приватної колекції)

▲ Двоє ветеранів Армії УНР біля могили генерал-полковника Олександра Загородського, надгробок якої виконаний у вигляді Залізного хреста «За Зимовий похід і бої». Під фотографією генерала були прикріплені його нагороди. Ветеран праворуч, Іван Винник, має на піджаку колодки з українськими нагородами та відзнаками, а також знак за закінчення Спільної юнацької школи Армії УНР (повоєнний випуск) та членський знак Українського козацтва, фото 1970-х років

(фото з колекції Олександра Рудиченка)

▲ Ветеран Армії УНР Григорій Васильєвський у пілотці Спілки
бувших українських вояків (США). На піджаку ветерана:
Хрест Симона Петлюри, Воєнний Хрест, Хрест Залізного
Стрільця, пам'ятна медаль 1-ї Української дивізії Української
Національної Армії. Під ко-лодкою — знак за закінчення Спі-
льної юнацької школи Армії УНР (повоєнного випуску), на
лацкані піджака — мініатюра Комбатантського хреста *(фото з
колекції Олександра Рудиченка)*

▲ Останній голова Спілки українських вояків у Канаді Віктор Роєнко — з нагородами уряду УНР в екзилі та різноманітними комбатантськими відзнаками (фото з фондів Національного військово-історичного музею України)

▲ Грамота, проект якої підготовлений останніми з живих громадян УНР на честь проголошення України незалежною державою (з фондів Національного військово-історичного музею України)

▲ В. Роєнко вручає Хрест 50-ліття Спілки бувших українських вояків у Канаді одному з керівників Спілки офіцерів України полковнику Р. Костюку, 1993 рік (з фондів Національного військово-історичного музею України)